Mieczysław Orłowicz

Przewodnik po Warszawie

POLSKIE TOW. KRAJOZNAWCZE W WARSZAWIE

Dr. MIECZYSŁAW ORŁOWICZ

KRÓTKI ILUSTROWANY

PRZEWODNIK
PO WARSZAWIE

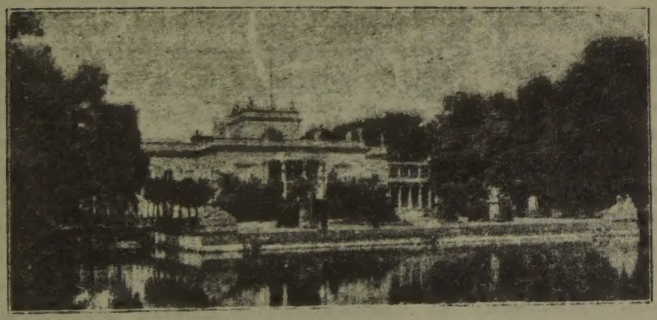

ŁAZIENKI

Z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy.

WARSZAWA — 1922

POLSKIE TOWARZYSTWO KRAJOZNAWCZE

w WARSZAWIE, UL. KAROWA 31, TEL 42-50

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze ma na celu: 1 Gromadzenie i ewentualne opracowywanie materjałów naukowych krajoznawczych, dotyczących Ziem Polskich i krajów sąsiednich, historycznie lub geograficznie z nimi związanych 2 Szerzenie wśród szerokiego ogółu wiadomości, dotyczących krajoznawstwa polskiego. Do tego celu zmierza T-wo przez urządzanie wycieczek, utrzymywanie bibliotek krajoznawczych, organizowanie muzeów i wystaw kraj., urządzanie odczytów, konferencji i zjazdów kraj., wydawanie czasopisma kraj , map, monografji, pocztówek, przewodników i t. p. Zakładanie gospód i domów wycieczkowych, gromadzenie fotografji i przezroczów z widokami Ziem Polskich it l

Zarząd główny Towarzystwa znajduje się w Warszawie. nadto posiada ono kilkadziesiąt oddziałów prowincjonalnych w całej Polsce. Oddziały takie znajdują się między innemi: w Bydgoszczy (ul Poznańska 30), Inowrocławiu (ul Bolonkowa 2), Chocieniu, Cieszynie, Częstochowie (ul. św. Kazimierza 6), Kaliszu (Tow. Kred. Miej.), Kielcach (wraz z muzeum ul. Leonarda 14), Krakowie Grodzka 64, Lublinie (ul. Kapucyńska 7), Lwowie (ul. Nabielaka 22), Łomży, Łowiczu Podrzeczna 6) Łodzi (ul Kościuszki 17 wraz z muzeum), Miechowie (muzeum), Nowogrodzie Łomżyńskim (oddz. kurpiowski), Pińczowie (ul. Kościuszki). Piotrkowie (muzeum Stary Rynek 3), Poznaniu (Uniwersytet). Radomiu (szkoła realna Długa 4). Rypinie, Sandomierzu (gm pojezuicki) Wilnie Pohulanka 11), Włocławku (Kaliska 1 muzem), Zakopane (dom wycieczkowy ul. Chałubińskiego), Zgierzu (gimnazjum). W stadjum organizacji znajdują się oddziały w Toruniu. Gnieźnie, Nowogródku i kilku innych miejscowościach.

Każdy Polak lub Polka interesujący się krajoznawstwem i chcący poprzeć prace Tow. powinien zgłosić swe przystąpienie do T-wa za pośrednictwem któregokolwiek z oddziałów.

Każdy członek T-wa ma prawo korzystania ze zbiorów T-wa otrzymywania wydawnictw po zniżonej cenie, korzystania z wykładów i zebrań i wycieczek urządzanych przez Tow i ulg przyznanych Towarzystwu.

POLSKIE TOW. KRAJOZNAWCZE W WARSZAWIE

Dr. MIECZYSŁAW ORŁOWICZ
Prezes Oddziału Warszawskiego Polskiego Tow. Krajoznawczego
Star. referent dla spraw Turystyki w Min. Rob. Publicznych

KRÓTKI ILUSTROWANY

PRZEWODNIK
PO WARSZAWIE

Z 96 ilustracjami w tekście, planem miasta i mapą okolicy.

WARSZAWA
Nakładem Polskiego Tow. Krajoznawczego w Warszawie
Skład główny w Książnicy Polskiej T. N. S. W. w Warszawie.
1922.

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

Drukarnia Rolnicza, Sp. z ogr. odp., Złota 24
w Warszawie.

Aleksandrowi Janowskiemu

pionierowi współczesnego ruchu krajoznawczego w Polsce, jednemu z twórców i najbardziej zasłużonych pracowników Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, opiekunowi Starej Warszawy w uznaniu Jego długoletniej, owocnej i wytrwałej pracy organizacyjnej i literackiej dziełko to poświęca

AUTOR.

SŁOWO OD AUTORA.

Istniejące przed wojną Przewodniki po Warszawie, pomijając już to, że są wyczerpane, przestarzały się w ten sposób, że nie mogą już być źródłem informacyjnym dla zmienionych dzisiaj czasów i stosunków. W sierpniu i wrześniu 1920 r. urządziłem systematyczne zwiedzanie Warszawy kontrolując materjał zawarty w dotychczasowych przewodnikach i gromadząc zapiski do ilustrowanego Artystycznego Przewodnika po Warszawie. Będzie to praca obszerna obliczona na 300—400 stron druku, ponieważ zaś brak czasu nie pozwala mi na opracowanie tego dzieła już w r. bieżącym, wyjdzie ono dopiero z wiosną 1923 r. Ponieważ jednak w r. 1922 Warszawa nie może być pozbawiona Przewodnika, (tembardziej, że kilka wydanych w ostatnich latach t. zw. „Przewodników po Warszawie" są zupełnie bezwartościowemi kompilacjami, powtarzającemi bezkrytycznie po poprzednikach zbiór błędnych i nie skontrolowanych wiadomości), wydaję już obecnie niniejszy Przewodnik jako streszczenie materjału zgromadzonego do Przewodnika obszerniejszego. Mam zresztą wrażenie, że ten „Krótki Przewodnik po Warszawie" nie przestanie być potrzebny także w r. 1923 po wydaniu Przewodnika obszerniejszego, wystarczy on bowiem najzupełniej dla osób przyjeżdzających do Warszawy na kilka dni, chcących się zapoznać tylko z jej najważniejszemi osobliwościami, zabytkami i zbiorami. Z tego też powodu uwzględniłem głównie najczęściej przez przyjezdnych zwiedzane dzielnice, kościoły, gmachy publiczne i prywatne i muzea, pozostawiając resztę do Przewodnika obszerniejszego.

Sposobem przyjętym w tego rodzaju wydawnictwach zagranicznych (Baedecker) oznaczyłem *gwiazdkami* większe osobliwości: w szczególności trzy gwiazdki oznaczają

osobliwość pierwszorzędną, europejską, jak Łazienki i Wilanów, dwie gwiazdki osobliwość pierwszorzędną mniejszego znaczenia, jedna gwiazdka zaś przedmioty i budynki wybitniejsze, lecz nie pierwszorzędne.

Fotografje użyte dla ilustracji Przewodnika pochodzą w znacznej większości ze zbiorów Polskiego Tow. Krajoznawczego, pozatem ze zbiorów Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości i ze zbiorów p. Adama Wisłockiego i podpisanego. Przy tej sposobności zwracam się w imieniu Polskiego Tow. Krajoznawczego do wszystkich pp. fotografów amatorów, by zechcieli odbitki swych zdjęć Warszawy i okolic nadsyłać do archiwum fotograficznego P. T. K. (ul. Karowa 31).

Jako *źródła* główne, poza własnemi spostrzeżeniami i zapiskami posłużyły mi dzieła następujące:

Eryk Jachowicz i tow.: Ilustrowany Przewodnik po Warszawie, wyd. w r. 1893 przez redakcję „Wędrowca".

St. Thugutt: Zwięzły Przewodnik po Warszawie i okolicach, Warszawa 1908.

Gomulicki-Sobieszczański: Przewodnik po Warszawie, Lwów 1908.

A. Lauterbach: Warschau, Leipzig 1918.

Nakoniec pozwolę sobie złożyć serdeczne *podziękowanie* wszystkim, których pomocy doznałem przy układaniu i wydaniu tej pracy, a w szczególności p. Feliksowi Liszewskiemu, kierownikowi archiwum fotograficznego P. T. K. za pomoc w wyborze fotografji, pp. prof. Janowi Bułhakowi w Wilnie, Adamowi Wisłockiemu, Henrykowi Poddębskiemu, St. Nofok-Sowińskiemu w Warszawie i innym za udzielenie swych artystycznych fotografji, p. Marji Szachównie za pomoc przy układzie książki, opracowaniu indeksu i korekcie, a p. Stanisławowi Lewickiemu, kierownikowi wydawnictw P. T. K. za pomoc w pracy wydawniczej.

Warszawa, we wrześniu 1921 r.

Dr. Mieczysław Orłowicz

1. WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE.

Dworce Kolejowe: *Główny* (dawniej Wiedeński) na rogu ulicy Marszałkowskiej i Al. Jerozolimskich dla pociągów osobowych we wszystkich kierunkach. *Gdański* (dawniej Kowelski) do Mławy na północ, Lublina, Brześcia Litewskiego, Łomży, Wilna i Mińska na wschód, położony za miastem obok Cytadeli, dojazd tramwajem № 17. *Wschodni* (dawniej Brzeski) do Brześcia, Lublina, Lwowa przez Lublin, Siedlec, Łomży i innych linji na prawym brzegu Wisły, na Pradze ul. Brzeska, końcowa stacja tramwajów Nr. 4, 5, 6, 22.

Dwoice kolejek wązkotorowych: *Wilanowskiej* (do Wilanowa, Skolimowa i Konstancina) i *Grójeckiej* (do Piaseczna, Grójca i Góry Kalwarji) przy rogatce mokotowskiej na końcu ul. Marszałkowskiej, (tramwaje № 1, 3, 9, 18, 19), *Marec kiej* do Marek, Radzymina i Zegrza przy ul. Stalowej na Pradze) końcowa stacja tramwaju № 18) i *Wawerskiej* obok mostu Kierbedzia na Pradze (do Jabłonny, Grochowa, Wawra i letnisk położonych między Wawrem i Otwockiem). *Pociągi podmiejskie* do letnisk kursują też na linji Warszawa-Skierniewice i Warszawa Dęblin, a wychodzą one z dworca Głównego i dworca Wschodniego.

Przystań parowców (do Płocka, Włocławka, Puław, Kazimierza i Sandomierza) obok mostu Kierbedzia od strony Warszawy. Przystań przesuwa się stosownie do stanu wody na Wiśle.

Tramwaje elektryczne. Kilkanaście linji po całym mieście. Biletów do przesiadania niema. Ceny biletów zmieniają się często stosownie do stanu waluty. Wozy kursują od 7 rano do 11-ej, a na linjach wiodących do remiz (Mokotów, Wola, Muranów) do 11.30 wieczór. Z powodu zabrania mnóstwa wozów przez Niemców w czasie okupacji tramwaje kursują dość rzadko i są bardzo przepełnione.

Hotel Europejski.

Omnibusy automobilowe miejskie, piętrowe, kursują co 20 min. między dworcami oraz na ulicach nie mających tramwajów. Do miejscowości podmiejskich nie mających tramwaju, np. Nowe Brudno kursują omnibusy z pl. Zamkowego, do Marymontu z Muranowa, do Czerniakowa z Dworca Głównego.

Dorożki jednokonne i dwukonne bardzo liczne, stanowiska po całym mieście. Taryfa zmienna, stosownie do stanu waluty polskiej i charakteru dorożek (droższe na gumach). W zasadzie opłata za kurs w śródmieściu równa jest mniej więcej wartości jednego franka szwajcarskiego.

Pobyt w Warszawie kosztuje naogół o 50% drożej niż w miastach prowincjonalnych, przyjezdnych nawet o 100% drożej. Wobec nieustannego spadku kursu marki taryfy w restauracjach, hotelach, teatrach i t. p. wzrastają niemal co tydzień. Opłata za hotel, wraz z weszłą w ostatnich latach w użycie należnością dla portjera za wskazanie wolnego pokoju, wynosi kwotę równą wartości 1—2 fr. szwajc. dziennie. W restauracjach przeciętnych ceny są tego rodzaju, że za kwotę równą wartości 1 fr. szwajc. można, podobnie jak przed wojną, zjeść w Warszawie wcale przyzwoity obiad, jak również kolację. Przyjeżdżający do Warszawy na pobyt chwilowy muszą być przygotowani na wydatek dzienny równy wartości 3 — 5 fr. szwajc. dziennie, a jedynie osoby o bardzo skromnych wymaganiach mogą, korzystając z tańszych restauracji i kawiarni wyżyć z kwoty, równej wartości 2 fr. szwajcars. dziennie. Nadto sumę równą wartości mniej więcej 1 fr. szwajc. dziennie trzeba odliczyć na bilety do teatru, na koncerty, kabarety lub kina, gdzie bilety kosztują kwotę równą wartości od 0.30—2 fr. szwajc. Opłaty za wstępy do muzeów nie odgrywają tu roli, wynoszą one bowiem zaledwie kwotę równą wartości 0.10 fr. szw., a tem mniej opłata za bilet tramwajowy, która waha się w wysokości 3—5 centimów szwajc. Powyż zem zestawieniem kosztów nie są naturalnie objęte wydatki nadzwyczajne jak dorożki, wycieczki i t. p.

Hotele *Pierwszorzędne*: Bristol, Krakowskie Przedmieście 42. Europejski Krakowskie Przedmieście 13, Polonja — Al. Jerolimskie 29, *Drugorzędne*: Angielski — Wierzbowa 6, Brülowski — Fredry 12, Francuski — Szkolna 11, Royal — Chmielna 31, Rzymski — Nowosenatorska 1, Saski—Kozia 3, Savoy—Nowy Świat 58, Victoria — Jasna 26. *Trzeciorzędne*: Central—Marszałkowska 112, Continental—Marszałkowska 84, Czeski — Marszałkowska 101, Drezdeński — Długa 38, Grand Hotel — Chmielna 5, Express — Świętokrzyska 5, Imperjal—Marszałkowska 121, Japoński — Widok 22, Kaliski, Marszałkowska 94, Kowieński — Kozia 1, Krakowski — Bielańska 7, Lipski—Bielańska 3, Litewski—Chmielna 19, Monopol—Marszałkowska 106, Metropol — Marszałkowska 114, National — Książęcą 4, Niemiecki—Długa 31, Polski—Długa 29, Pretorja-Zielna 17, Sport—Nowosenatorska 7, Wiedeński — Marsza

kowska 102, Narodowy—Al. Jerozolimskie 47, Neapol—Nowy-Świat 70, Pasaż—Długa 50, Universal - Marszałkowska 105 itd.

Dom Wycieczkowy, urządzony na kilkanaście osób dla wycieczek zbiorowych posiada Pol. Tow. Krajoznawcze przy ul. Karowej 31. Dla harcerzy istnieje Gospoda Harcerska przy pl. Trzech Krzyży 8, dla szeregowców Gospoda Żołnierska z tanią kuchnią przy Al. Jerozolimskich 49. Podjęte zostały starania o urządzenie przez magistrat warszawski dużego domu wycieczkowego dla wycieczek ludowych i szkolnych.

Pensjonaty: Dr. Zofji Woyciechowskiej —Kredytowa 9, Hutten-Czapskiej i Jackowskiej—Jasna 11, Bronisławy Kuratowskiej—Wielka 32, Marji Lasockiej—Moniuszki 12, H. Malczewskiej—Świętokrzyska 35, Marji Potworowskiej—Bracka 13 hr. Lucyny Stadnickiej—Marszałkowska 87, hr. Anny Wielhorskiej — Mazowiecka 1, Zofji Makarczykowej —Wspólna 3. Marji Warnkówny—Al. Jerozolimskie 80, J. Skwaryczowskiej Krakowskie Przedmieście 5, dr. Sawickiej — Hipoteczna 5. Samotnie podróżujące kobiety mogą znaleźć oparcie w Towarzystwie Ochrony Kobiet Chrześcijańskich ul. Mazowiecka 11.

Restauracje: *Pierwszorzędne*, ale dość drogie znajdują się w hotelach I-ej i II-ej klasy, nadto Wł. Müller róg ul. Wierzbowej i Pl. Teatralnego, Empire—Krakowskie Przedm. 7 M. Lijewski i Sp.—Krakowskie Przedm 8, Astorja — Nowy Świat 64, Gastronomja—Nowy Świat, rog Al. Jerozolimskich. *Handle win z restauracjami* E. Langner—Nowosenatorska 10, Krzemiński — Trębacka 15, „Pod Bachusem" —Marszałkowska 102, „Satyr"—Marszałkowska 81, „Pod Wiechą" — Moniuszki 12, Wróbla—Mazowiecka 16. *Tańsze restauracje* w Kasynie Urzędniczem—Nowy Świat 67, w Stowarzyszeniu Sług Katolickich—Kredytowa 14, II piętro. Zupełnie tanie restauracje i mleczarnie: Zgoda 5, Podwale 5. Tania kuchnia dla inteligencji Marszałkowska 97. Kuchnia akademicka Koszykowa, Gospoda żołnierska, Al. Jerozolimskie 49. *Winiarnia* Fukiera—Rynek Starego Miasta 27, bez restauracji, firma istniejąca od r. 1590, w średniowiecznym lokalu.

Kawiarnie i cukiernie. Największe: Ziemiańska, ulica Kredytowa 9 (wieczorem koncerty muzyki) i Mazowiecka 12, Loursa w Hotelu Europejskim, Polonja w Hotelu Polonji, Cristal, Al. Jerozolimskie 10 róg Brackiej, Empire Krakowskie Przedm. 7, Cafe Varsovie Nowy Świat 5, Ognisko Kresowe Al. Ujazdowskie 22, Mleczarnia Udziałowa Nowy Świat róg Jerozolimskich, Mleczarnia Nadświdrzańska (z dużym ogrodem) Nowy Świat 13, nadto mnóstwo innych.

Poczta Główna przy Pl. Napoleona 6, otwarta od 8 r. do 8 w. przesyłki pakietowe i pieniężne tylko do g. 3 pp., w niedzielę od 9—11-ej przed p. Filje: Dworzec Główny, Pawia 34, Krakowskie Przedmieście 79, Pl. Krasińskich 6, ul. Fredry 3, Leszno 99, Ciepła 20, Marszałkowska rogatka, Al. Belwederska 5, Leszno 5, Wiejska 4 (Sejm), Brukowa 28 i Nowe Brudno.

Miejskie Biuro sprzedaży biletów kolejowych, ul. Nowo-Miodowa 3, (czynne od 9—4, w niedzielę 9—11), bilety sprzedaje się na tydzień następny. *Biuro wagonów sypialnych* w Hotelu Bristol (Bilety na miesiąc naprzód).

Biuro adresowe miejskie w Ratuszu (Pl. Teatralny) parter na lewo pierwsza brama.

Księga adresowa Warszawy na rok 1920, wydanie Tomasza Koźmińskiego (Tamka 46) do nabycia w księgarniach, a można ją też przeglądać w większych kawiarniach.

Kąpiele: Najlepiej urządzone są Łaźnie Centralne, Krakowskie Przedm. 16, pozatem kąpiele Fajansa, Krak.-Przedm. 58, Łaźnia parowa, Nowy Zjazd 1 i „Djana" Chmielna 13.

Banki (wymiana pieniędzy): Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, Bielańska 10, Bank Handlowy, Trauguta 7, Bank Zachodni, Fredry 4, Bank Dyskontowy, Fredry 6, Bank Towarzystw Spółdzielczych, Jasna 1, Pocztowa Kasa Oszczędności, Pl. Napoleona 8, Bank Łódzki, Kredytowa 6, Bank Ziemiański, Mazowiecka 13, Bank dla Handlu i Przemysłu, Trauguta 6, Bank Kupiecki Łódzki, Wierzbowa 8, Bank Zjednoczonych Ziem Polskich, Pl. Warecki 7, Kasa Pożyczkowa Przemysłowców, Zgoda 7, Bank Landaua, Senatorska 42, Tow. Kredytowe Ziemskie, ul Kredytowa 1, Tow. Kredytowe Miejskie, ul. Czackiego 25, Bank Wschodni, Hotel Bristol, Bank Związku Spółek Zarobkowych w Poznaniu, Jasna 1, Bank Stołeczny, Sienkiewicza 2, Bank Międzynarodowy, Krak.-Przedmieście 30

Władze państwowe: Naczelnik Państwa, Belweder; Sejm, Wiejska 4; Prezydjum Rady Ministrów, Krakowskie Przedm. 46, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Miodowa 22, Ministerstwo wojny, Zamek królewski, Zarząd cywilny ziem wschodnich, Kredytowa 2. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Nowy Świat 67 i 69, Ministerstwo Skarbu, Rymarska 3 (pl. Bankowy), Ministerstwo Sprawiedliwości, Pl. Krasińskich 5 i ul. Długa 5, Ministerstwo Wyznań i Oświaty, ul. Bagatela 12, Al. Ujazdowskie 37, Pl. Trzech Krzyży 8, Min. Rolnictwa, ul. Senatorska 15, Ministerstwo Przemysłu i Handlu, ul. Elektoralna 2 i ul. Królewska 23, Ministerstwo Kolei, ul. Nowy Świat 14, Ministerstwo Poczt, Pl. Warecki 8, Ministerstwo Zdrowia, al. Belwederska 3, Ministerstwo Aprowizacji, ul. Żórawia 44, Ministerstwo Pracy, ul. Rysia 1 (Pl. Dąbrowskiego). Ministerstwo Robót Publicznych, ul. Kredytowa 9, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ordynacka 15, Ministerstwo Dzielnicy Pruskiej, Mokotowska 12, Główny Urząd Ziemski, ul. Niecała 3. Najwyższa Izba Kontroli Państwa, Daniłłowiczowska 18. Prokuratorja Generalna, Leszno 5. Naczelne Dowództwo, Plac Saski 3—7. Sąd Najwyższy, Pl. Krasińskich (Pałac Krasińskich). Województwo Warszawskie, ul. Bielańska 9.

Poselstwa zagraniczne: Stolica Apostolska, Książęca 21. Francja, Al. Ujazdowskie 15, (Al. Róż 2). Wielka Brytanja, Nowy Świat 18, Stany Zjednoczone, Senatorska 37. Włochy,

Krak Przedm. 32. Belgja, Hotel Europejski. Rumunja, Wiejska 10. Hiszpanja, Hotel Bristol. Danja, Mazowiecka 7. Szwecja, Zielna 37. Czecho-Słowacja, Moniuszki 1a. Japonja, Szopena 6. Niemcy, Piękna 17. Jugo Słowiański, Hotel Europejski. Austrja, Długa 26. Misja Ukraińska, Długa 29. Łotwa, Jasna 26. Grecja Foksal 16. Estonia, Hotel Rzymski. Rosja i Ukraina Sowiecka, Chmielna 31 i Nowosenatorska 1. Bułgarja, Hotel Bristol. Turcja, Hotel Brülowski. Węgry, Hortensja 6.

Konsulaty: Angielski, Al. Jerozolimskie 93, Austryjacki, Długa 26, Brazylijski, Wilcza 44. Duński, Wierzbowa 8. Francuski, Aleja Róż 2 Grecki, Foksal 16 Hiszpański, Piękna 66a Holenderski, Śniadeckich 11. Japoński, Zielna 45. Norweski Hypoteczna 1. Perski, Piękna 8. Portugalski. Świętokrzyska 28 Rumuński, Wiejska 10. Stany Zjednoczone, Jasna 11. Szwajcarski, Hoża 48. Niemiecki, Hoża 48. Finlandzki, ul. Kredytowa 3, Gruziński, Nowy Świat 17. Jugosłowiański, ul. Senatorska 36. Pozostałe tam, gdzie siedziba poselstw.

Teatry: Teatr Wielki (opera i balet), Pl. Teatralny. Teatr Rozmaitości (dramat i komedja), czasowo w Teatrze Letnim w ogrodzie Saskim. Teatr Nowości (operetka) ul. Długa 25. Teatr Polski (dramat i komedja), róg. ul. Obożnej i Słowackiego, Teatr Mały (kom. i dramat) w Filharmonji, ul. Jasna 5. Teatr Reduta (dramat) Plac Teatralny, w gmachu Teatru Wielkiego. Nadto kilka mniejszych teatrów drugorzędnych.

Koncerty: Filharmonja (orkiestra symfoniczna) ul. Jasna 5, koncerty odbywają się w czasie od 1 października do 15 maja w każdą środę i piątek o g. 8-ej w. a w niedzielę o 12 w południe i 3-ej pp. Koncerty kameralne i solowe w Konserwatorjum ul. Okólnik 1 i w kilku mniejszych salach.

Muzyka kościelna. Produkcje muzyczne jakie się słyszy w kościołach warszawskich wobec dziwnej obojętności władz religijnych, są bardzo dalekie od poziomu muzyki kościelnej w środkowej i zachodniej Europie i niewiele wznoszą się nad poziom chórów włościańskich w kościołach wiejskich. Koncerty na organach odbywają się w kościele ewangelickim (największe organy w Warszawie). Dobra muzyka religijna w synagodze na Tłomackiem w czasie nabożeństwa w piątek o zmierzchu.

Cyrk: ul. Ordynacka 1 (w miesiącach letnich nieczynny).

Teatrzyki (kabarety): „Czarny Kot", Marszałkowska 125. „Qui Pro Quo", Senatorska 29. „Sfinks", Marszałkowska 116 Zazwyczaj codziennie dwa przedstawienia o g. 7-ej i 9 ej w.

Kinematografy: największe: Colosseum, Nowy Świat 19 (sala na 2 600 miejsc). Palace, Chmielna 9. Filharmonja, Jasna 5 (1600 miejsc, tylko w dnie, w których niema koncertów). Apollo, Marszałkowska 106. Stylowy, Marszałkowska 112. Polonja, Jasna 3. Corso, Wierzbowa 9. Nirwana, Mokotowska 73. Pan, Nowy Świat 40. Nadto kilkadziesiąt mniejszych rozproszonych po całem mieście. Przedstawienia zaczynają się o godz. 5 pp. ostatni program o g. 9.30 w.

Teatry ogródkowe: Bagatela przy ul. Bagatela, Dol. Szwajcarska przy ul. Szopena 3 (czasowo zajęte na kasyno oficersk.).

Sport: Wyścigi konne na torze wyścigowym, wejście przy ul. Polnej naprzeciw Politechniki (ostatnia stacja tramwaju № 17), odbywają się przez całą wiosnę, lato i jesień 3 razy tygodniowo. Obok toru wyścigowego wojskowe boisko lotnicze. Match'e footbalowe odbywają się na jedynem w Warszawie boisku w Parku Sobieskiego (ul. Górna), tamże place tenisowe. Wyścigi kolarskie na torze Warszawskiego Tow. Cyklistów (Dynasy) przy ul. Oboźnej 1. Sport wioślarski uprawiają cztery towarzystwa, które mają przystanie wioślarskie na Wiśle, obok mostu Poniatowskiego. Łyżwiarstwo w zaniedbaniu, urządzone są sztuczne ślizgawki w Dolinie Szwajcarskiej (ul. Szopena 3), przy ul. Karowej, przy ul. Foksal i kilka innych. Tor saneczkowy w Parku Sobieskiego dawniej Agrykola). Adresy towarzystw sportowych: Pol. Kom. Ig. Olimpijskich ul. Wiejska 11 (Park Sobieskiego), Klub sportowy „Polonja“ (footboll i lekka atletyka) Szczygla, Wojskowy Klub Sportowy ul. Królewska 3, Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie Foksal 19, Warszawskie Towarzystwo Cyklistów Oboźna 1 (Dynasy), Akademicki Związek Sportowy (Uniwersytet), Towarzystwo Polskich Wioślarek ul. Mazowiecka 9, Klub Wioślarek, Krak. Przedm. 99, Oficerski Klub Wioślarski Szopena 3, Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarskie Szopena 3, Towarzystwo Wyścigów Konnych Krak. Przedm. 32, Polskie Towarzystwo Łowieckie Nowy Świat 35. Warszawski Oddział Towarzystwa Tatrzańskiego, ul. Foksal 18.

Ważniejsze Towarzystwa: Polskie Tow Krajoznawcze Karowa 31, Tow. Zachęty Sztuk Pięknych, Królewska 17a, Resursa Obywatelska, Krak Przedm. 64, Resursa Kupiecka, Senatorska 30, Stowarzyszenie Techników, Czackiego 3, Towarzystwo Lekarskie, Niecała 7, Towarzystwo Fotograficzne, Czackiego 5, Pogotowie Ratunkowe, Leszno 52, Kasyno Urzędnicze, Nowy Świat 67, Kasyna oficerskie: Szopena 3, (Dolina Szwajcarska), w Zamku Królewskim, oraz w Sztabie Generalnym Pl. Saski, Macierz Szkolna, Krakowskie Przedmieście 7, Warszawskie Tow. Dobroczynności, Krakowskie Przedmieście 62, Towarzystwo Hygieniczne, ul. Karowa 31, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Stare Miasto 32, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, ul. Bracka 18, Towarzystwo Naukowe (Wolna Wszechnica), ul. Śniadeckich 8, Rada Główna Opiekuńcza, Jasna 32 (Pl. Dąbrowskiego), Towarzystwo Handlowców, ul. Sienna 16, Biuro Czerwonego Krzyża, ul. Mazowiecka 9.

Biblioteki: Uniwersytecka, Krakowskie Przedmieście 26, od 10—4 pp. B. Publiczna, Koszykowa 26, codz. 10—9, w niedziele od 10—2, B. Ordynacji Krasińskich, Okólnik 9, w dnie pow. od 9—2, nadto poniedziałki, środy i piątki od 6—8. B. Ordynacji Zamoyskich, Żabia 4 od 10—2 pp. B. hr. Przeździeckich.

Foksal 12, od 4—6 pp. Biblioteki fachowe posiadają: Politechnika, Tow. Krajoznawcze, Tow. Lekarskie, Tow. Techników itd.

Redakcje: „Kurjer Warszawski", Krakowskie Przedmieście 40, „Gazeta Poranna", Zgoda 5, „Gazeta Warszawska", Zgoda 5, „Kurjer Poranny", Marszałkowska 148, „Robotnik", Warecka 7, „Rzeczpospolita", Boduena 2, „Naród", Szpitalna 1. „Kurjer Polski", Szpitalna 12, „Tygodnik Ilustrowany", ul. Zgoda 12, „Świat", Szpitalna 12, „Wiarus Polski" i „Bellona", Zamek Królewski, „Żołnierz Polski", Wierzbowa 9.

Księgarnie: „Książnicy Polskiej T. N S. W." Nowy Świat 59, Arcta, Nowy Świat 35, Ks. Wojskowa, Nowy Świat 69, Gebethner i Wolff, Zgoda 12 i Krakowskie Przedmieście 15, Jan Fiszer, Nowy Świat 9, Wende i S-ka, Krakowskie Przedm. 9, K. Idzikowski (dawniej Olgebrand) Nowy Świat 21, F. Hösick, Senatorska 22.

Urzędy i zakłady miejskie: *Ratusz* pl. Teatralny, tamże Biuro Adresowe (Pierwsza brama, parter na lewo). *Elektryczność*: zarząd Foksal 11, elektrownia ul. Leszczyńska. *Wodociągi*: zarząd w ratuszu, filtry i wieża ciśnień ul. Koszykowa 81, stacja pomp ul. Czerniakowska 42. *Kanalizacja*: zarząd w ratuszu, stacja przepompowań ul. Dobra 42. *Gaz*: zarząd ul. Kredytowa 3, gazownie przy ul. Ludnej 12 i przy ul. Dworskiej na Woli. (Własność akcyjnego tow. dessauskiego). *Tramwaje*: zarząd, warsztaty i remizy na Woli. *Centrala telefoniczna* ul. Zielna 37 (tow. akc. Cedergren). Zwiedzanie tych zakładów możliwe tylko za pozwoleniem zarządu.

Szpitale: S. Dzieciątka Jezus, ul. Nowogrodzka, zał. 1757, miejsc 966. S. Św. Ducha, Elektoralna 12, zał. 1445, miejsc 360. S. Św. Rocha, Krak Przedm. 24 miejsc 120. S. Św. Łazarza, Książęca 2. miejsc 372. S. św. Stanisława Wolska 35, zał 1885, miejsc 300. S Wolski, ul. Wolska 4, zał 1876, miejsc 238. S. ewangelicki, ul. Karmelicka 10, zał. 1856, miejsc 153. S Czerwonego Krzyża, ul. Smolna 8. S. Wojskowy, Ujazdowski, róg ul. Pięknej i Wiejskiej, S. Jana Bożego dla umysłowo chorych, ul. Bonifraterska 12, zał. 1728, miejsc 320. S. dla Dzieci, ul. Kopernika 23. S. Żydowski, ul. Dworska, zał. 1799, miejsc 876.

Wyższe zakłady naukowe: Uniwersytet, Krak. Przedm. 26, Politechnika, Polna 3, Szkoła Główna Gospodarstwa Rolnego, Miodowa 17, Instytut Weterynarji (ul. Grochowska), narazie czynny, jako studjum przy Uniwersytecie warszawskim. Państwowy Instytut Geologiczny, pałac Staszica, Nowy Świat 72, Instytut Pedagogiczny, pl Trzech Krzyży 8, Akademja Handlowa im Zielińskiego, ul Koszykowa 9, Wolna Wszechnica Polska, ul. Śniadeckich 8, Szkoła Nauk Politycznych, ul. Senatorska 11, Konserwatorjum Muzyczne, ul. Okólnik 1.

Większe sale, używane również na bale, jak na odczyty, zebrania, wykłady i koncerty posiada: Stow. Techników, ul Czackiego 5, Resursa Obywatelska, Krak Przedmieście 64,

Dolina Szwajcarska, ul. Szopena 3, Klub Wioślarzy, ul Foksal 19, Klub Cyklistów, Obożna 1, Tow. Hygieniczne, ul. Karowa 31, Muzeum Przemysłu i rolnictwa Krakowskie Przedmieście 66, Kasyno Urzędnicze, Nowy Świat 67, Bale odbywają się także w Salach Redutowych Teatru Wielkiego, dużej sali ratuszowej, a koncerty czasami w największej w Warszawie sali Coloseum, Nowy Świat 19.

Pomnik Zygmunta Glogera, założyciela Pol. Tow. Krajozn.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).
Fot. Fel. Liszewski.

Zbiory fotografji Warszawy i jej okolic, szczególnie zabytków artystycznych, posiadają archiwa fotograficzne Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Rynek Starego Miasta 32 i Polskiego Tow. Krajozn. ul. Karowa 31. W księgarniach są do nabycia w ogromnym wyborze (1000 rodzajów) artystyczne fotografje Warszawy prof. Jana Bułhaka z Wilna.

Zbiory prywatne: Muzeum Branickich przy ul Wiejskiej 10 posiada duże zbiory ptaków, owadów i muszli. Zbiory Biblioteki hr. Krasińskich, połączone z muzeum Świdzińskiego, ul. Okólnik 9, posiadają zbrojownię, gabinet numizmatyczny i galerję ok. 300 obrazów, zbiór pamiątek historycznych i starożytności. W pałacu Potockich Krak. Przedm. 32 galerja obrazów. Zbiory artystyczne i galerja obrazów hr. Edwarda Raczyńskiego, Krak. Przedmieście 5. Biblioteka hr. Przeździeckich, Foksal 10 posiada też galerję obrazów i zbiór starożytności. Dominik Witke-Jeżewski posiada ogromny zbiór (17,000) rycin odnoszących się do Polski i galerję obrazów. B. minist. spraw zagr. Stanisław Patek, galerja obrazów (300) i zbiór starożytności. Malarz Antoni Strzałecki, Al. Ujazdowskie 36, posiada dużą galerję obrazów i zbiór zabytków artystycznych i historycznych. Nadto kilkadziesiąt innych zbiorów, których spis podaje dzieło: Edward Chwalewik „Zbiory Polskie" Warszawa, E. Wende i S-ka 1916.

Pora zwiedzania Muzeów, kościołów i osobliwości: *Zamek*

królewski codziennie od 10—1 i 2—5 w niedzielę 10—1, bilety u wejścia pierwszy dziedziniec schody w rogu na prawo I-e piętro. Do wejścia na dziedziniec, potrzebna przepustka wojskowa, którą wydają w komendanturze obok głównej bramy. *Pałac w Łazienkach* w dnie powszednie od g. 10—2. *Ratusz* codziennie od 10—2 4—6. *Muzeum Miejskie* ul. Podwale 15 z powodu przebudowy gmachu dostępne jedynie za zgłoszeniem u Kustosza. *Muzeum etnograficzno-przyrodnicze* (t. zw. Muzeum Przemysłu i Rolnictwa) Krak. Przedm 66 w niedz. od 10 — 2 bezpłatnie, nadto zbiory etnograficzne we wtorki, środy i piątki 10—2, zaś przyrodnicze we czwartki od 10—2 za opłatą równą cenie biletu tramwajowego. *Gabinet Zoologiczny Uniwersytetu* Krak. Przedm. 26 we czwartki i w niedziele od 10 — 1 bezpłatnie. *Galerja obrazów* i zbiory Tow. Zachęty Sztuk Pieknych ul. Królewska 17-a codziennie od 10—2 zaś współczesne wystawy obrazów do zmierzchu. *Muzeum pszczelnicze* Wiejska 12. *Katedra* po nabożeństwie od 10,30—12-ej i pp. 3—7. *Sobór* na Pl. Saskim w dnie powszednie od 9.30, w niedzielę i święta do 12 ej. Inne *kościoły*: większe otwarte do g. 12, mniejsze do 11-ej. *Pałac w Wilanowie* codziennie od 2—6.

Plan zwiedzania. W razie krótkiego pobytu zwiedzić należy przedewszystkiem Zamek Królewski, Park i pałac w Łazienkach, Katedrę Św. Jana, dawny Sobór na Pl. Saskim. Rynek Starego Miasta i pałac w Wilanowie, w drugiej linji: Muzeum Zachęty Sztuk Pięknych, Muzeum Miejskie, Muzeum Etnograficzno-Przyrodnicze, kościoły pp. Wizytek, Św. Krzyża, Kapucynów, Karmelitów na Lesznie, cmentarz na Powązkach, kościół na Bielanach i pałac w Jabłonnie. W południe promenada na Krak. Przedm. i Nowym Świecie, latem corso w Al. Ujazdowskich. *Wieczory*, najlepiej spędzić na operze w teatrze Wielkim, na operetce w teatrze Nowości, na koncercie w Filharmonji, lub w teatrach dramatycznych (Czasowo najlepszy zespół artystyczny mają teatry Polski, Mały i Rozmaitości) *Widok na Warszawę* najlepszy z kopuły kościoła ewangielickiego, z pragskiego końca mostu Kierbedzia oraz z belwederu restauracji Niespodzianka na 9 piętrze kamienicy na rogu ul. Bagateli i pl. Unii Lubelskiej. Wobec braku większych muzeów do dokładnego zwiedzenia Warszawy wystarczy dni trzy.

2. DZIEJE MIASTA.

Pomijając parę wątpliwych dokumentów wcześniejszych pierwszy raz występuje na widownię dziejową Warszawa w roku 1289, zaledwie jako stolica powiatu w *księstwie Mazowieckiem*, jednem z wielu na jakie rozpadła się Polska w ówczesnej dobie podziału na dzielnice. W r. 1307 została

Warszawa siedzibą kasztelanów, miała więc zamek obronny, była wówczas obwiedzona murem i posiadała dwa kościoły, św Jana i św. Jerzego. W r. 1339 zdobyła rozgłos dzięki toczącym się tutaj układom między Kazimierzem Wielkim a Krzyżakami. W połowie XIV w. została też Warszawa stolicą małego księstwa Warszawskiego, jednego z tych na które rozpadło się księstwo Mazowieckie, zaś z początkiem XV w. nawet stolicą całego Mazowsza (przedtem był nią Czersk). Miasto pod zapobiegliwemi rządami księcia Janusza I († 1428 r.), współczesnego królowi Władysławowi Jagielle, rosło szybko w zamożność a w r. 1413 otrzymało prawo magdeburskie. Głównie do rozwoju Warszawy przyczyniła się unja z Litwą, przez małżeństwo Jadwigi z Jagiełłą (1386), albowiem dzięki niej z miasta kresowego, narażonego na częste napady Litwinów, Jadźwingów i Połowców, stała się ważnem centrem handlowem położonem w samym środku na skrzyżowaniu wodnych i lądowych dróg olbrzymiego państwa polsko-litewskiego.

W r. 1339 była już Warszawa miastem opasanem murem, handlowem i jak na owe czasy ludnem, jak o tem wspominają delegaci papiescy. Właściwe miasto zajmowało wówczas przestrzeń niewielką, mieszczącą się między Podwalem, ul.

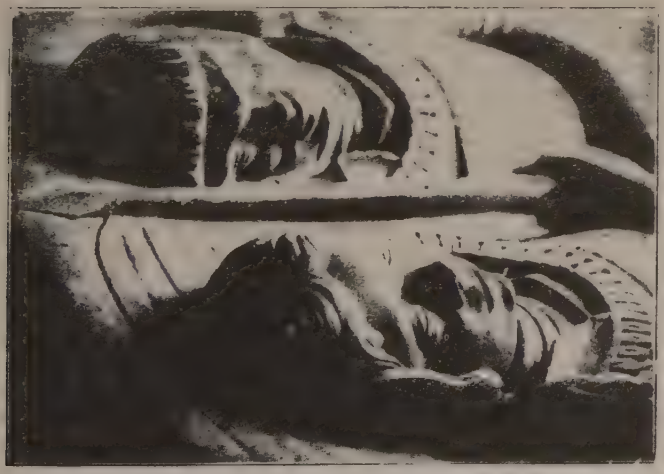

Janusz i Stanisław ks. Mazowieccy. (*Fragment pomnika w katedrze*).

(Fot. Stan. Nofok-Sowiński. (Zb. Pol. Tow Krajozn.).

Mostową, Wisłą i zamkiem. Od strony północnej już w końcu XIV w. utworzyła się druga osada miejska, której książę Janusz nadał prawo miejskie. Powstało w ten sposób Nowe Miasto, które przez kilka wieków posiadało odrębny magistrat i osobnego burmistrza.

Dalszy potężniejszy rozwit czekał Warszawę po zagadkowej śmierci dwóch ostatnich książąt Mazowieckich, Stanisława († 1524) i Janusza († 1526) z bocznej linji dynastji Piastów, kiedy to Warszawa wraz z całem księstwem Mazowieckiem przeszła pod bezpośredni zarząd królów polskich, a zamek tutejszy stał się zamkiem królewskim i gościł dość często dwór królowej Bony i królów Zygmunta Augusta (1548—72) i Stefana Batorego (1576—1586). Dzięki centralnemu swemu położeniu została Warszawa na sejmie Unji Lubelskiej w r. 1569 wybrana na stałe miejsce sejmów i zjazdów państwowych, a od r. 1572 odbywały się tutaj elekcje królów polskich (na błoniu na Woli) na które zjeżdżała się szlachta z całej Polski i Litwy. W tym czasie (1568—73) był z inicjatywy Zygmunta Augusta zbudowany przez włoskich inżynierów na Wiśle pierwszy most nawprost dzisiejszej ul. Mostowej. Podług lustracji z r. 1564 Stara Warszawa liczyła 11 ulic wewnątrz murów, 9 na przedmieściach, 488 domów murowanych. Nowe Miasto, przeważnie drewniane, liczyło 204 posesji, kościołów i kaplic.

Prądy reformacyjne dzięki którym w latach 1540—1600 ogromna ilość kościołów polskich przeszła w ręce protestantów różnych wyznań, ominęły Warszawę niemal w zupełności. Pośród tutejszego mieszczaństwa reformację przyjęły tylko nieliczne jednostki niemieckiego pochodzenia, a żaden z kościołów tutejszych nie przeszedł w ręce protestantów.

Król Zygmunt III (1589—1634) przeniósł zaraz w pierwszych latach swego panowania (1596) rezydencję królewską z leżącego obecnie cokolwiek na uboczu Krakowa do Warszawy i od tej doby datuje się ogromny wzrost Warszawy. Z chwilą przeniesienia się tu dworu i sejmu poszły za nimi szeregi magnatów, rzesze szlachty, bogatych kupców, klasztorów i artystów, to też wygląd miasta uległ nagłej a głębokiej odmianie: zamek królewski przebudowuje się i rozszerza, obok niego powstają na Starem Mieście liczne bogate i stylowe kamienice mieszczańskie, a na przedmieściach, w szczególności na Krakowskiem, pałace magnackie. Niektóre z nich (Kazanowskich, Ossolińskich, Daniłowiczów, letni pałac królewski i inne) przepychem, artyzmem i bogactwami wzbudzają podziw nietylko całego kraju ale i Europy. Obszar i zaludnienie miasta wzrastają kilkakrotnie, a tak w mieście jak i na przedmieściach powstaje cały szereg nowych kościołów, klasztorów i szpitali. Ten rozkwit Warszawy trwa przez cały okres panowania Zygmunta III i Władysława IV (1634—48). Koło rezydencji magnackich na grun-

tach wydzierżawionych sadowiły się dworki i kamienice, tworząc niezależne od miasta jurydyki jako to: Tamka, Leszno, Grzybów, Wielopole, Bieliny, Ordynacka, Gołubska, Obożna, Skaryszew, Tłómacka i inne. Wieś Praga w r. 1648 wyniesiona została do stanowiska miasta, robiąc konkurencję handlową Warszawie.

Za nieszczęśliwego panowania *Jana Kazimierza* (1648—68) jak na całą Polskę tak też i na Warszawę spadają rozliczne klęski, które podcinają rozwój miasta. Szczególnie dał się Warszawie we znaki najazd szwedzki i węgierski (1655—56), a w czasie trzydniowej bitwy pod Warszawą w r. 1656 spaliły się prawie wszystkie kościoły i pałace położone na przedmieściach, a resztę miasta wyniszczyły rabunki, kontrybucje i dżuma. Lustracja z r. 1659 wykazuje tylko 184 domy w Starem Mieście a 93 w Nowem. Przedmieścia wraz z licznemi pałacami były zupełnie spustoszone. Do dalszego upadku miasta przyczyniły się później kilkakrotne pożary. Za króla *Michała Korybuta* (1668—72) i *Jana III Sobieskiego* (1673—96) dźwigała się Warszawa powoli z upadku, nie odzyskała jednak pierwotnej zamożności i stanowiska. Król Jan II przebywał tutaj rzadko, rezydując przeważnie w Żółkwi, Jaworowie i Lwowie, a o ile mu wypadł pobyt w Warszawie, zatrzymywał się za miastem w prześlicznym pałacu w Wilanowie.

Stałą rezydencją królów i dworu królewskiego stała się Warszawa znowu za panowania obydwóch królów z dynastji saskiej *Augusta II* (1697 — 1733) i *Augusta III* (1733 — 63). W pierwszych jednak latach panowania Augusta II, kiedy toczyła się długa wojna sukcesyjna między nim a królem Stanisławem Leszczyńskim, ucierpiała Warszawa znowu ogromne szkody w r. 1702, gdy została zdobyta przez popierającego kandydaturę Leszczyńskiego, króla szwedzkiego Karola XII. Jako skutek głodu, zubożenia miasta przez rabunki, kontrybucje i pożary, przyszła w kilka lat potem 1709—12 wyjątkowo gwałtowna dżuma, która zabrała połowę ludności miasta, a na pewien czas wyludniła je w ten sposób, że niektóre place trawą porosły. Później jednak w spokojnym okresie panowania obydwóch Sasów przybyło miastu znowu dużo świetnych pałaców (królewski, brülowski, Mniszchów, Krasińskich, Bielińskich i t. d.) kilka pięknych kościołów (św. Krzyża, Wizytek i inne). Na nowoczesne tory pchnął rozwój miasta pamiętny w dziejach Warszawy marszałek Bieliński (1742—66), za którego rządów miasto wybrukowano, oświetlono i pomierzono; współcześnie niemal przybyła olbrzymia biblioteka Załuskich, trzy nowe szpitale i pierwszy ogród publiczny przy pałacu królewskim. Na cześć marszałka Bielińskiego główna ulica Warszawy nosi nazwę Marszałkowskiej.

Głębsze i trwalsze podwaliny dał rozwojowi Warszawy król *Stanisław August* (1764—95), świadomie i celowo otwierający dostęp wpływom i ludziom fachowym, odnawiający

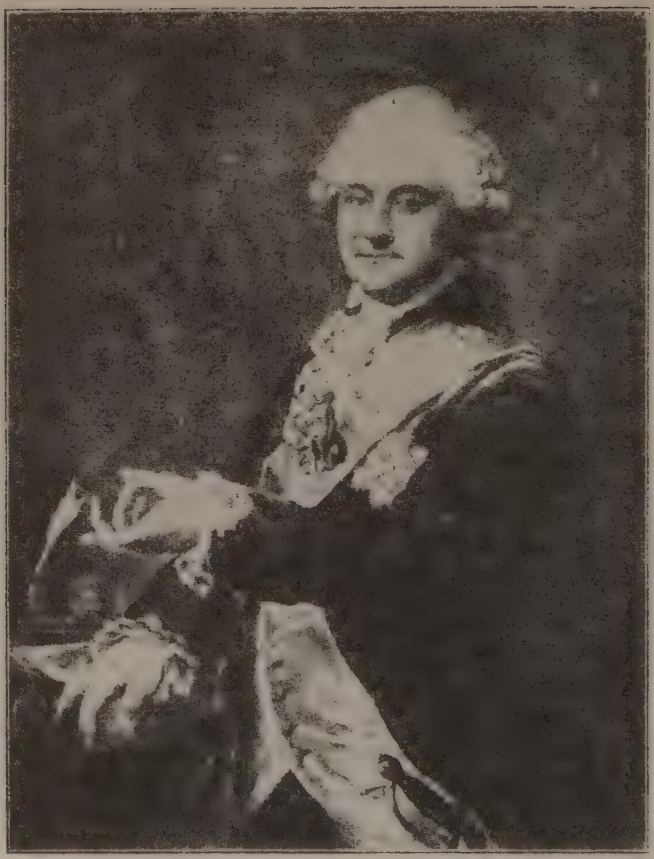

Król Stanisław August
(wedle portretu Marcelego Bacciarellego).

opuszczony i niezamieszkały zamek królewski, budujący przepiękne Łazienki, zakładający w Warszawie jedną z największych w ówczesnej Europie galerję obrazów (obecnie przeważnie obrazy te znajdują się w Ermitażu Petersburskim) powołując zresztą do życia dla utrzymania porządku w Warszawie t. zw. „Komisję Dobrego Porządku". Ludność miasta wzrasta w ten sposób, że z 13 000 jakie Warszawa liczyła w r. 1564 dochodzi w r. 1784 do 96.000, staje się zatem pod koniec XVIII w. jednym z największych i najpiękniejszych miast w ówczesnej Europie. Za Stanisława Augusta staje się Warszawa nietylko centrem życia politycznego i handlowego Polski ale także wybitnego ruchu artystycznego, literackiego i naukowego, do czego sam Stanisław August przykładał ogromną wagę, gromadząc dokoła swego dworu literatów, uczonych i artystów (obiady czwartkowe) i starając się z Warszawy utworzyć mały Paryż. Powstają wybitne szkoły jak kadetów i Pijarów, stały Teatr Narodowy, Szkoła Sztuk Pięknych pod kierownictwem nadwornego malarza krolewskiego Bacciarellego. Na dworze krolewskim gromadzą się i pracują najgłośniejsi swego czasu poeci (Trembecki, Krasicki, Węgierski), uczeni (Naruszewicz, Albertrandi), malarze, rzeźbiarze i architekci, po części Polacy, po części cudzoziemcy.

18 kwietnia 1791 r. zniesiono jurydyki i poddano je pod zarząd miasta, które podzielone zostało na sześć cyrkułów. Warszawa objęła wówczas całe terytorjum, które potem bez zmian zajmowała przez sto lat. W tym też czasie ustanowioną została policja miejska i straż nocna. W latach 1788 — 92 obraduje w Warszawie Sejm Czteroletni który uchwala i publikuje 3 maja 1791 r. wiekopomną Konstytucję, jedną z pierwszych w Europie. Wybitną rolę w dziejach miasta zaczyna odgrywać żywioł mieszczański, pod wodzą prezydentów Dekierta i Zakrzewskiego, szewca Kilińskiego i ks. Staszica.

Po drugim rozbiorze Polski w r.1793 obudził się wśród mieszczaństwa warszawskiego żywiołowy ruch przeciwko okupacji miasta przez wojska rosyjskie, a w pierwszych dniach kwietnia 1794 pod wpływem akcji zainagurowanej przez Tadeusza Kościuszkę w Krakowie, powstało mieszczaństwo warszawskie pod wodzą szewca Jana Kilińskiego, zmuszając Rosjan do ustąpienia. Niedługo trwały jednak skutki tego zwycięstwa, gdyż już 5 listopada 1794 została Warszawa na nowo zdobyta przez rosyjskie wojska pod wodzą Suworowa, który dla postrachu kazał zarządzić słynną rzeź mieszkańców Pragi, przy której zginęło 25 000 ludzi.

W r. 1795, przy trzecim rozbiorze Polski, dostała się Warszawa Prusom, którzy zrobili ją stolicą nowej prowincji zwanej *Prusami Południowemi*. Miasto pustoszeje, ogałaca się ze wszystkiego co żywsze, gorętsze i zamożniejsze: król wyjeżdża do Petersburga, wielkie domy i wielcy ludzie

uciekają zagranicę, lub kryją się po dworach wiejskich. mieszczaństwo zapada w ponowną senność. Prusacy wprowadzili w życie pewne reformy zewnętrzne jak hipoteka (1797), lombard (1796), ubezpieczenie od ognia (1804), policję lekarską (1796), uporządkowanie ulic i targów, założenie liceum i reorganizacja magistratu. Na ogół jednak miasto podupadło w porównaniu z epoką poprzednią. Ludność Warszawy ze 100.000 w r. 1791 spadła na 64 000 w r. 1803. Lecz jest rzeczą charakterystyczną, że w tych 8 latach, w których ludność polska zmniejsza się niemal o połowę (z 92.000 na 52 000), żydzi wzrastają z 7.688 na 10.653 a ich procent podwaja się z 7½% na 16%. Tak więc rządy pruskie 1795 — 1806 stworzyły podwalinę późniejszego zażydzenia Warszawy.

Rządy niemieckie kończą się w r. 1806, gdy po klęsce pod Jena wkraczają do miasta entuzjastycznie witanie wojska francuskie, a wraz z nimi legjony polskie pod wodzą ks. Józefa Poniatowskiego, który odtąd przez lat kilka staje się bożyszczem Warszawy. Na podstawie pokoju w Tylży w r. 1807 zostaje Warszawa stolicą *Księstwa Warszawskiego* pod rządami króla saskiego Fryderyka Augusta. W r. 1809 po bitwie pod Raszynem zajmują Warszawę na 5 tygodni

Pomnik Cypryana Godebskiego na Powązkach.
(Zb. Pol. Tow. Krajozn.). ot. Feliks Liszewski.

Austryjacy, w r. 1813 po klęsce Napoleona wkraczają tu na stałe wojska rosyjskie. Księstwo Warszawskie nominalnie przetrwało do r. 1815, kiedy to na kongresie Wiedeńskim zostało utworzone z części Księstwa Warszawskiego, t. zw. Królestwo Polskie (Kongresowe), które połączono unją personalną z Rosją, a jego stolicą została Warszawa.

15 lat egzystencji *Królestwa Kongresowego* (1815—30) posiadającego własne wojsko, rząd, sejm, instytucje finansowe i względną swobodę ruchów, pozostawiły po sobie w Warszawie trwałe, niekiedy pomnikowe ślady. Dokonano wówczas poważnych prac w kierunku oczyszczenia i przyozdobienia miasta, wzniesiono cały szereg monumentalnych gmachów publicznych jak Teatr Wielki, gmachy skarbowe, byłą mennicę, pałac Namiestnikowski i inne. Ożywiono też na nowo życie naukowe (założenie uniwersytetu, 1818 Towarzystwa Przyjaciół Nauk) i artystyczne stolicy. W r. 1819 powstaje obserwatorjum astronomiczne, a w r. 1825 politechnika, instytut agronomiczny w Marymoncie i t. d. W roku 1817 rozebrano bramę Krakowską, stare mury i ratusz Starego Miasta, zamiast którego urządzono nowy w miejscu, gdzie dotąd się znajduje. Przebudowano też wówczas zamek i skasowano szereg kościołów i klasztorów (Jezuitów, Karmelitanek, św. Jerzego, Dominikanów Obserwantów i inne).

Dalszy rozwój przerwał wybuch *powstania t. zw. Listopadowego* (29 listopada 1830), zaczęty od pamiętnego ataku na Belweder, rezydencję W. Ks. Konstantego. Wojna polsko-rosyjska, prowadzona ze zmiennem szczęściem przez szereg miesięcy zakończyła się 8 września 1831 kapitulacją Warszawy, po bohaterskiej obronie szańców na Woli przez generała Sowińskiego. Do Warszawy wkroczyły zwycięskie wojska rosyjskie pod wodzą gen. *Paskiewicza* († 1856), który został mianowany namiestnikiem Królestwa Polskiego. Jego długie rządy zaznaczyły się systemem represji politycznych, uciskiem polskości, rusyfikacją urzędów i wojska, a więzienia zapełniły się przestępcami politycznymi, których masowo wysyłano na Sybir. Rząd rosyjski czynił wszystko możliwe aby miasto pozbawić jego polskiego charakteru i zgnębić polskość jego mieszkańców. Po r. 1831 został zamknięty uniwersytet i Tow. Przyjaciół Nauk. W r. 1832 po zburzeniu całej dzielnicy miasta t. zw. Żoliborza rozpoczęto budować wymierzoną przeciw miastu cytadelę, w r. 1837 kościół Pijarów na ul. Długiej zamieniono na sobór prawosławny. Zamek królewski przebudowano z zewnątrz w ten sposób, aby usunąć z niego polskie insygnia królewskie i herby państwowe, a najcenniejsze dzieła sztuki z wewnątrz wywieziono w r. 1833 jako łup wojenny do Petersburga i Moskwy. Mimo niepomyślnych warunków politycznych, dzięki trwałemu pokojowi i dobrym warunkom ekonomicznym ludność Warszawy w tym okresie wzrasta o 70%, ze 145.000 w r. 1830 dochodzi w r. 1860 do 230.000.

Pewną odmianę stosunków wywołało objęcie urzędu namiestnika przez Polaka margr. Aleksandra *Wielopolskiego*, jednakże społeczeństwo uznawało udzielane przez niego koncesje za niewystarczające, z powodu tego przyszło nawet w r. 1861 do olbrzymich manifestacji na pl. Zamkowym i Teatralnym, stłumionych krwawo przez wojska rosyjskie, a 22 stycznia 1863 do wybuchu otwartego *powstania* t. zw. styczniowego przeciwko Rosji, trwającego przeszło przez cały rok. Walki powstańców do Warszawy nie dochodziły a jej prawomyślności pilnował wzmożony garnizon rosyjski i tysiące agentów policyjnych. Mimo to zdołali jednak powstańcy spalić w Warszawie ratusz, a przez cały czas powstania urzędował tutaj tajny Rząd Narodowy, którego większość członków z Romualdem Traugutem na czele, uwięziona przez Rosjan zawisnęła w r. 1864 na szubienicach na stokach cytadeli warszawskiej.

Po stłumieniu powstania zaczęła się w dobie rządów Aleksandra II i Aleksandra III *epoka bezwzględnej rusyfikacji*. Dawne Królestwo Polskie nazwano urzędowo Krajem Prywislanskim, a Warszawę chciano zredukować do roli i znaczenia zwykłego prowincjonalnego, gubernjalnego miasta Rosji. Szczególną zajadłością w zwalczaniu wszystkiego co polskie zaznaczył się gubernator gen. Hurko i jego żona, oraz szef szkolnictwa Apuchtin. Rusyfikacji uległy wszystkie szkoły od uniwersytetu zaczynając, a przez lat kilkadziesiąt nie wolno było w Warszawie zakładać nawet polskich szkół prywatnych. Życie umysłowe i artystyczne polskie w Warszawie wprawdzie nie zamarło wówczas zupełnie, ale wobec mnóstwa szykan i utrudnień zeszło pod niejednym względem na drugi plan wobec Krakowa i Lwowa, gdzie nauka i sztuka polska od r. 1867 rozwijać się mogła swobodnie.

Natomiast po r. 1870 w epoce t. zw. *pozytywizmu* poszedł rozwój Warszawy w kierunku handlowo-przemysłowym. Zawdzięczała go Warszawa wyjątkowo korzystnemu położeniu jako punkt środkowy i centralny w komunikacji między wschodnią i zachodnią Europą, a połączenie jej kolejami z Berlinem, Wiedniem, Petersburgiem i Moskwą pozwoliło jej wykorzystać pomyślne warunki położenia. W szczególności w r. 1847 zostaje otwarta kolej wiedeńska, w okresie 1860—70 koleje do Torunia, Petersburga i Moskwy, w latach 1880—90 koleje do Gdańska przez Mławę i Kijowa przez Kowel, a wreszcie w r. 1905 kolej kaliska. Dzięki nim Warszawa stała się ważnym węzłem komunikacyjnym. Powstało w Warszawie kilkadziesiąt ogromnych fabryk, a tutejszy handel i przemysł uczynił z niej jedno z najważniejszych ognisk handlowych całej Rosji, podnosząc w znacznym stopniu zamożność miasta. To też w latach 1870—1914 powiększyło się ono niemal dziesięciokrotnie i powstały całe nowe dzielnice, zabudowane ogromnemi, ale przeważnie bezstylowymi gmachami. War-

Stare Miasto od strony Wisły.

Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

szawa pozbawiona autonomji miejskiej, zarządzana była wówczas przez generałów rosyjskich jako prezydentów, znaleźli się jednakże także i między nimi ludzie szczerze oddani dobru miasta i jego rozwojowi jak w pierwszej linji Sokrates Starynkiewicz (1875—93). Warszawa otrzymała wówczas most na Wiśle, wodociągi i kanalizację należącą do najlepszych w Europie, a do upiększenia miasta znacznie się przyczynili budowniczowie Marconi (kościół Wszystkich Świętych), Dziekoński (kościół św. Florjana na Pradze) i Szyller (politechnika, uniwersytet, dom Zachęty Sztuk Pięknych). Ludność Warszawy w trzydziestoleciu 1860—90 znowu się podwoiła wzrastając w r. 1890 do 465.000. Niema wątpliwości jednak, że niełyczliwy stosunek władz rosyjskich do interesów ludności polskiej hamował w wysokim stopniu i opóźniał ten posuwający się naprzód pomimo przeszkód ze strony wrogiego rządu, rozwój interesów materjalnych miasta, które w innych warunkach doszłoby do większego stopnia pomyślności i świetności. Terytorjum miasta powiększyło się w r. 1890 przez przyłączenie do miasta przedmieść Nowej Pragi, Szmulowizny i Kamionka.

Ucisk rosyjski za *Mikołaja II* wprawdzie nie zelżał, ale przybrał cokolwiek przyzwoitsze formy (wizyta Mikołaja II w Warszawie w r. 1896, założenie Politechniki, gubernator ks. Imeretyński). Stosowany nadal policyjny i rusyfikacyjny system rządu, zapełnianie więzień przestępcami politycznymi, szykany ochrany, masowe zsyłki na Sybir, doprowadziły w r. 1904 w listopadzie do wybuchu otwartej rewolucji w Warszawie, kierowanej przez Polską Partję Socjalistyczną. Przez dwa następne lata były ulice Warszawy widownią nieustannych manifestacji (imponujący pochód narodowy 5 listopada 1905), walk na barykadach z wojskiem rosyjskim, strajków nieraz kilkutygodniowych i zamachów bombami na dygnitarzy rosyjskich. Nadanie Konstytucji w Rosji w r. 1905 nie spowodowało w życiu Warszawy żadnych zmian po za możnością zakładania prywatnych szkół polskich, których powstało kilkadziesiąt. W r. 1914 cechy zewnętrzne Warszawy zaledwie pozwalały domyślać się, że jest to polskie miasto, wszędzie widziało się rosyjskie napisy i szyldy, rosyjskie uniformy wojskowe, policji, urzędników, i studentów uniwersytetu i politechniki.

1 sierpnia 1914 wypowiedziały Niemcy wojnę Rosji, a Warszawa przez cały rok leżąc w pobliżu frontu bojowego przedstawiała obraz rosyjskiego obozu warownego. 4 sierpnia 1915 opuścili Rosjanie Warszawę, 5 siernia weszły do Warszawy wojska niemieckie pod wodzą ks. Leopolda Bawarskiego, a przez kilka dni toczyła sie wzdłuż Wisły walka, przy której ucierpiało sporo gmachów położonych nad Wisłą a wśród nich i zamek królewski ostrzeliwany przez Rosjan z karabinów maszynowych. Rosjanie cofając się wysadzili środkowe przęsła obydwóch mostów na Wiśle.

Okupacja niemiecka trwała do 9 listopada 1918, a w czasie tego trzechlecia zdołali Niemcy wywieźć z Warszawy sporo cennych przedmiotów z budynków publicznych, zarekwirować nie tylko miedziane dachy i dzwony kościelne ale nawet klamki po domach prywatnych, pozatem ogołocili miasto ze wszelkich zapasów jakie pozostały po Rosjanach. Głód i nędza panowały wówczas w Warszawie, a z roku na rok rosło niezadowolenie z niemieckich rządów. Niewiele pomogło dosyć obłudne proklamowanie niepodległości polskiej przez Niemców 5 listopada 1916, za którem jednak nie poszło oddanie rządów w ręce polskie, które sprawował niemiecki gubernator hr. Beseler. Niezadowolen e Polaków doszło do tego stopnia, że w lipcu 1917 uznali Niemcy za wskazane internować polskie legjony w obozie jeńców w Szczypiornie pod Kaliszem, a Józefa Piłsudzkiego uwięzić i wywieźć do Magdeburga. Za okupacji niemieckiej znikły napisy rosyjskie na rogach ulic i szyldach, powstały polskie wyższe szkoły, język polski zapanował w urzędach miejskich, bankach i biurach. Rozporządzeniem gubernatora niemieckiego rozszerzono 1-go kwietnia 1916 terytorjum Warszawy włączając do niej 11 gmin podmiejskich; Mokotów, Czerniaków, Sielce, Gocławek, Wolę i Czyste, Koło, Powązki, Marymont, Golędzinów, Pelcowiznę, Targówek, Brudno i Grochów. W tym też okresie w sierpniu 1916 weszła w życie nowa samorządna ustawa miejska.

Po upadku Austrji, gdy jasnem się stało, że Niemcy z powodu klęski na zachodnim froncie lada dzień zmuszone będą do kapitulacji, podniosła się Warszawa przeciw niemieckim najeźdźcom, a w dniu 9 listopada 1918 przy pomocy tajnych wojskowych organizacji polskich zostały wojska niemieckie w Warszawie rozbrojone i wyrzucone z miasta, a od tej chwili stała się Warszawa stolicą rzeczywiście niepodległego państwa polskiego. W połowie sierpnia 1920 podszedł pod mury Warszawy inny wróg, bolszewicy rosyjscy, gotujący się do zajęcia miasta i ogłoszenia w nim przyłączenia Polski do rosyjskiej republiki Sowietów. Po raz drugi w dziejach Warszawy rozgorzała pod jej murami trzydniowa bitwa, w dniach od 14 do 16 sierpnia, w której ważyły się losy nietylko Warszawy, ale nawet Polski i pokoju europejskiego, bitwa która zakończyła się świetnem zwycięstwem oręża polskiego. Kończy ona na razie dzieje miasta.

3. WIADOMOŚCI STATYSTYCZNE

Położenie geograficzne. Warszawa leży na wyniosłości której średnie wzniesienie ponad poziom morza wynosi 110 m., a średnie wzniesienie ponad poziom Wisły 33 m. Najwyższy punkt w mieście położony na rogu ul. Białej i Ogrodowej wzniesiony jest 117 m. n. m. Okolica płaska i piasczysta, t. zw. równina mazowiecka.

Klimat. Warszawa leży w punkcie, w którym krzyżują się wpływy ciepłego cyklonu Islandzkiego z oddziaływaniem zimnego, kontynentalnego wschodniego antycyklonu. Klimat jest przez to zmienny, nie odznaczający się stałością zimy ani lata, którego koniec tylko, zarówno jak początek jesieni bywa zazwyczaj ciepły i suchy. *Średnia temperatura* roczna wynosi + 8 1°C. Najzimniejszy miesiąc styczeń z przeciętną temperaturą — 2.8, najcieplejszy lipiec z przec. temperaturą + 19°. Najwyższa w ciągu stulecia zaobserwowana w Warszawie temperatura wyniosła +36 8°C, najniższa zaś — 33°. Średnie temperatury pór roku wynoszą: zimy — 2°, wiosny + 7.9°, lata + 18,2°, jesieni + 8.4°.—W okresie od r. 1910—15 przy średniej liczbie 167 dni z *opadem*, średnia suma roczna tegoż wynosiła 550 mm. Średnia roczna liczba dni ze śniegiem wynosiła 34 Największe opady mają lipiec i sierpień, najmniejsze luty i marzec.—Średnia roczna liczba *godzin słonecznych* w temże sześcioleciu wyniosła 1610, z czego przypadało na zimę 114, na wiosnę 525, na lato 688, na jesień 283. Najczęstsze panujące w Warszawie *wiatry* są zachodnie, sprowadzające w zimie odwilż. Północno wschodni i wschodni powodują mrozy i zamiecie, północno-zachodni słotę.

Wzrost mieszkańców. Określić ludność Warszawy w okresie czasu do r. 1787 można tylko w grubem przybliżeniu na podstawie lustracji nieruchomości. Wedle takich obliczeń posiadała Warszawa mniej więcej: w r. 1564 — 14 000 mieszk., 1655 — 18.000 m., 1660 — 10.000 m., 1754 — 23.000 m, 1780 —48.000 m. Wszystkie te dane dotyczą tylko śródmieścia, bez przyłączonych później przedmleść i jurydyk. W r. 1787 według pierwszego dokładniejszego spisu ludności posiadała Warszawa wraz z jurydykami 96 000 m., a w roku 1794, przed ostatnim rozbiorem Polski, doszła ludność Warszawy do 120.000 Klęski polityczne (rzeź Pragi) i następny długotrwały stan wojenny, zredukowały ludność Warszawy w ciągu lat 10 o połowę, a w r. 1803 w czasie okupacj pruskiej ludność Warszawy spadła na 63 000. a dopiero w r. 1816 przekroczyła znowu cyfrę 80.000. Od tego momentu, z lekkimi wahaniami, wywołanemi przez ważniejsze klęski społeczne i polityczne (powstania 1831 i 1863, cholera 1831, 1854, 1873, 1893, rewolucja 1905), ludność stale wzrasta. W ostatnim momencie przedwojennym 1 stycznia 1914 r ludność Warszawy cyfrą 884.544 dosięgła swego maximum. Jeżeli się do tego doda cyfrę mieszkańców przyłączonych w roku 1916 przedmieść wynoszącą 140.000, otrzymuje się cyfrę ludności przenoszącą miljon. Po tym momencie mobilizacja i ewakuacja spowodowały redukcję cyfry ludności, która za okupacji niemieckiej zniżyła się ze znaczną szybkością. 1 stycz. 1917 liczba miesz. „Wielkiej Warszawy" wynosiła około 840.000, w ciągu trzech lat wojny zmniejszyła się zatem lud. Warszawy niemal o 200 000 a wzrastać zaczęła na nowo dopiero po usunięciu Niemców w r. 1918.

Kolumna Zygmunta i Zamek Królewski.

Ze zb. Pol. Tow. Krajozn. Fot. Henryk Poddębski

O stopniowym wzroście ludności dają pojęcie ponizej przytoczone cyfry dla każdego dziesięciolecia: 1805—66.000 m., 1815 — 80.000 m., 1825 — 126.400 m., 1835 — 135.600 m., 1845—163.600 m., 1855—156 600 m., 1865—235 800 m., 1875—298.500 m., 1885—407 000 m., 1895—536.000 m., 1905—767.900 (dotychczas bez przedmieść), 1915—790 000.

Statystyka wyznaniowa. Do rozbioru Polski posiada Warszawa niemal jednolity charakter polsko-katolicki. Za Stanisława Augusta była w Warszawie gmina ewangelicka mająca około 2 000 wiernych a liczba *żydów*, którzy poprzednio w długim okresie czasu nie mieli wogóle prawa stałego zamieszkania w Warszawie, wahała się w granicach 4500 m.—7500 m. Za okupacji pruskiej w r. 1803 liczba żydów wzrasta do 10.663 (16%) i następnie wzrasta niezmiernie szybko wynosząc w r. 1816—15 600 (18%), w r. 1832 32.000, w r. 1856—41.000. Spis jednodniowy z r. 1882 wykazał w Warszawie 128.000 starozakonnych, z których 10.000 podało się za żydów, reszta za Polaków. Natomiast przy spisie ludności w r. 1897 z liczby 210 500 starozakonnych za Polaków podało się tylko 29.000, za Rosjan 3.400 i za Niemców 1.200 W r. 1905 i 6 przybyli do Warszawy masowo żydzi posługujący się językiem rosyjskim, t. zw. litwacy, uciekający z Ukrainy i Białej Rusi przed pogromami. W r. 1914 liczba żydów wzrosła do cyfry 337 000, wynosząc przeszło 38% ogółu ludności. Łatwiej od żydów asymiluje się będąca również obcego pochodzenia ludność *ewangelicka*. W r. 1914 i liczba ewangelików wynosiła 19.900 co stanowi 2.25% ogółu ludności. Zupełnie obcą Warszawie, napływową i nie asymilującą się grupę stanowili *prawosławni*, przeważnie rosyjscy urzędnicy wojskowi, profesorowie, po części kupcy, którzy zaczęli masowo osiedlać się w Warszawie dopiero po powstaniu w r. 1863. W r. 1825 było w Warszawie prawosławnych zaledwie 470, w r. 1859—1600, w r. 1867 już 6.200 W następstwie liczba prawosławnych rośnie szybko, w r. 1905 dochodzi do 37.300 (przeszło 4%). Po ewakuacji władz rosyjskich pozostało w Warszawie tylko 3.600 prawosławnych i 1.200 starowierców W r. 1914 było nadto w Warszawie 880 *mahometan* (przeważnie Tatarów z głębi Rosji). Ilość *marjawitów*, których liczba w r. 1910 wynosiła 7000, w r. 1914 zmalała do 1700, a w r. 1916 do 300.

W czasie okupacji niemieckiej liczba katolików z 55% w r. 1914, spadła na 53% w r. 1917, ilość prawosławnych z 4.1% spadła na 0 5%, ilość ewangelików z 2.3% spadła na 1.7%, natomiast ilość żydów z 38% wzrosła na 45%, stanowią oni zatem prawie połowę ludności Warszawy, całe dzielnice mają charakter żydowski.

Śmiertelność. W r. 1891, umierało w Warszawie na 1000 miesz. rocznie 33 osoby, później zaś wysoki ten procent zmniejszał się corocznie, aż wreszcie w r. 1912 spadł do 17 wypadków śmierci na 1000 m. Najwyższa była śmiertelność wśród dzieci do lat 5, które stanowiły 55% ogólnej sumy zmar-

łych. Od chorób zakaźnych umierało przeciętnie 17% zmarłych, skutkiem gruźlicy 11%. W latach wojennych wzrosła szybko śmiertelność, a suchoty zabierały coraz większą liczbę ofiar. Podczas gdy na 100.000 mieszk. w ostatnim dziesięcioleciu przed wojną umierało w Warszawie na gruźlicę średnio 323 osób, w r. 1915 liczba ta podniosła się do 410, a w r. 1916 do 618. W roku tym na ogólną ilość 18 510 zmarłych, zmarło 4.687, t j. przeszło 25% na gruźlicę.

Obszar miasta, wynosił przed rokiem 1890 — 3350 ha., 1890—1916 3670 ha, od r. 1916 12.100 ha. W tem powierzchnia ogólna wszystkich *ogrodów* i skwerów publicznych wynosiła 142 ha. W r. 1916 było w Starej Warszawie 8.468 *nieruchomości*, na przedmieściach 8,032 W tem było *domów* zamieszkałych 10.331, na jeden dom przypada zatem przeciętnie przeszło 90 mieszk. Długość ogólna sieci *kanałów* wynosiła 202 km, zaś sieci *wodociągów* 303 km. Są to przedsiębiorstwa miejskie, natomiast zakłady *gazowe* stanowią własność tow. akcyjnego w Dessau. W r. 1916 długość rur gazowych wynosiła 314 km., latarń gazowych było 2 443 Długość torów *tramwajowych* w r. 1916 wynosiła 38 km. Wagonów było: motorowych 237, przyczepnych 76. W latach przedwojennych, kiedy była większa ilość wozów, zabranych potem częściowo przez Niemców, przewoził tramwaj warszawski rocznie przeciętnie 87 miljonów pasażerów.

Ceny przedwojenne. (W kopiejkach za funt rosyjski).

	1900	*1905*	*1910*	*1913*
Chleb pytlowy (funt)	3	3	3	3½
Wołowina „	13	15	18	20
Kartofle (korzec)	135	200	130	180
100 jaj	275	275	325	350
Mleko (garniec)	30	30	32	32
Nafta (pud)	150	200	155	180
Węgiel (pud)	24	25	20	25

Warszawa liczy obecnie 960.000 mieszkańców, w tem 460 000 żydów (rekord europejski), 20 000 cudzoziemców, przeważnie Rosjan, czasowo z powodu obecnych stosunków w Rosji tu przebywających, i 480.000 Polaków. Warszawa jako stolica Polski jest obecnie siedzibą Naczelnika Państwa (Pałac Belwederski), Sejmu, Centralnych władz cywilnych i wojskowych, poselstw zagranicznych, arcybiskupa rzymsko-katolickiego, konsystorzów ewangelickich wyznania augsburskiego i helweckiego. Ze szkół wyższych posiada uniwersytet (Krak. Przedm. 26), Politechnikę (Polna róg Nowowiejskiej), Konserwatorjum Muzyczne, kilka szkół fachowych, Wolną Wszechnicę. Tow. Kursów Naukowych i kilkadziesiąt szkół średnich i prywatnych.

Herb miasta przedstawia Syrenę, stąd Warszawę nazywają Syrenim Grodem.

Warszawa składa się z kilku *dzielnic* o zasadniczo

różnym typie Nad Wisłą w północnej części miasta leży *Stara Warszawa*, zabudowana staremi stylowemi kamienicami, mająca cały szereg wązkich uliczek o malowniczym wyglądzie. Na południe od placu Zamkowego wzdłuż Krakowskiego Przedmieścia, Nowego Światu, Aleji Ujazdowskich i ul. Marszałkowskiej rozciąga się *Nowa Warszawa*, dzielnica o wielkomiejskim europejskim charakterze. Nie posiada go natomiast leżąca na zachód od starej Warszawy *dzielnica żydowska* zajmująca kilkadziesiąt ulic, grupujących się około ul. Nalewki. Na prawym brzegu Wisły leży wielkie ale zaniedbane przedmieście *Praga*, zamieszkałe przeważnie przez ludność robotniczą—podobny charakter posiadają też *przedmieścia* Wola, Mokotów, Czerniaków i inne leżące na lewym brzegu Wisły na peryferjach miasta.

4. ZAMEK KRÓLEWSKI I KATEDRA.

Zwiedzanie miasta najlepiej zacząć od *Placu Zamkowego* na którym w r 1861 rozegrały się sceny będące prologiem powstania 1863 r. Na środku placu, który otaczają kamienice z XVIII w stoi 20 m. wysoka ****kolumna Zygmunta III**, postawiona w r. 1644 przez jego syna Władysława IV wedle proj. Konst. Tomalli. Sam słup ma 11 metrów wysokości, posąg króla który w jednej ręce trzyma miecz w drugiej krzyż, 2½ metra. Odlany on został z bronzu w ludwisarni warszawskiej Daniela Thyma, według proj. Klemensa Molli z Bolonji. Podnóże kolumny zdobią trytony dodane w r. 1854 wedle proj. Marconiego.

Kolumna Zygmunta III.

Plac Zamkowy obecna postać otrzymał dopiero w r. 1818, kiedy zburzono stojące tu dawniej mury miejskie, Bramę Krakowską i kilka kamienic za nią. Obok Bramy Krakowskiej stał niegdyś *kościół Klarysek*, barok z ładną wieżą zbudow. 1609 — 17, który zburzono w roku 1843 dla zrobienia miejsca pod Nowy Zjazd.

Wschodnią stronę Placu zajmuje *****zamek królewski**. Ze źródeł wiemy, że gotycki zamek ceglany istniał w Warszawie już za czasów ks. Mazowieckich. Zapewne postawił

go Konrad II w końcu XIII w. w czasie walk ze swym bratem Bolesławem. W latach 1403 — 1406 książę Janusz wybudował skrzydło od Bramy Krakowskiej. Wyglądem przypominał zapewnie ów zamek, podobnie jak zamek w Czersku, współczesne ceglane zamki krzyżackie (np. Licbark, Nibork). Resztki murów owego zamku jak również fundamenty jednej z baszt zachowały się w skrzydle południowo-wschodnim.

Zygmuntowi Augustowi, który przez dłuższe okresy czasu przebywał w Warszawie, zamek ów gotycki już nie wystarczał, zatem przebudował go ok. r. 1570 w stylu renesansowym. Po przeniesieniu rezydencji królewskiej z Krakowa do Warszawy za *Zygmunta III* zarządził on dalsze rozszerzenie zamku i jego przebudowę, którą kierował Andrzej Hegner Abrahamowicz. Wieża zegarowa została wykończona w r. 1628. Sale były bardzo bogato ornamentowane, a zdobiły je obrazy nadwornego malarza Dolabelli. Szwedzi i Węgrzy w r. 1656 i 1657 tak zamek zniszczyli i obrabowali, a wreszcie spalili, że później przez lat kilkadziesiąt nie mógł on służyć za rezydencję królewską. Dzięki temu Jan Kazimierz rezydował w pałacu Kazimierowskim, a Sobieski w Wilanowie. Za Sobieskiego zamek wprawdzie odrestaurowano ale nie przywrócono mu dawnej wspaniałości. Na nowo zniszczyli go w r. 1704 Szwedzi, którzy w pięknej sali Sejmowej urządzili stajnie.

Za Augusta II bardzo piękny projekt przebudowy zamku królewskiego wykonał nadworny architekt saski Pöppelmann, lecz projekt jego nie został wykonany, gdyż August II zamiast restaurować zamek, wystawił pałac Saski. Restaurację zamku po pożarze w r. 1732 podjęto dopiero za *Augusta III* w r. 1747; plany restauracji w stylu przejściowym z baroku w rokoko wygotowali Gaetano Chiaveri i Knöffel, a ich wykonawcą był Solari.

Za *Stan. Augusta* zamek spalił się w r. 1767, poczem poddano go restauracji trwającej przez lat kilkanaście, kierował nią architekt Dominik Merlini, dekorację malarską dali Bacciarelli, Plersch i Canaletto, rzeźbiarską Monaldi i Le Brun Zamek wówczas doprowadzony został do stanu takiej świetności, że prócz jednego Wersalu, nie ustępował żadnej innej rezydencji królewskiej w Europie. Stan. August posiadał w zamku i Łazienkach olbrzymią jak na swe czasy galerję obrazów pierwszorzędnych mistrzów (2233 obrazów) 500 odlewów gipsowych rzeźb starożytnych, kilkaset oryginalnych rzeźb z marmuru i bronzu, stylowe meble, wspaniałe gobeliny i tkaniny. Była też w osobnem skrzydle, dobudowanem obok pałacu pod Blachą, Biblioteka Królewska z pięknie dekorowaną salą, w której mieściło się 20 000 t. Pod koniec panowania Stan. Augusta miał zamek swe chwile chwały: tu obradował Sejm Czteroletni, tu uchwalono wiekopomną Konstytucję 3 Maja 1791.

Zamek Królewski od strony Wisły.
(Ze zbiorów Towarzystwa Opieki nad zabytkami przeszłości).

Niestety z bogactwa zamku w epoce Stan. Augusta po za dekoracją sal niewiele już do dzisiaj pozostało, gdyż jego urządzenie od końca XVIII w. padało co pewien czas ofiarą *łupiestwa Rosjan*. Dzieło rabunku rozpoczął Suworow w r. 1794, który do tego stopnia ogołocił zamek z urządzenia, że gdy w grudniu 1806 zajęto go na 6 tygodni na rezydencję Napoleona Bonapartego, musiano meble wypożyczać z mieszkań prywatnych W latach 1818—21 z rozkazu Aleksandra I przebudowano zamek, i dobudowano terasy od strony Wisły, według projektu Kubickiego i Gołońskiego Zamek w którym obradował sejm Królestwa Kongresowego, urządzono na nowo, a w r. 1829 z ogromną pompą odbyła się tu koronacja Mikołaja I na króla polskiego. Po upadku powstania listopadowego wywiózł Paskiewicz do Rosji w r. 1833 jako łup wojenny liczne portrety, biusty, tron polski i różne pamiątki historyczne. Samych obrazów wywiózł jeszcze 683, nadto 288 gobelinów i innych tkanin. W r. 1854 odnawiano znowu zamek pod kierownictwem pułkownika inż. Ludwika Kori, starając się tendencyjnie o zatarcie śladów, że służył dawniej za rezydencję królów polskich i zniszczenie herbów polskich. W czasie tych restauracji zeszpecono przez przegródki wspaniałe niegdyś sale Poselską i Senatorską. Po r. 1863 generałowa Hurkowa prowadziła dalej

Tylna fasada Zamku Królewskiego.

Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

dzieło zniszczenia, które zakończył rząd rosyjski podczas ewakuacji w r. 1915 ostatecznem ogołoceniem zamku z dzieł sztuki i pamiątek polskich Wywieziono wówczas z zamku 90 wagonów mebli i zabytków, pozostawiając niemal nagie mury. Zniszczeniu uległa też Bibljoteka Królewska, zamieniona na koszary Czerkiesów, z której książki wywieziono do Kazania i Charkowa, gdzie butwieją.

Ostatni raz poddano zamek restauracji w r. 1890 pod kierownictwem inż. Jana Kiślańskiego. Za rosyjskich czasów służył zamek na mieszkanie generał-gubernatora i urzędy, w czasie okupacji niemieckiej jedno skrzydło oddano na siedzibę Rady Regencyjnej, obecnie zaś mieści biura Min Spraw Wojskowych, z wyjątkiem kilkunastu sal I piętra t. zw. królewskich, które są przeznaczone do zwiedzania

Sale królewskie zamku niegdyś pełne były stylowych mebli rzeźb i obrazów, dzisiaj stoją pustką, a jedyną ich ozdobę stanowią bardzo piękne stukatury, kominki, marmurowe obramienia drzwi i okien, posadzki wykładane różnokolorowem drzewem, a w kilku salach śliczne malowidła na sklepieniach pędzla Bacciarellego i Plerscha. Każda sala ma swoją nazwę a objaśnień szczegółowych udziela służący oprowadzający zwiedzających. Po kolei zwiedza się sale: Mirowską, Żółtą, Muzyczną, dawną Kaplicę Królewską, Malinową, Cisową, Grecką, Tronową, Gotowalnię Królewską, Rycerską, Białą, Kawalerską, Stołowa, Adjutancką, Dębową, Galerję, Czerwony Gabinet, Salę Przyjęć i t. d.

W *sali Rycerskiej* posiadającej bardzo ładne stukatury z emblematami wojennemi wyjątkowo pozostały dwie rzeźby z białego marmuru „Chronos" Monaldiego, pomyślany jako starzec z kosą w ręku, podtrzymujący zegar w kształce globusa oraz „Genjusz Chwały" Le Brune'a. W **sali Malinowej* na sklepieniu malowidła Bacciarellego. Najbogaciej dekorowaną i największą jest ***sala Balowa*, dwupiętrowej wysokości, której sklepienia w całej jego rozciągłości zdobi ogromne *malowidło Bacciarellego, przedstawiające cztery pory roku. Między innemi postaciami sportretowany jest tu też Stanisław August (na rydwanie), Katarzyna II i kilka piękności owczesnych, jak panie Grabowska i Lubomirska. Nad wejściem do tej sali, lśniącej od marmurów i stukatur, nad datą 1781 medalion Stanisława Augusta z białego marmuru, zaś obok stoją rzeźby marmurowe Stanisława Augusta jako Apollina i Katarzyny II jako Minerwy W sali tej 5 listopada 1916 odczytał gen Beseler manifest państw centralnych w sprawie niepodległości Polski. W dawnym *teatrze*, gdzie za czasów rosyjskich była cerkiew prawosławna, a za okupacji niemieckiej skład tytoniu i prowiantów, pozostały tylko gołe ściany. Dawną salę Sejmową przerobiono w r. 1818 na szereg pokoi. Cały szereg sal ma bardzo piękne posadzki wykładane kolorowym drzewem w mozaikowe wzory, w każdej

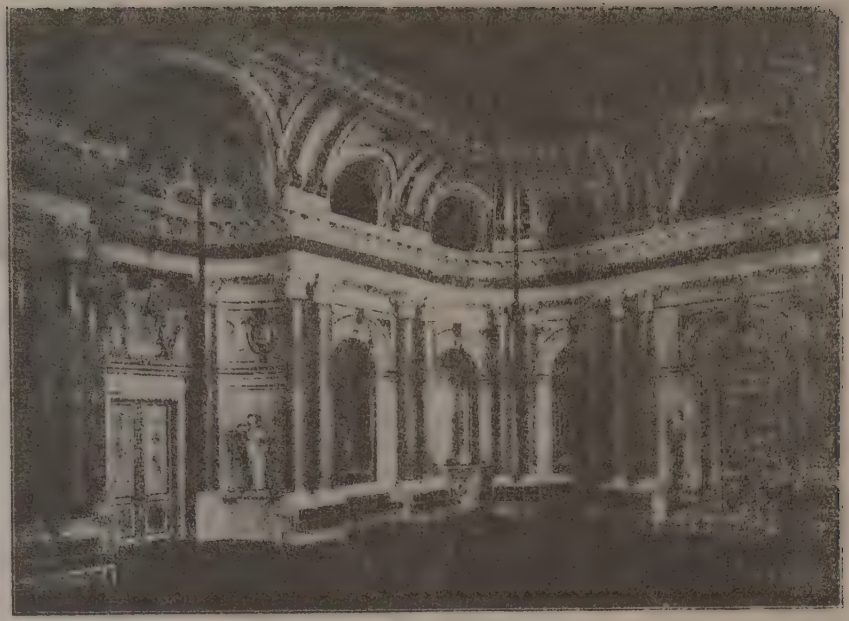

Sala balowa w Zamku Królewskim.

Ze zb. Tow. Opieki nad zab. przeszłości. Fot. St. Nosek-Sowiński.

sali inne, a najpiękniejszą z nich jest posadzka w dawnym gabinecie konferencyjnym. Zwrócić należy uwagę na piękne portale, dekorację ścian i sklepień i znajdujące się w szeregu sal inkrustowane drzwi.

Poniżej Zamku obok Zjazdu **Pałac pod Blachą**, niegdyś własność ks. Józefa Poniatowskiego. Jest to dwupiętrowy pałacyk, zbudowany w początkach XVIII w. przez Jana Dominika Lubomirskiego, którego fasada ozdobiona rzeźbami, nosi cechy stylu epoki Stanisława Augusta. Niegdyś był kryty blachą miedzianą (stąd nazwa), którą zdjęli Niemcy

Wązka i archaicznego wyglądu **ulica Świętojańska**, prowadzi z Pl. Zamkowego w głąb Starego Miasta. Stoi przy niej ***Katedra Św. Jana**. Początkowo była ona kościołem farnym, od r. 1402 podniesiona do godności kolegiaty, stała się drugim po katedrze płockiej kościołem hierarchji kościelnej Mazowsza. Katedrą została dopiero w r 1797, (przedtem Warszawa należała do biskupstwa poznańskiego) archikatedrą zaś w r 1818. Po przeniesieniu stolicy państwa do Warszawy katedra była widownią ważnych wypadków państwowych. Tu śpiewano Te Deum po wielkich zwycięstwach w obecności króla i senatorów, tutaj odbywały się nabożeństwa sejmowe, w czasie których za Zygmunta III wygłaszał swe sławne kazania Piotr Skarga. W r. 1339 odbywał się tu

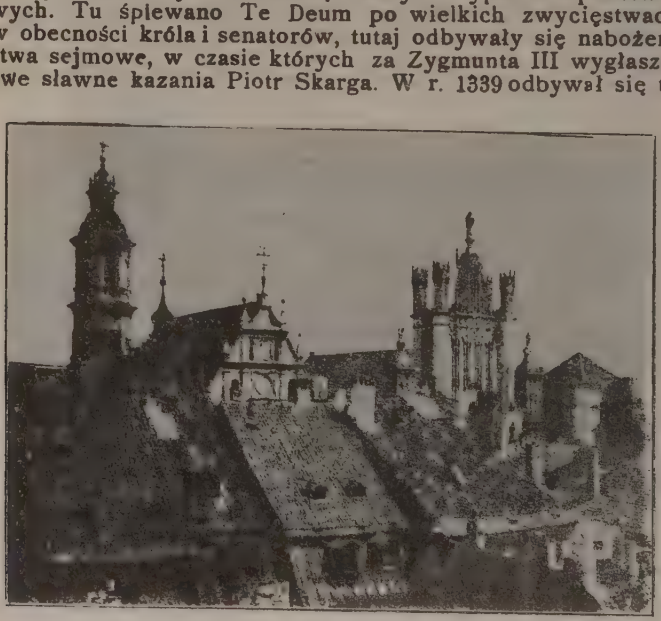

Kościół Jezuitów i Katedra.
(Ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego).

sąd papieski, między Kazimierzem Wielkim a Krzyżakami. W katedrze koronowała się Marja Ludwika, jako żona Władysława IV i Eleonora, żona Michała Korybuta, Stanisław Leszczyński (1704), Stanisław August (1765) i car Mikołaj (1829). Tu zaprzysiężono Konstytucję 3 Maja 1791. Za czasów niewoli kościół był widownią patryotycznych nabożeństw, a w ostatnich czasach stał się znowu miejscem wielkich obchodów przy ważnych aktach państwowych W szczególności często odbywały się w katedrze manifestacje patrjotyczne w latach 1861—1863, a 15 października 1861 Rosjanie oblegali tu przez 18 godzin zebranych na nabożeństwie za Kościuszkę, poczem wszyscy dostali się do więzień. Stąd rozwinęły się, pochody 5 listopada 1905 r. i 3 Maja 1916, tutaj otwierano sejm polski 9 lutego 1919 i urządzono nabożeństwo dziękczynne po uchwaleniu Konstytucji 17 marca 1921 roku.

Jest to gotyk z XIV w. trzynawowy, halowy, który w XVII w. otrzymał szereg barokowych ołtarzów i kaplic i barokową fasadę (1632) zaś w czasie restauracji w latach 1836—40 dokonanej pod kierownictwem Idźkowskiego, usiłowano mu znowu w sposób niekoniecznie szczęśliwy, przywrócić charakter gotycki. Z czasów tej restauracji pochodzi fasada w stylu angielskiego gotyku, a wewnątrz kościoła pseudogotyckie ołtarze w bocznych nawach, ambona (dzieło Hegla), rzeźby na filarach dłuta Kaufmana i organy. Zniszczono wtedy szereg kaplic obok naw bocznych i usunięto szereg pamiątek (częściowo na polecenie rządu rosyjskiego) a między nimi chorągiew Mahometa zdobytą przez Jana III pod Wiedniem.

Pomnik Stan. Małachowskiego w Katedrze.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.)
Fot. St. Nofok-Sowiński.

Wejście do katedry ujmuje barokowy portal z czarnego marmuru z herbem Wazów. Na lewo od wejścia pod chórem na filarze bardzo dobry *portret* mozaikowy prymasa arc. Michała Poniatowskiego († 1794) brata króla, roboty Raffaelego. Naprzeciw barokowy grobowiec z kolorowego marmuru Zygmunta Kazanowskiego († 1634) pod-

komorzego koronnego, jednego z najbogatszych magnatów polskich swej epoki

W lewej nawie bocznej kilkadziesiąt grobowców i epitafiów: na tylnej ścianie epitafium z portretem Marcelego Bacciarellego († 1818), nadwornego malarza Stanisława Augusta. Pod nim chrzcielnica z czarnego marmuru roboty Francuza Piotra Noire z r. 1631. Na lewo od ołtarza Trzech Króli *epitafium Stanisława Drewno († 1621) z doskonałym popiersiem z bronzu, zaś jeszcze lepszym dziełem sztuki jest bronzowa *nagrobkowa płyta renesansowa kanonika Strelicy († 1532). Nad nią rokokowy biust zasłużonego dla rozwoju Warszawy marszałka Franciszka Bielińskiego († 1766). Pomnik kasztelana Zaliwskiego († 1595) jest odblaskiem krakowskiego renesansu, w szczególności grobowca Zygmunta Augusta, podobnie jak znajdujący się w przeciwnej nawie grobowiec Nagórskiego. W kaplicy N. Sakramentu, oryginalny, wczesnobarokowy ołtarz z kolorowego marmuru z płaskorzeźbą Chrystusa biczowanego, zdaje się włoskiego dłuta, zaś w sąsiedniej kaplicy w ołtarzu gotycki *krucyfiks z drzewa, wybitne dzieło sztuki, przywiezione podobno w XVI w. z Norymbergji.

W *prezbiterjum* *wielki ołtarz wczesnobarokowy z czasów Zygmunta III z orłem polskim i herbem Wazów u szczytu, posiada ogromny, bardzo cenny, lecz źle widoczny **obraz M. Boskiej ze św. Janem i Stanisławem, pędzla Palmy młodszego (wenecka szkoła), który w r. 1806 tak się podobał Francuzom, że wywieźli go do Paryża, skąd go zwrócono w roku 1815. Na lewo od ołtarza zakryta tronem arcybiskupim *płyta nagrobkowa z postaciami dwóch ostatnich książąt mazowieckich: ks. Stanisława († 1524) i ks. Janusza († 1526), wykuta z czerwonego marmuru, dłuta nieznanego lecz wybitnego artysty. Naprzeciw empirowy grobowiec arcybiskupa Choromańskiego († 1838) dłuta Kaufmana. Nad wejściem do zakrystji znakomita rokokowa *rzeźba Czasu, jako obramienie dla zegara. Po obu stronach prezbiterjum barokowe stalle fundacji Jana III Sobieskiego, ozdobione herbami jego i jego żony, rzeźbami i płaskorzeźbami świętych, a nad nimi chóry muzyczne, ozdobione herbami Zygmunta III i jego żony Konstancji Habsburskiej.

W prawej nawie w ołtarzu kaplicy M. Boskiej ładne rokokowe* rzeźby proroków, na ścianie współczesne portrety królów Jana Sobieskiego i Michała Korybuta, medaljon Stanisława Augusta z r. 1794, portret arcybiskupa i poety Woronicza († 1829), pędzla Kaniowskiego, i jego grobowiec dłuta Oleszczyńskiego, a wreszcie barokowe** epitafium z czarnego marmuru Jędrzeja Boboli († 1616) z doskonale wyrzeźbionym z bronzu i złoconym medaljonem zmarłego. Obok tej kaplicy ogromny późno renesansowy grobowiec braci Wolskich, a to biskupa kujawskiego Mikołaja († 1550) i kasztelana sandomierskiego Stanisława († 1556). Praca to drugorzędnego

Katedra i kościół Jezuitów.

Fot. Henryk Poddębski — Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

artysty, zostającego pod wpływem renesansu krakowskiego, a w szczegółach przypomina grobowiec biskupa Izbieńskiego z katedry poznańskiej, dzieło polskiego rzeźbiarza Jana Michałowicza z Urzędowa.

W sąsiedztwie największy i najpiękniejszy w katedrze, utrzymany w stylu klasycznym** pomnik St. Małachowskiego, († 1809) marszałka Sejmu Czteroletniego i jednego z twórców Konstytucji 3-go maja 1791. Pomnik z białego marmuru z dużym napisem „Przyjacielowi ludu“ według projektu Thorwaldsena wykonał Laboureur. Obok ołtarza św. Ducha barokowe epitafium marmurowe z liustem włoskiego muzyka A. Pacellego († 1623) kapelmistrza nadwornej orkiestry Zygmunta III Przy końcu tej nawy oryginalny wczesnobarokowy* ołtarz z kolorowego marmuru z kopją Madonny Sykstyńskiej Rafaela, przeniesiony tu z kościoła Pajarów przy ul. Długiej. W górnej części ołtarza oryginalna płaskorzeźba Trójcy Świętej, reminiscencja dawnej ikonografji bizantyjskiej. Pod chórem na filarze portret arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego († 1823) pędzla Fuhrmanna. W nawie głównej epitafia burmistrza Jana Dekierta († 1790) i jego syna biskupa († 1861), z ich portretami pędzla Simmlera i Kaniowskiego. Neogotycka ambona z rzeźbami Konstantego Hegla, na filarach posągi ojców kościoła i świętych dłuta Kaufmana. W nawie lewej w ołtarzu barokowym cenny obraz św. Stanisława z XVII w., a w brzydkich ołtarzach neogotyckich dane w r. 1840 obrazy Trzech Króli (Phanhausera), Św. Trójcy (Kolberga), Zdjęcie z Krzyża (Kokulara). W neogotyckim ołtarzu prawej nawy obraz Zesłania Ducha Św. (Dąbrowskiego).

Pomnik Andrzeja Boboli w Katedrze.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

W dobudowanej do prezbiterjum w latach 1763—6 rokokowej zakrystji (proj. Fontanna) malowidła ścienne Łuka-

sza Smuglewicza (ojca Franciszka). W skarbcu między innemi znajduje się monstrancja gotycka, która ma być jakoby dziełem Zygmunta III.

Kto katedrę budował nie wiemy, źródła wspominają jedynie że w r. 1473 przy jej budowie zajęci byli dwaj murarze z Gdańska Piotr Sommerfeld i Mikołaj Tyrold. Prezbiterjum pochodzi z początków, a nawa, fundacji księcia Janusza, z końca XIV w. Założenie podobne jak w kościele św. Mikołaja w Łomży. Przypor niema. Żebrowanie gwiaździste pochodzi z czasów ostatniej restauracji.

Do katedry przytyka **kościół Jezuitów**, zwany także Pijarskim, gdyż po kasacie Jezuitów w XIX w. został na lat kilkadziesiąt oddany Pijarom. Jest to dwunawowy barok, fundacji protektora Jezuitów Zygmunta III, wykończony w roku 1626, ze skromną fasadą, i wieżą dobrze widoczną jedynie od strony Rynku Starego Miasta i Wisły, której *hełm barokowy uchodzi za najpiękniejszy w Warszawie. Główną ozdobą tego kościoła są *obrazy Szymona Czechowicza, najwybitniejszego polskiego malarza religijnego XVIII w. Jego pędzla jest ogromny obraz Ukrzyżowania w wielkim ołtarzu, obraz św. Józefa Kalasantego w bocznym ołtarzu nawy głównej i obrazy św. Jana Nepomucena i św. Józefa w ołtarzach nawy bocznej. Na ścianach nawy głównej i prezbiterjum wisi nadto kilka dużych obrazów Czechowicza i Plerscha (Zesłanie św. Ducha) pochodzących przeważnie z dawnego kościoła Pijarów przy ulicy Długiej, zamienionego w XIX w. na cerkiew prawosławną. W nawie bocznej ogromny grobowiec późnobarokowy Jana Tarły wojewody lubelskiego († 1700). W tejże kaplicy małe epitafium St. Konarskiego († 1773) i Onufrego Kopczyńskiego († 1817) zasłużonych Pijarów. Na ścianach kościoła liczne epitafia uczonych polskich, dane w XIX w. między innemi epitafium z biustem z bronzu łacińsko-polskiego poety z XVI w. M. K. Sarbiewskiego, uwieńczonego wieńcem laurowym przez papieża Urbana VIII (dłuta Jana Kryńskiego 1888). Andrychiewicza (Godeckiego). Aleks. Rembowskiego (Makowskiego) i Józefa Mianowskiego (Pyrowicza)— wszystkie w nawie bocznej, w nawie głównej Prószyńskiego-Promyka (Makowskiego) i ks. Krupińskiego, oprócz licznych skromniejszych. W zakrystji cenne portrety znakomitych Pijarów, w kruchcie oryginalne rzeźby (lew i niedźwiedź) nieznanego pochodzenia.

5. STARE MIASTO.

Ul. Świętojańska wychodzi na **Rynek Starego Miasta**, który był niegdyś centrum Warszawy, tak za czasów książąt Mazowieckich, jak i później jeszcze w epoce Wazów, a nawet w XVIII w. Na Rynku wykonywano nawet wyroki śmierci,

a najgłośniejszym z nich było spalenie na stosie za czasów Sobieskiego szlachcica Macieja Łyszczyńskiego za ateizm (1689). W XIX w. gdy rozwój Warszawy przeniósł się do nowych dzielnic na dawnem Krakowskiem Przedmieściu, rynek ten stracił swe dawne znaczenie, a z czasem podobnie jak całe Stare Miasto stał się dzielnicą trzeciorzędną, zamieszkałą przez polski i żydowski proletarjat. Pomimo całego opuszczenia zachował on całkiem wyraźny i jednolity charakter XVI i XVII w., epoki największego rozkwitu mieszczaństwa w Polsce i żywego ruchu artystycznego. Jest on najładniejszym i najlepiej stylowo zachowanym placem Warszawy; ze wszystkich stron otaczają go kilkopiętrowie kamienice o ozdobnych i stylowych portalach, obramieniach okien, wykuszach i attykach, ozdobione często staremi godłami mieszczańskimi. Do r. 1819 stał na nim *ratusz*, wówczas rozebrany, zaś obok ratusza pręgierz. Niegdyś był to ratusz gotycki, który około r. 1580 Antonio del Ralia przebudował w stylu renesansowym z wysoką wieżą. Był to zapewne budynek tego typu, jak inne zachowane w Polsce ratusze z XVI w. (Poznań, Chełmno, Sandomierz, Szydłowiec, Tarnów). Potem zajęły środek rynku stragany, obecnie zaś po ich usunięciu plac pozostał dość martwym. W niektórych domach są ładnie sklepione sienie, sale, ładne klatki schodowe, staroświeckie okucia drzwi i kraty

Dziedziniec kamienicy Fukierów.

Rynek Starego Miasta

nadprożne. Po pożarze w r. 1431 zakazano w mieście stawiania drewnianych domów, powstało więc dokoła rynku 39 murowanych gotyckich kamienic, z których do dzisiaj gotyckie mury i portale zachowała tylko kamienica ks. Mazowieckich, inne zaś uległy przebudowie w epoce renesansu, baroku i Stanisława Augusta. W r. 1607 pożar zniszczył Stary Rynek a większość kamienic pochodzi z czasów odbudowy.

Nawprost ul. Jezuickiej (№ 2), t. zw. *„Klasztorek"* niegdyś dom Jezuitów w którym miał mieszkać najsłynniejszy kaznodzieja polski ks. Piotr Skarga († 1612); dom ten posiada ładny wykusz. W tej samej połaci rynku pod № 10 ładnie okute drzwi, pod № 18 ozdobna klatka schodowa, pod № 22 piękna kołatka u drzwi i arkady w podwórzu. Dom № 28 zdobią posągi na attyce. Najlepiej utrzymaną kamienicą w swym dawnym charakterze jest zbudowana w r. 1633 **kamienica Baryczków* (№ 32) świeżo odnowiona przez Tow. Opieki nad zabytkami przeszłości, które ma tutaj swoją siedzibę i bogate zbiory. W salach tej kamienicy odbywają się często wystawy perjodyczne, przy której to sposobności można zwiedzić piękną sień o pałacowym zakroju, ładnie rzeźbioną poręcz schodową, staroświecką latarnię i dzwonek, izby sklepione, stare drzwi kute. Wygląd wnętrza daje bardzo dobry obraz urządzenia i rozkładu mieszczańskiej kamienicy patrycjuszowskiej XVII w.

Narożna* *kamienica* w sąsiedniej połaci rynku (№ 29), ozdobiona wykuszem i portalem gotyckim w dziedzińcu, należała niegdyś do *ks. Mazowieckich.* Posiada ona ładne barokowe odrzwia i sień. Sąsiednia (№ 27) **kamienica Fukierów* jest własnością jedynej do dziś żyjącej rodziny z dawnego patrycjatu miejskiego. W sieni wisi drewniany okręt, godło handlu zamorskiego, małe podwórko zachowało renesansowe arkady i balkony. Mieszcząca się na parterze winiarnia Fu-

Kanonie.

kierów istnieje w tym samym lokalu od r. 1590. № 19 dawna kamienica wójtowska, № 21 kamienica, gdzie zmarł Hugo Kołłątaj (tabl., pam.).

Wychodzące z rynku na wszystkie strony wązkie uliczki zachowały jeszcze bardzo dobrze swój staroświecki charakter. Do lepiej zachowanych należy *ul. Piwna*, gdzie pod № 18 zwraca uwagę ładnie wykuty w kamieniu orzeł polski z r. 1718, pod № 19 ozdobna fasada w stylu epoki Stanisława Augusta, zaś pod № 51 nad drzwiami dobra płaskorzeźba z portretem nieznanego mężczyzny z epoki Księstwa Warszawskiego, zapewne ówczesnego właściciela Szczególnie wiele uroku posiada mały schludny placyk* **Kanonje**, położony z tyłu za katedrą i kościołem Jezuickim, otoczony dwupiętrowymi domkami, niegdyś kanoników warszawskich, pochodzącymi przeważnie z XVII w. i ozdobionymi trójkątnymi facjatami w stylu holenderskiego renesansu. Pod № 8 kamienica Or-Ota, poety Starej Warszawy, niegdyś własność Staszica, gdzie mieściło się początkowo Tow. Przyjaciół Nauk (tabl. pam.). W dziedzińcu brzydka nowoczesna kamienica, która zepsuła całą malowniczość widoku na Stare Miasto od brzegów Wisły. Pod № 12 mieszkał ks. Jan Paweł Woronicz, zachowała się tu sień z profilowanemi belkami. Przy wiodącej stąd na Rynek ul. Jezuickiej pod № 3 dawne *kolegium Jezuickie*, niedyś słynny zakład naukowy, rozpoczęty przez Skargę 1597, ukończony 1730. Jest to ogromny gmach, w którym obecnie mieści się bardzo bogate Archiwum akt dawnych. Naprzeciw w dawnej szkole jezuickiej mieści się obecnie szkoła realna. Pod № 4 dawna *kamienica biskupów poznańskich*, wzniesiona przez biskupa Andrzeja Opalińskiego w r. 1611, przebudowana w końcu XVIII w., z dużą kaplicą. Przy ul. Dunaj Szeroki 5 dom, gdzie żył i umarł Jan Kiliński (tabl. pam.). Przy ul. Nowo-Miejskiej 12 mieściła się niegdyś słynna z romansu Augusta II (Anna Orzelska) kawiarnia Duvalla. Ślady dawnych *murów miejskich* widzimy schodząc w dół ul. Brzozową w dziedzińcu

Kamienne Schodki

realności № 43. W XVI w. stały przy tej ulicy spichrze, a być może, że dom o wysokim dachu łamanym pod № 22 jest takim przerobionym starym spichrzem. Jedną z najbardziej oryginalnych ulic Śródmieścia jest zbiegająca stromo w dół ku Wiśle wązka *ul. Kamienne Schodki*. Niżej przy zbiegu ul. Rybaki i Mostowej baszta przyczółkowa *pierwszego mostu* warszawskiego, zbudowanego przez Zygmunta Augusta w r. 1570. Baszta była potem prochownią a za Stanisława Augusta przebudowano ją na więzienie. Fasada w stylu klasycznym.

Przy biegnącej równolegle z ul. Świętojańską ul. Piwnej stoi **kościół Augustyanów** pod wezwaniem św. Marcina. Jest to trzynawowy barok wykończony w początkach XVIII w. którego główną ozdobą są bardzo piękne późnobarokowe i rokokowe **rzeźby* tak w wielkim ołtarzu jak w ołtarzach bocznych i na ambonie. Najlepsze z pośród nich są stojące w prezbiterjum przy ołtarzach bocznych cztery ogromne rzeźby Ojców kościoła a szczególnie św. Bazylego pustelnika, oraz zdobiąca ambonę rzeźba św. Augustyna, rażącego piorunami swej wymowy pogan. W wielkim ołtarzu za zasłoną znajduje się **obraz M. Boskiej*, pochodzący jeszcze z XV w. (malarstwo cechowe warszawskie) z daru ks. Ziemowita Mazowieckiego z rodziną fundatora u spodu. Jest to najstarszy obraz zachowany w Warszawie. W kaplicy lewej nawy stoją wprawione w ołtarz barokowy cztery **późnogotyckie rzeźby* bardzo dobrego dłuta (Wit Stwosz?) przedstawiające M. Boską, św. Iwona, Erazma i Krzysztofa, przeniesione tu po r. 1831 z kościoła na Woli, jedyny zabytek rzeźby gotyckiej w Warszawie. Znawcy przypisują je szkole wrocławskiej Jakóba Reyhardta.

Na pograniczu dawnego Starego i Nowego Miasta. na rogu ul. Długiej i Gołębiej stoi dawny **kościół Paulinów** pod wezwaniem św. Ducha, trzynawowy barok o 2 wieżach, zbudowany w końcu XVII w. według planów Pioli i Belottiego, wykończony w r. 1707, po kasacie Paulinów oddany w XIX w. bractwu niemieckiemu, które poddało go w połowie XIX w. częściowej przebudowie. Paulinom oddano tutejszy kościół dopiero po najeździe szwedzkim w r. 1662, a jego przeorem był przez pewien czas słynny ksiądz Augustyn Kordecki. Niegdyś odbywały się tu najpopularniejsze w Warszawie pasterki. Główną ozdobę kościoła stanowią późnobarokowe a po części rokokowe **ołtarze* z XVIII w. białe z bardzo umiarkowanemi złoceniami, dobrze zharmonizowane ze sobą i z architekturą kościoła. Posiadają one **rzeźby* drewniane bardzo dobrego dłuta, wykazujące wiele polotu i fantazji. Autorem rzeźb ma być głośny swego czasu Bartłomiej Bernatowicz, autorem stukatur Franciszek Majano, Włoch. W wielkim ołtarzu obraz Zesłania Ducha Świętego pędzla Michała Świerkiewicza († 1709) nad nim doskonała rzeźba św. Trójcy, w kopule nad prezbiterjum źle przemalowane freski Bazylego, nadwornego malarza Jana III, ujęte w bardzo dobre **stukatury*.

Kościoły Paulinów i Dominikanów.

Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Do prawej nawy przytyka kaplica M. B. Częstochowskiej z ładnym ołtarzem w stylu przejściowym z baroku w rokoko.

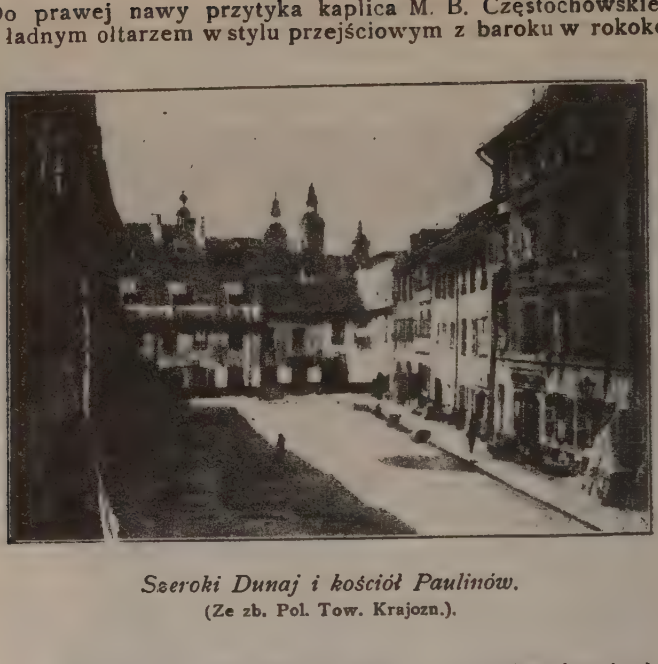

Szeroki Dunaj i kościół Paulinów.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

Naprzeciw, zasłonięty od frontu brzydką kamienicą pseudogotycką z r. 1823, stoi **kościół Dominikanów** św. Jacka. Zbudowano go w latach 1605—38 w stylu naśladującym gotyk, według planów włoskiego architekty Jana. Kościół trzynawowy o białych ścianach nie robi estetycznego wrażenia z powodu przeładowania jaskrawo złoconemi ołtarzami barokowemi, których obrazy i rzeźby są przeważnie bardzo niskiej wartości artystycznej, a w dodatku obrazy są prawie z reguły zeszpecone nieestetycznemi srebrnemi sukniami. Wyższym poziomem artystycznym odznaczają się jedynie dwa ołtarze u wejścia do prezbiterjum, oraz ołtarze św. Dominika i Róży Limańskiej w nawach bocznych. Na ścianach filarów i naw bocznych liczne grobowce i epitafia, z których najcenniejsze pod względem artystycznym są marmurowe późnorenesansowe grobowce Anny Tarnowskiej († 1616) w kaplicy lewej nawy, Katarzyny Ossolińskiej († 1607) w prawej nawie, oraz barokowy ogromny grobowiec z doskonałym portretem Stanisława Skorobohatego († 1682). W lewej nawie wisi bogato haftowana chorągiew M. B. Skaplerznej, renesansowa z r. 1571. Po lewej stronie na filarze naprzeciw ołta-

rza Ukrzyżowania znakomity *obraz „Ecce Homo“. Ozdobą kościoła jest dobudowana do lewej nawy barokowa *kaplica Kotowskich ze ścianami wykładanemi marmurem, stukaturami i freskami w kopule, stylowym portalem marmurowym i ładnie kutą kratą. Znajduje się w niej marmurowy grobowiec jej fundatora Adama Kotowskiego, stolnika Wyszogrodzkiego († 1693) z portretem, który przedstawia znakomity typ szlachcica polskiego doby Sobieskiego, oraz grobowiec jego żony Małgorzaty. W kaplicy M. B. Śnieżnej pochowany osławiony zdrajca (1655) Hieronim Radziejowski. Na filarze naprzeciw ambony barokowy grobowiec bogatego mieszczanina warszawskiego Stanisława Baryczki († 1682) i opata Sulejowskiego St. Potkańskiego. Obok kościoła klasztor, gmach znacznych rozmiarów, który obecnie po kasacie klasztoru znajduje się w stadjum ogromnego zaniedbania, służąc za zakład sierot.

Niedaleko tych kościołów przy biegnącej na miejscu dawnego wału miejskiego ul. Podwale po № 15 mieści się **muzeum miejskie, którego zbiory przeniesiono do tego gmachu dopiero w ostatnich latach i które znajduje się jeszcze w stadjum organizacji. Muzeum to powstało w r. 1862, jako galerja warszawskiej szkoły sztuk pięknych, a jej zawiązkiem stała się kupiona wówczas w Kolonji galerja obrazów Weihera. Po powstaniu w 1863 r. gdy rządy na ratuszu w Warszawie przeszły w ręce rosyjskie, muzeum popadło w zaniedbanie, a większość obrazów nie była wystawiona na widok publiczny, rzekomo z powodu braku odpowiedniego lokalu. Ogromnie rozszerzyły się zbiory muzeum w r. 1909 przez nabycie zbiorów Lachnickiego. Do r. 1916 mieściło się ono w ciasnym lokalu przy ul. Wierzbowej 11. Posiada ono około 700 obrazów, w tem 330 starych mistrzów. Jego bogate zbiory z powodu braku miejsca tylko częściowo umieszczone w muzeum, są obecnie z powodu przebudowy gmachu dostępne tylko za zgłoszeniem się u dyrektora p. Gembarzewskiego.

Zbiory muzeum zajmują kilkadziesiąt pokojów 1-go i II-ego piętra. Składa się na nie *galerja obrazów, złożona z kilkuset obrazów od prymitywów XV i XVI w. do czasów ostatnich. Między innemi znajdują się tu dzieła Matejki (Śmierć Tęczyńskiego), Aleksandra Gierymskiego, Marcina Zalewskiego, Żmurki, Brandta, Siemiradzkiego, A. Wieruszа-Kowalskiego, Fałata, W. Gersona, Wyczółkowskiego, Chełmońskiego, Leksyckiego, Konicza, Szymona Czechowicza, Bacciarellego. Grassiego, Lampiego ojca i syna, Peszkego, Pitschmana, Canaletta, Smuglewicza, Brodowskiego (znakomity autoportret), Wańkowicza, (portret Napoleona) i wiele innych. Cykl portretów królów polskich i wybitnych osobistości polskich z XVII i XVIII w. Wśród akwarel, rysunków i sztychów dzieła Orłowskiego, Gierymskiego, Kossaka, Andriollego, Falcka, Hondiusa, Chodowieckiego. Wśród starych

Prochownia przy ul. Mostowej.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.). Fot. Henryk Poddębski.

obrazów zwraca uwagę portret ostatnich książąt Mazowieckich, Janusza, Stanisława i Anny z r. 1520 i ładny tryptyk z Olkusza z końca XV w. z 16 obrazami krakowskiego malarstwa cechowego. Wśród obrazów szkół obcych przeważają niemieckie, włoskie, francuskie, flamandzkie i holenderskie— hiszpańskich tylko kilka. Do najlepszych w galerji należą dwa staroholenderskie obrazy z XV w., doskonały obraz Łukasza Cranacha starszego, replika „Pejzażu z tęczą" Rubensa, charakterystyczny obraz Jana Brueghela młodszego, Rembrandta: Autoportret i Portret jego siostry, obraz Tintoretta, wątpliwej autentyczności obraz Dürera, znakomite „Opłakiwanie Chrystusa" szkoły Belliniego, bardzo dobry „Portret" francuskiej szkoły, interesujący obraz szkoły Fontainebleau, charakterystyczny dla szkoły francuskiej w pocz. XVIII w. obraz „Wenus, Mars i Merkur", oraz po jednym obrazie J. Callota, Zurbarana i Pinturicchia.

Zbiory szkła i porcelany polskiej, duża i ładna kolekcja okazów ślusarstwa artystycznego. *Sala Starej Warszawy* z jej widokami od najdawniejszych czasów i ciekawym pod względem historycznym zbiorem fotografji miasta z czasów powstania w r. 1863. Artystyczne oprawy książek. W osobnych pokoikach umieszczono zbiory japońskie i egipskie. Ogromna kolekcja starych polskich strojów, tkanin (osobna salka

ze zbiorem **pasów polskich*), haftów, dywanów, kilimów, makat i pamiątek obyczajowych Osobne gablotki zabytków wolno-mularskich i pamiątek z powstania w r. 1863. Starożytności żydowskie. Trzy sale zajmuje **muzeum wojskowe*, znakomicie opracowane, które jest zaczątkiem specjalnego muzeum wojskowego, jakie zamierza założyć w Warszawie Minist Spraw Wojskowych.

Przy ul. Podwale 5 w dziedzińcu niewielka *cerkiew prawosławna* zbud. 1818 wedle proj. Kubickiego. Przy ul. Podwale 4 bogato rzeźbiona fasada kamienicy Dziewulskich odnowiona w r. 1904 w stylu polskiego renesansu (proj. St. Szyller).

6. NOWE MIASTO

Ul. Freta prowadzi od kościoła Dominikanów do dzielnicy zwanej *Nowem Miastem*, które niegdyś posiadało zupełną autonomję miejską z osobnym burmistrzem i ratuszem Najpiękniejszą i najbardziej charakterystyczną ulicą tej dzielnicy jest *ul. Freta* Przy sąsiedniej ul. Świętojerskiej pod № 8 resztki *kościoła św. Jerzego* Istniał on już w r. 1155, gdyż wówczas osiedli przy nim kanonicy Regularni z Czerwińska. Pierwotnie był prawdopodobnie z drzewa. Zacho-

Kościoły Sakramentek, P. Maryi i Benonów na Nowem Mieście.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.). Fot. Henryk Poddębski.

wane obecnie resztki murów pochodzą z XV w. gdy kościół przebudowano w r. 1454 w stylu gotyckim. W r. 1818 zniesiony, został przebudowany na fabrykę Przy Rynku Nowego Miasta stoi ***kościół Sakramentek*** św Kazimierza fundowany w końcu XVII w. przez królowę Marję Kazimierę jako pamiątka odsieczy Wiednia (1683) przez króla Jana III. Projektował go flamandzki architekt Tyllman z Gammeren w Brabancji, jeden z nadwornych architektów króla Sobieskiego. Kościół ten na zewnątrz skutkiem nieumiejętnej restauracji w XIX w przedstawia się dość bezstylowo, natomiast wnętrze jest bardzo bogate pod względem artystycznym Jest to centralna budowla barokowa z kopułą, którą zdobią **freski* z końca XVII w. zepsute niestety przez nieudolne przemalowanie w XIX w. *Ołtarz* główny i ołtarze boczne są malowane na ścianach w sposób łudząco naśladujący rzeczywiste. W wielkim przedstawioną jest Adoracja Trójcy Św. przez aniołów. W bocznych umieszczono ogromne *obrazy* św. Kazimierza i M. Boskiej, zapewne pędzla któregoś z nadwornych malarzy króla Jana III (Siemiginowski, Allomonte lub Bazyli). Na lewo od wielkiego ołtarza wisi ogromny obraz włoski z XVII w. „Izraelici zbierają mannę na puszczy". Barokowa **ambona* ozdobiona herbem Sobieskich jest prawdziwem cackiem artystycznem. Obok ołtarzów bocznych umieszczono dwa bardzo ładnie rzeźbione rokokowe **grobowce* marmurowe a to Józefy Sobieskiej († 1761) żony królewicza Konstantego, i Marji Karoliny de Bouillon († 1739) córki królewicza Jakuba Sobieskiego. W skarbcu i klasztorze liczne pamiątki po Sobieskich. Stojący obok *klasztor* zachował jeszcze ładną fasadę barokową ozdobioną rzeźbami i cały wygląd kamienicy barokowej z końca XVII w.

Za kościołem Sakramentek przy ul. Pieszej stoi dawny *klasztor Benonów*, wraz z kościołem, budynek barokowy z r. 1623. Był to klasztor niemiecki a jego kościół służył zawsze na nabożeństwa niemieckie. Za Księstwa Warszawskiego w r. 1808, skutkiem zajścia z oficerem francuskim, podległ kasacie, a obecnie, całkowicie przebudowany, mieści fabrykę noży.

W sąsiedztwie stoi stary, gotycki **kościół P. Marji**, fundowany w r. 1411 przez księżnę Annę Mazowiecką Jest to trzynawowy gotyk z czerwonej cegły, którego fasadę zepsuto przy restauracji w latach 1883 — 91 przez nadanie jej charakteru romańskiego, podczas gdy absyda, i stojąca obok kościoła potężna czworoboczna dzwonnica, bardzo charakterystyczna dla wyglądu Warszawy, zachowały dobrze swój dawny gotycki charakter. Pierwotnie miał kościół płaski drewniany pułap, jak wiele innych gotyckich kościołów na Mazowszu, żebrowanie pochodzi dopiero z czasów ostatniej restauracji W prezbiterjum stoją po obu stronach bardzo dobre nowoczesne **rzeźby* z białego marmuru dłuta F. Jerace z r. 1899 —

1900; z lewej strony św. Monika ze św. Augustynem, z prawej św. Anna z M. Boską. W kaplicy lewej nawy w barokowym ołtarzu prześliczny **obraz Zwiastowania* z połowy XVIII w w manierze Tiepola. W kaplicy prawej nawy w barokowym ołtarzu bardzo dobre rzeźby św. Piotra i Pawła. Ciekawym ze względu na formę, chociaż niezbyt wybitnym jako dzieło rzeźbiarskie, jest stojący w prawej nawie **ołtarz Ukrzyżowania* z początków XVII w., charakterystyczny dla wyglądu ołtarzów późnorenesansowych doby Zygmunta III.

Kościół Panny Maryi.

(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.). Fot. Henryk Poddębski.

Niedaleko na rogu ul. Zakroczymskiej i Franciszkańskiej stoi **kościół Franciszkanów**, trzynawowy barok o dwóch wieżach, budowany w latach 1679 — 1737 podług planu Ceroniego, budował zaś Józef Fontanna i syn jego Jakub. Obe-

liskowe hełmy wież i szczyt facjaty w stylu epoki Stan. Augusta przypominają podobne dzieła Solariego i Aignera. Przebudował je Józef Boretti. Pod względem artystycznym dość ubogi, zapełniony ołtarzami barokowemi słabego dłuta, posiada kilka cennych **obrazów*, a to w wielkim ołtarzu ogromny obraz Ekstazy św Franciszka (typ włoski XVII w.), zaś w ołtarzach bocznych lewej nawy św. Cecylji (XVIII w.) i św. Józefa pędzla Czechowicza (XVIII w.) Na ścianie prezbiterjum wisi kopja Przemienienia Rafaela pędzla Oleszkiewicza. Na filarze w nawie głównej grobowiec Mokronowskiego († 1731) z bardzo dobrym i charakterystycznym portretem. Do kosztów budowy przyczynił się Jerzy Lubomirski, wojewoda krakowski o czem świadczy tablica erekcyjna i herb Śreniawa na fasadzie.

Ul. Zakroczymska urywa się nagle na ogromnym pustym pl. Broni, za którym leżą posępne gmachy i forty **Cytadeli**. Zbudowano ją w r. 1832 na rozkaz cara Mikołaja I, jako postrach dla Warszawy przeciwko buntom i spiskom antyrosyjskim. W tym celu zburzono tu całą dzielnicę *Żoliborz*, złożoną z kilkunastu ulic, zabudowanych dworkami i pałacykami z czasów Stanisława Augusta i Królestwa Kongresowego, przyczem zniknął też z powierzchni ziemi cały konwikt Pijarów, koszary, ogrody i kościół św. Krzyża w Polu Wedle obrazu Zalewskiego miał niegdyś Żoliborz bardzo ładny rynek, otoczony renesansowemi kamienicami z podsieniami, ratusz z wieżą barokową, i kościół z barokową fasadą. W Cytadeli jest *„Dziesiąty Pawilon"* pamiętny dla Polaków jako miejsce więzienia przestępców politycznych, gdzie między innemi są też cele, w których Rosjanie więzili członków Rządu Narodowego z r 1863, oraz cela w której siedział jako więzień obecny Naczelnik Państwa Józef Piłsudski. Na stokach cytadeli *„Miejsce Tracenia"* przestępców politycznych, gdzie zginęło sporo polskich bohaterów narodowych. Na placu kaźni ze składek robotników warsztatów wojennych Cytadeli wzniesiony został krzyż, u stóp którego pochowano symboliczną trumnę z ziemią, zaczerpniętą z grobów ofiar przemocy rosyjskiej. Na pl. Broni odsłonięto na ich cześć w r. 1916 krzyż pamiątkowy, u stóp którego odbywa się stale nabożeństwo w rocznicę Konstytucji 3-go maja. Stojąca w Cytadeli *cerkiew* została w r. 1855 zbudowana według proj. Gołońskiego.

7. KRAKOWSKIE PRZEDMIEŚCIE.

Na południe od placu Zamkowego ciągnie się szeroka, ruchliwa, ładnymi pałacami, gmachami publicznymi i kościołami zabudowana ulica **Krakowskie Przedmieście**, która z dawnego przedmieścia przekształciła się z czasem na centrum Warszawy, którem pozostaje do dzisiaj.

Krakowskie Przedmieście.

Fot. S. Mierzejewski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Naprzeciw wylotu ul. Miodowej stoi **kościół Bernardynów** (św. Anny), jednonawowy barok z kaplicami, wykończony w r. 1749 z fasadą w stylu klasycznym epoki Stanisława Augusta, zbudowaną w r. 1788, wedle planów Piotra Aignera. Zdobią ją posągi czterech ewangielistów dłuta Monaldiego, u szczytu monogram Stanisława Augusta, a poniżej obraz św. Anny, dany za czasów rosyjskich w miejsce orła polskiego, jaki tu się niegdyś znajdował. Kościół Bernardynów powstał w Warszawie w r. 1454, jak wiele innych kościołów Bernardynów w Polsce, pod wpływem ówczesnej podróży misyjnej św. Jana Kapistrana. Jego fundatorką była ks. Anna Mazowiecka z Radziwiłłów, pochowana tu obok w. ołtarza. Zniszczony przez Szwedów w r. 1656, został odbudowany w stylu barokowym w r. 1749. Gotyckie pozostały tylko mury prezbiterjum i wieży, oraz część krużganków i sklepienia zakrystji. Całe sklepienie i ściany kościoła pokrywają *freski* pędzla Bernardyna Walentego Żebrowskiego z r. 1749, silnie zepsute przez przemalowanie w XIX w. Niektóre konfesjonały, szafy i pulpity w zakrystji mają ładne barokowe intarsya, dzieło Bernardyna Paschalisa Scholza z lat 1722—33. Ołtarze barokowe lub rokokowe, bogato złocone, a filary wiel-

Kościół Bernardynów.

Fot Henryk Poddębski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

kiego ołtarza zbobią oryginalne chińskie ornamenty z laku. Na ścianie lewej od wejścia rokokowy pomnik wojewody krakowskiego Jerzego Lubomirskiego († 1727) z bardzo dobrym portretem. Najładniejsze w Warszawie ogromne **organy* barokowe. Na lewo od prezbiterjum kaplica patrona Warszawy Bł. Ładysława z Gielniowa, mająca w ołtarzu mały ale doskonały **obraz* włoski Madonny w manierze Carla Dolce. Na lewo od prezbiterjum kaplica Loretańska, nad wejściem do której bardzo dobry obraz św. Cycylji. Piękne pejzaże wśród malowideł ściennych są dziełem Zalewskiego z czasów restauracji fresków. W kaplicy Loretańskiej na prawo od ołtarza wisi duży, doskonały obraz Madonny, hiszpańskiej szkoły XVII w. Dobrym jest też obraz św. Tekli w górnej części ołtarza św. Stanisława. Portal do Kaplicy bł. Ładysława zdobią ładne rokokowe rzeźby aniołów na ogromnym globusie. Natomiast sam portal jak i portal do zakrystji wykonany z piaskowca w stylu renesansowym. Czworoboczna, ciężka *dzwonnica* obok kościoła, niegdyś gotycka tego typu jak dzwonnica obok kościoła P. Marji, obecną postać zawdzięcza przebudowie wedle pl. Aignera. Z jej galerji ładny widok na Plac Zamkowy. Na placu przed kościołem składali niegdyś królom polskim hołd książęta pruscy i kurlandzcy.

W kamienicy obok (№ 66) mieści się ***Muzeum Etnograficzno-Przyrodnicze*** (znane w Warszawie pod zupełnie niewłaściwą nazwą *Muzeum Przemysłu i Rolnictwa*, gdyż niema tu żadnych zbiorów rolniczych ani przemysłowych). W trzech salach umieszczone są *zbiory mineralogiczne* i geologiczne, ze specjalnym uwzględnieniem minerałów ziem polskich. W salach tych mieściła się niegdyś wystawa sztuk pięknych, pozostałością po której są alegoryczne malowidła Wojciecha Gersona na sklepieniu. W antresolu niewielki gabinet zajmują *zbiory zoologiczne*, wśród których najbogaciej przedstawiają się zbiory motyli i kolibrów. Na drugiem piętrze w 7 dużych salach umieszczono **zbiory etnograficzne*, które należą do najbogatszych w Polsce, a których zwiedzenie jest bezwzględnie polecenia godnem dla każdego, chcącego się zapoznać z polskiem ludoznawstwem. W całym szeregu gablot umieszczono tu okazy strojów ludowych rozmaitych ziem Polski na modelach, okazy zdobnictwa ludowego w drzewie i haftach, modele chat wiejskich, olbrzymi **zbiór pisanek* (2 000 sztuk), ceramika ludowa i t. d. Okazy są grupowane według ziem: Mazowsze, Małopolska, Wielkopolska, Pomorze, Litwa, Białoruś, Polesie, Podlasie i t. d. Są tu także zbiory etnograficzne obce, w szczególności chińskie, japońskie, koreańskie, afrykańskie, syberyjskie i inne, pochodzące z darów różnych polskich podróżników i wygnańców. Jeden pokój drugiego piętra zajmują *zbiory przedhistoryczne*, z okazami głównie z epoki neolitu. Muzeum to powstało w r. 1875, a na jego zbiory złożyły się głównie dary i zapisy, w szczegól-

ności M. Wawrzenieckiego, bar. S. Graevego, Z. Glogiera, J. M. Kamińskiego (zbiory etnograficzne), J. Karłowicza, K. Jurkiewicza (kolekcja entomologiczna), T. Dowgirda (pisanki) i innych. Biblioteka Muzeum posiada przeszło 10.000 książek. Obok Muzeum (№ 64) *Resursa Obywatelska*, zbud. w r. 1861 wedle proj. Leona Karasowskiego, neorenesans z ornamentyką Biedermeyrowską. Wewnątrz jedna z największych sal w Warszawie.

Obok *Dom Towarzystwa Dobroczynności* (№ 62) z napisem „Res Sacra Miser". Empirowy ten gmach wykończony w r. 1818 projektował Corazzi. Stoi on na miejscu najświetniejszego niegdyś w Warszawie pałacu Kazanowskich, zburzonego przez Szwedów w r. 1656. Jedną całość z nim stanowi stale zamknięta *kaplica św. Teresy* niegdyś klasztorna Karmelitanek Bosych, który to klasztor fundowany w r. 1661 przez Jana Kazimierza, podległ kasacie w r. 1818. Pod ołtarzem pochowaną jest Marja Teresa, córeczka Jana Kazimierza. W ołtarzu obraz św. Teresy pędzla Hadziewicza. Kaplicę odnowiono w r. 1839 wedle projektu Corazziego. Oficyny gmachu od ul. Bednarskiej dobudowano wedle proj. arch. Gaya sen.

Wprost wylotu ul. Trębackiej ***pomnik Adama Mickiewicza** (1798—1855). Pomnik z granitu i bronzu jest dziełem Cyprjana Godebskiego a zbudowano go w r. 1898 ze składek publicznych kosztem 237.000 rubli w złocie. Otaczającą pomnik bardzo ładną **kratę żelazną* wykonał w Warszawie zakład Stanisława Zielezińskiego wedle proj. Z Chrzanowskiego. Pomnik ma 14½ m. wysokości, a sam posąg poety jest przeszło 4 m. wysoki.

Po drugiej stronie skweru stoi barokowa *figura M. Boskiej* z piaskowca postawiona przez architekta Józefa Belottiego w r. 1683, na pamiątkę odsieczy Wiednia.

Za pomnikiem Mickiewicza stoi **kościół Karmelitów bosych** (św. Józefa), zbudowany w r. 1643, po spaleniu przez Szwedów odbudowany w r. 1672—1701. W r. 1772 otrzymał kosztem ks. Karola Radziwiłła Panie Kochanku nową **fasadę* stanowiącą bardzo oryginalną kombinację baroku i stylu klasycznego, którą projektował Efraim Schröger. Jej znamię stanowią dwie dzwonnice w kształcie ogromnych urn po bokach fasady. Nad portalem herb Radziwiłłów i orzeł polski, który za czasów rosyjskich był zasłonięty. Rzeźby fasady i portale boczne noszą jeszcze charakter rokokowy. Wedle umieszczonej nad wejściem tablicy erekcyjnej budowlę wykończono w r. 1787 z zapisu ks. Michała Radziwiłła, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego.

Wnętrze kościoła barokowe, trzynawowe o założeniu krzyżowem i białych ścianach, a jedynie prezbiterjum posiada bogatą i artystyczną dekorację barokową ze stiuku. Także większość ołtarzów pochodzi z epoki baroku, ale pod

względem artystycznym stoją one dość nizko. W ołtarzu lewej nawy poprzecznej zwraca uwagę ogromny *obraz M. B. Szkaplerznej* pędzla R. Hadziewicza z połowy XIX w. uchodzący za najlepszy obraz, jaki wydało ówczesne malarstwo religijne polskie Dość cenne są także małe obrazy umieszczone w górnej części bocznych ołtarzów, wśród których są obrazy Szymona Czechowicza (Zwiastowanie, Niepokalane Poczęcie i św. Szymon Karmelita), Smuglewicza (św. Jan od Krzyża) i Wojniakowskiego (św. Anna). Naprzeciw am-

Kościół Karmelitów i pomnik Mickiewicza

Fot. Henryk Poddębski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

bony stoi rzeźba Oskara Sosnowskiego „Anioł Zmartwychwstania", zaś w kaplicy obok lewej nawy tegoż artysty *"Chrystus w Grobie" obydwie z białego marmuru, w manierze klasycznej, połowy XIX w. W ołtarzu po lewej stronie wejścia do prezbiterjum oryginalna rzeźba Zaślubin M. Boskiej z doskonałą postacią młodocianej M. B. jako barokowej damy. W nawach bocznych kilka ołtarzy empirowych i klasycznych i takież stukatury. Wśród epitafiów mamy w nawie głównej pomnik malarza Rafała Hadziewicza († 1886) z biustem dł. Bol. Syrewicza, oraz tegoż rzeźbiarza medaljony W. Kraińskiego († 1876) i budowniczego Leona Karasińskiego († 1876).

Na Krakowskim Przedmieściu stoi kilka *pałaców* magnatów polskich pochodzących przeważnie z XVIII w., o stylowych fasadach barokowych, rokokowych lub klasycznych, często bogato dekorowanych. I tak pod № 5 barokowy dawny **pałac Czapskich** wystawiony w r. 1740 w stylu saskiego baroka, później własność i siedziba marszałka Sejmu Czteroletniego Stanisława Małachowskiego, a od r. 1809 jego zięcia gen.

Fot. J. Niekrasz. *Pałac Czapskich.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Wincentego Krasińskiego, gdzie przyszedł na świat i spędził swą młodość jego syn Zygmunt, słynny poeta. Obecnie pałac ten jest własnością hr. Edwarda Raczyńskiego z Rogalina, który tu posiada galerję obrazów, (między innemi 68 widoków Starej Warszawy Zygmunta Vogla i Canaletta „Elekcję Stanisława Augusta na Woli") i zbiór dzieł sztuki. W sierpniu 1920 r. stał w tym pałacu kwaterą gen. Weygand, przysłany z Paryża jako doradca dowództwa wojsk polskich w czasie ofenzywy bolszewickiej. Pałac ten około r. 1890 odnowił budowniczy Rakiewicz a oficyny budowniczy Ankiewicz. Do r. 1912 mieściły się tu zbiory Biblioteki Krasińskich. Fasadę główną i boczną pałacu zdobią biusty imperatorów rzymskich i medaljony zasłużonych ludzi w Polsce. (Kopernik, Czacki, Naruszewicz, Krasicki, Długosz i inni).

Pod № 15 (róg Czystej) dawny ***pałac Czartoryskich** (ostatnio hr. Józefa Potockiego) stawiany w połowie XVIII w. wedle proj. Fontanny. W końcu XVIII w. został on przebudowany i otrzymał ornamentykę wewnętrzną kosztem ówczesnej właścicielki Aleksandry z ks. Lubomirskich Stanisławowej Potockiej z Wilanowa. Ma on prawdziwe pałacowe założenie, bardzo ładną bramę wjazdową, w środku której stoi ozdobione rzeźbami i emblematami wojskowemi dawne **corps de garde*. Skrzydła boczne z dachami mansardowemi zdradzają wpływ saskiego rokoka, budynek główny ma już formy niemal klasyczne. Sale posiadają bardzo piękną dekorację z końca XVIII w. projektowaną przez Kamsetzera, niemal empirową, przypominająca dekorację niektórych sal w Łazienkach. Za księstwa Warszawskiego miał tu siedzibę marszałek Murat i ambasador Napoleona arc. Pradt.

Po przeciwnej stronie pod № 32 **pałac Potockich** stawiany w r. 1792 przez Ludwika Tyszkiewicza podług planów Kamsetzera. Klasyczną fasadę zdobią rzeźby gigantów, podtrzymujące balkon, sale mają bogate i stylowe **dekoracje* w duchu pompejańskim, roboty Leatiego i Ciariniego. Jest tu sporo rzeźb marmurowych, bronzów Deniera i sprzętów stylowych, sprowadzonych ze słynnego niegdyś pałacu Potockich w Petersburgu. Galerja obrazów z arcydzieł malarstwa polskiego złożona: Grassiego „Ks. Józef Poniatowski", R. Hadziewicza „Św. Franciszek", **J Matejki słynne „Kazanie Skargi", kilka widoków J. P. Norblina, A. Orłowskiego „Bitwa pod Raszynem", „Lisowczyk", „Książę de Ligne", typy wojskowe, krajobrazy i t. d., Tepy „Portret A. Mickiewicza", M. Zalewskiego „Wnętrze św. Krzyża", „Ostra Brama", i w. innych. Stare bronzy. Meble starożytne i t. d. W oficynie pałacu mieszkał w czasach Królestwa Kongresowego J. U. Niemcewicz.

Obok pod № 30 dawny **pałac Uruskich**, obecnie ks. Czetwertyńskich, zbud. w r. 1844 podług planów Gołońskiego. Niegdyś stał w tem miejscu pałacyk ojca króla Stan.

Augusta, a przypomina go stojący w ogródku niewielki pomnik pamiątkowy elekcji St. Augusta. W pałacu tym mieści się prywatna *wystawa starożytności*, zał. przez zmarłego w r. 1920 rzeźbiarza Soubise-Bisiera.

Pod № 46 stoi obszerny t. zw. **pałac Namiestnikowski**, przebudowany w r. 1818 w stylu empirowym wedle planów Aignera. Jest to dawny pałac hetmana wielkiego koronnego Stan. Koniecpolskiego, który wystawił go w r. 1645 podług planów Konstantego Tomalli. Potem przeszedł w ręce Radziwiłłów a za Stan. Augusta odbywały się tu przedstawienia teatralne. Nabyty w r. 1818 przez rząd po odrestaurowaniu służył za rezydencję namiestnika ks. Zajączka (stąd nazwa). W r. 1831 miał tu siedzibę Rząd Narodowy, a w r. 1862 odbywały się posiedzenia Towarzystwa Rolniczego. Obecnie ma tu siedzibę Prezydjum Rady Ministrów. Attykę zdobią posągi, które stały niegdyś na Bramie Krakowskiej. Kamienne lwy przed pałacem są dziełem Landiniego. Po pożarze w r. 1852 został pałac przebudowany pod kierownictwem arch. Alfonsa Kropiwnickiego, a restauracja ta zatarła częściowo charakter empirowy. Przed frontem cokuł marmurowy pozostały po pomniku gen. Paskiewicza († 1856) jaki tu umieścili Rosjanie.

Obok (№ 44) pięciopiętrowy **hotel Bristol**, wystawiony roku 1899 wedle proj Wł. Marconiego, którego apartamenty służą zazwyczaj na siedzibę przybywających do Polski misji zagranicznych. Naprzeciw (№ 13) *hotel Europejski* wzniesiony w r. 1859 wedle planów Henryka Marconiego. W dawnej cukierni hotelowej plafony pędzla Simmlera. Hotel ten odgrywał pewną rolę w dziejach 1861—62 r., kiedy mieszcząca się tu cukiernia Loursa była punktem zbornym kierowników ruchu narodowego. Za hotelem Bristol, przy zbaczającej stąd ul. Karowej pod № 31, nowoczesny budynek Stow. Hygienicznego, w którym ma siedzibę *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze*. Posiada ono dużą bibliotekę krajoznawczą z 12.000 tomów, ogromne zbiory przezroczów i fotografji krajobrazu polskiego, w każdą środę o g. 8 wieczór organizuje wykłady z obrazami świetlnemi z zakresu krajoznawstwa, a nadto zbiorowe wycieczki po całej Polsce (także zbiorowe zwiedzanie Warszawy).

Naprzeciw wylotu ul. Królewskiej, cokolwiek wgłębiony stoi ***kościół Wizytek**, jeden z najpiękniejszych i najbardziej stylowych kościołów Warszawy. Jest to trzynawowy barok z ornamentyką rokokową, zaczęty w r. 1728, wykończony 1755—61 w stylu rokokowym. Projekt przypisują Józefowi Belottiemu, niewiadomo czy słusznie, gdyż budowę zaczęto w 20 lat po jego śmierci. Fasadę projektował Francesco Placidi, twórca projektów kościołów Pijarów (1759) i Misjonarzy w Krakowie. Ma ona w dolnej części architekturę barokową, w górnej rokokową. Rokokową jest facjata,

rzeźby i ornamentyka. Wnętrze łączy znakomicie architekturę, stukatury i ołtarze, doskonale zharmonizowane w wysoce artystyczną całość. W ołtarzach są dobre **obrazy* z XVIII w., w szczególności w wielkim ołtarzu **Nawiedzenie M. Boskiej*, pędzla Tadeusza Konicza z Krakowa, a w bocznych ołtarzach św. Józefa i Serca Jezusowego obrazy Szymona Czechowicza. W innych ołtarzach dobre obrazy pędzla włoskiego. W prawej nawie piękne **portrety* króla Jana Kazimierza i jego żony Marji Ludwiki, która fundowała klasztor tutejszy i sprowadziła zakonnice z Paryża. W srebrnym relikwiarzu pochowane jest tutaj jej serce, w skarbcu kościelnym jest

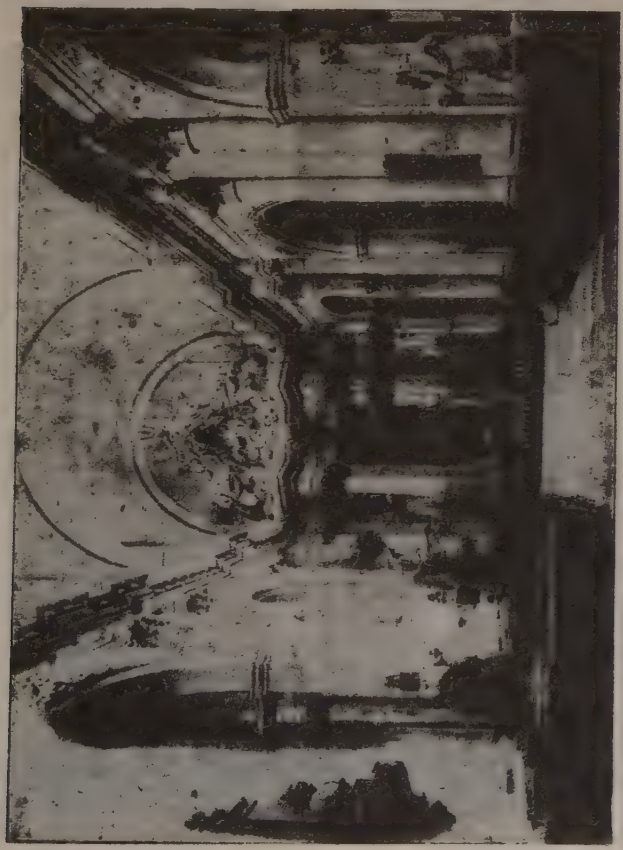

Kościół Wizytek. (Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

wiele ornatów i pamiątek po niej, a z jej daru pochodzą też bardzo ładne **cyborja* hebanowe inkrustowane srebrem i kością słoniową, znajdujące się na wielkim ołtarzu i w pierwszym ołtarzu lewej nawy. Przy filarach *posągi* z białego marmuru polskiego poety romantycznego Kazimierza Brodzińskiego (dłuta Oleszczyńskiego) i pedagoga Tadeusza Czackiego (dłuta Sosnowskiego), oraz płaskorzeźba z bronzu przyrodnika Jana Sniadeckiego (dłuta Welońskiego). Do najładniejszych szczegółów artystycznych kościoła należy ***ambona* rokokowa w kształcie łodzi, najpiękniejsza w Warszawie.

Pod № 26 w całym szeregu gmachów wsuniętych w głąb dziedzińca mieści się **Uniwersytet**. Część gmachów zbudowano w końcu XIX w. według planów Szyllera i Jabłońskiego w stylu renesansowym, a ich przyczółki zdobią klasyczne rzeźby. W budynku środkowym mieści się *Biblioteka uniwersytecka* oraz zbiór odlewów gipsowych, w pierwszym budynku na prawo *muzeum przyrodnicze*, zawierające w kilkunastu salach parteru, pierwszego i drugiego piętra, oraz w klatce schodowej zbiory zoologiczne z silną przewagą ptaków. Pozatem posiada uniwersytet bogate zbiory numizmatyczne, mineralogiczne i przeszło 1000 odlewów gipsowych, z których połowa pochodzi ze zbiorów Stanisława Augusta. Rosjanie w lipcu 1915 wywieźli stąd najcenniejsze przedmioty, wśród nich zbiór 500 kolibrów. Biblioteka liczyła p r z e d wojną 270.000 dzieł. Także stąd wywieźli Rosjanie wiele rycin, rękopisów, cenniejszych druków, oraz obraz Siemiradzkiego „Apoteoza Kopernika".

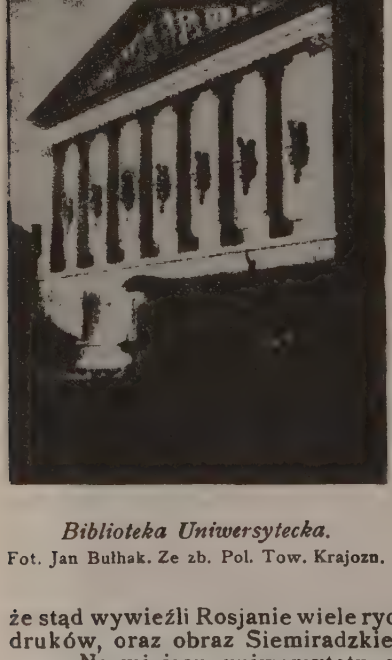

Biblioteka Uniwersytecka.
Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Na miejscu uniwersytetu stał niegdyś dworzec letni książąt Mazowieckich ze zwierzyńcem, za Zygmunta III Obożnia królewska. W r. 1635 wzniósł tu Władysław IV pałac barokowy wedle proj. Boratiniego, który później zamie-

szkiwał Jan Kazimierz i stąd otrzymał nazwę *pałacu Kazimierowskiego*. Po zniszczeniu przez Szwedów został w r. 1735 obrócony na koszary, a w r. 1765 na *szkołę kadetów*, której wychowankiem był Tadeusz Kościuszko, co przypomina umieszczona na głównym gmachu tablica pamiątkowa. Za czasów pruskich w r. 1804 oddano go na cele edukacyjne. W latach 1817—30 mieścił się tu uniwersytet, oraz liceum, którego uczniem był Fryderyk Chopin. W r. 1824 przebudowano gmach główny wedle proj. Szpilowskiego, fasada od dziedzińca otrzymała wówczas wygląd klasyczny, fasada od og-

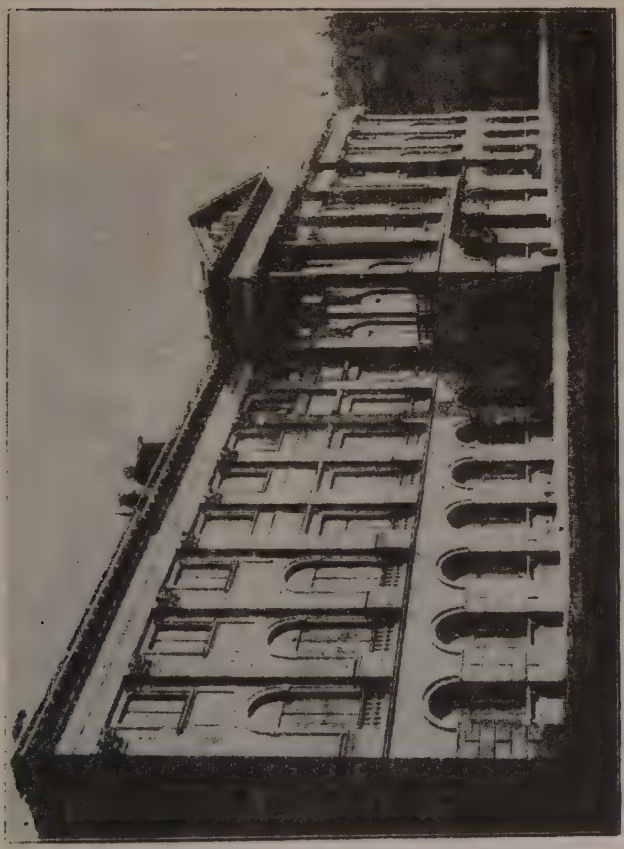

Uniwersytet. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Fot. Jan Bulhak.

rodu zatrzymała charakter barokowy. Boczne pawilony powstały 1818—21, noszą też charakter stylu empire.

Po prawej stronie *Krakowskiego Przedmieścia* niedaleko pomnika Kopernika zachowało się kilka *starych kamieniczek* z XVIII w. W jednej z nich na poddaszu za czasów Królestwa Kongresowego mieszkał poeta Gaszyński. Pod № 16 nowoczesna *kamienica* proj. J. Dzierżanowskiego, pod № 20 druga proj. A. Porczyńskiego (1913). Pod № 7 kamienica Macierzy Szkolnej z połowy XIX w. z fasadą ozdobioną rzeźbami 12 bóstw w guście klasycznym. Z cokolwiek późniejszej doby pochodzi kamienica pod № 9, z pretensjonalnie dekorowanemi fasadami, rzeźbami, medaljonami zasłużonych ludzi, aniołkami i girlandami—neorenesans z doby biedermyerowskiej. Pod № 11 skromny lecz gustowny budynek empirowy zbud. za Królestwa Kongresowego wedle proj. Kubickiego. Pod № 19 nowoczesna kamienica z czerwonej cegły w stylu polskiego renesansu, (proj. Szyller) z balkonem II p. ozdobionym rzeźbą Wita Stwosza. Pod № 25 ładna kamienica trzypiętrowa z fasadą w stylu epoki Stanisława Augusta. Pod № 27 (narożny od ul. Koziej) znajdowała się do r. 1920 kawiarnia (obecnie bank) w dobie Królestwa Kongresowego punkt zborny cyganerji warszawskiej, gdzie często bywali gośćmi Chopin, który tu grywał na fortepianie, Mochnacki, Nabielak, Słowacki, Odyniec. Pod № 87 wprost Zjazdu trzypiętrowa kamienica n i e g d y ś Prażmowskich z bardzo charakterystyczną i bogato dekorowaną fasadą rokokową.

Pomnik Kopernika i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.
Fot. Jan Bulhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Przy końcu Krakowskiego Przedm. stoi ***pomnik Kopernika**, słynnego astronoma polskiego (ur. w Toruniu, zmarł w r. 1543), odlany w r. 1830 z bronzu według modelu Thorwaldsena. Za nim stoi dawny **gmach Tow. Przyjaciół Nauk** zbudowany z początkiem XIX w. staraniem księdza Staszica, przez Rosjan przebudowany w stylu

bizantyjskim i zamieniony na gimnazjum, którego fasadę obecnie zdrapano celem przywrócenia mu pierwotnego wyglądu. Pierwotnie gmach ten miał piękną fasadę empirową, a zbudowano go 1820—23 wedle planów Corazziego, na miejscu dawnej kaplicy Moskiewskiej, z r. 1625, w której Zygmunt III kazał złożyć zwłoki zmarłych jako jeńców carów Szujskich. Później stanął tu kościół M. B. Zwycięstwa, wystawiony po najeździe szwedzkim w r. 1668 przez Jana Kazimierza dla Dominikanów Obserwantów. Kościół ten, równocześnie z wielu innymi, z nakazu władz Królestwa Kongresowego uległ kasacie w r. 1818. Po powstaniu w r. 1831 gmach skonfiskował rząd rosyjski, a w latach 1866–1915 mieściło się tu rosyjskie gimnazjum, przyczem dawną salę posiedzeń Tow. Przyjaciół Nauk zamieniono na cerkiew prawosławną.

Obok stoi ***kościół św. Krzyża**, trzynawowy barok o dwóch wieżach na froncie, budowany w latach, 1682 — 1757 wedle planu J. Belottiego i Antoniego Fontanny. W szczególności poświęcono go już w r. 1696, w kilka lat potem dopiero wstawiono obecne ołtarze, fasadę wykończono w r. 1757, wieżę budowano w l. 1727–54. Całość przypomina kościół S. Andrea della Valle w Rzymie. Pierwotnie była zamierzona kopuła, na której budowę zapisał kardynał Radziejowski 24 000 złp. Fasadę zdobią barokowe rzeźby św. Piotra i Pawła, dłuta Plerscha (1756), a schody, rzeźba Chrystusa dłuta Prószyńskiego (1858). Główną ozdobą kościoła, który odznacza się znacznemi rozmiarami, są ogromne **ołtarze barokowe* z pierwszej połowy XVIII w., złocone, w których znajdują się dobre *obrazy*, a to w wielkim ołtarzu *obraz Ukrzyżowania pędzla Siemiginowskiego, nadwornego malarza Jana Sobieskiego, w bocznych św. Wincenty Czechowicza, Wieczerza Pańska Smuglewicza, św. Antoni Albertrandiego, św. Genowefa i Uwielbienie św. Felicyssymy sprowadzone z Francji, wszystkie z XVIII w. Ołtarze oznaczone są herbami swych fundatorów, i tak ołtarz wielki (dzieło Hankisa z Elbląga) prymasa Teodora Potockiego († 1738), św. Felicyssymy, kardynała Radziejowskiego, N. Sakramentu, biskupa Tarły. W prezbiterjum stalle barokowe z nowymi obrazami Schouppego († 1890). W lewej nawie poprzecznej barokowy grobowiec kardynała Radziejowskiego († 1705), w prawej biskupa Tarły († 1716). W kaplicy M. B. Częstochowskiej pozbawiony napisu empirowy grobowiec z czarnego marmuru ks. Adama Czartoryskiego († 1823). Na ścianach naw i filarów mnóstwo *epitafiów i tablic pamiątkowych* dla sławnych ludzi polskich. Za czasów rosyjskich, kiedy nie można było czcić zasłużonych Polaków pomnikami na placach publicznych, umieszczanie ich pomników w kościołach było jedynym sposobem oddania hołdu zasługom zmarłych, tem też tłómaczy się znaczna ilość tego rodzaju pomników w kościołach warszawskich. Między innemi są tutaj pomniki i epitafia muzy-

Kościół Św. Krzyża.

ka Fryderyka Chopina († 1849) dłuta Marconiego, poety Juljusza Słowackiego († 1849 w Paryżu), powieściopisarza Józefa Ignacego Kraszewskiego († 1885), powieściopisarza Pługa († 1903), rzeźbiarza Prószyńskiego, obydwa ostatnie dłuta Piusa Welońskiego i mnóstwo innych. Do najpiękniejszych szczegółów artystycznych kościoła należy misternie kuta z żelaza **ambona i balustrada* na okalającej kościół galerji, wykonana w r. 1698 przez braciszka tutejszego klasztoru Mikołaja Tetera. W dolnym kościele pochowany między innymi założyciel szpitala Dzieciątka Jezus w Warszawie Gabryel Baudouin († 1768), marszałek Sejmu Czteroletniego Stanisław Małachowski († 1809), Flemming, ks. Adam Czartoryski († 1823), siostra Marji Kazimiery — Marja d'Arquien Wielopolska. W r. 1814 chwilowo przed przeniesieniem na Wawel leżał tu ks. Józef Poniatowski. Na placu przed tym

kościołem toczyły się 17 kwietnia 1794 krwawe walki między ludem warszawskim pod wodzą Kilińskiego, a wojskami rosyjskiemi księcia Gagarina, który tu poległ.

Przy niedalekiej dawnej ul. Karasia ob. Słowackiego modernistyczny *Teatr Polski*, zbud. w r. 1912 wedle proj. Przybylskiego, wnętrze dekorowane rzeźbami Z. Otta. Nazwanie razem małego i brzydkiego zaułka, przy którym stoi teatr „ulicą Słowackiego" świadczy raczej o braku pietyzmu władz miejskich dla pamięci wielkiego poety, niż jest jego uczczeniem.

8. DOKOŁA PLACU TEATRALNEGO I SASKIEGO

Jest to część miasta leżąca na zachód od Krakowskiego Przedmieścia, „City Warszawskie" dzielnica handlowo-przemysłowa zajęta przez najwykwintniejsze magazyny, sklepy, domy handlowe.

Naprzeciw kościoła św. Anny zbacza z Krak. Przedm. ruchliwa **ul. Miodowa** (za Królestwa Kongresowego zwana ul. Napoleońską) zajęta niegdyś przez cały szereg pałaców, które w XIX w. przemieniły się już to na urzędy, już to na domy handlowe. I tak pod № 1 dawny *pałac biskupów krakowskich*, barokowy, wzniesiony w r. 1642 przez biskupa Zadzika, odnowiony w r. 1762 przez biskupa Sołtyka, w r. 1822 za pośrednictwem loterji sprzedany i zamieniony na kamienicę czynszową. Pod № 3 obszerny *pałac Teppera*, bankiera doby Stan. Augusta, zbudowany wedle proj. E. Schrögera z wielką klatką schodową, i resztkami dawnej świetności w mieszkaniach. Za czasów Księstwa Warszawskiego rezydował tu francuski minister Talleyrand. Za pierwszej bytności Napoleona w Warszawie, odbył się tu bal na jego cześć, na którym tańczył on z panią Walewską. W salach II p. wybornie zachowane stukatury, boazerje i zwierciadła. Pod № 4 dawny *pałac Branickich*, obecnie bardzo zaniedbany, który jedynie od dziedzińca zachował fasadę klasyczną z portykiem opartym na kolumnach. Chwile swej świetności miał ten pałac za Stan. Augusta, kiedy tu rezydowała jego siostra, Izabela, żona kasztelana krakowskiego Branickiego, zwana „Panią Krakowską", później należał do Niemojewskich. Pod № 8 dawne *poselstwo rosyjskie*, które za Stan. Augusta umieszczono tu w b. pałacu biskupa Młodziejowskiego W czasie rewolucji w r. 1794 oblegał tu lud warszawski osławionego ambasadora rosyjskiego Igelströma. Pod № 12 dawny *pałac Chodkiewiczów*, przebudowany koło r. 1824, gdzie jednak wewnątrz pozostały sale o pałacowym charakterze. Hr. Aleksander Chodkiewicz posiadał tu niegdyś bogatą bibliotekę, galerję obrazów, zbiór numizmatyczny i przyrodniczy.

Naprzeciw **kościół Kapucynów** fundowany przez króla Jana III po r. 1683, na pamiątkę odsieczy Wiednia, ozdobio-

ny na facjacie herbem tego króla Janina. Jest to skromny trzynawowy barok z kaplicami zbud. wedle proj. Affatiego, którego fasadę zepsuła cokolwiek restauracja w XIX w, kiedy wyłożono ją czerwoną cegłą wedle proj. Dziekońskiego. Wtedy rozebrano też stojący obok klasztor. dla pozyskania przejazdu na ul. Kapucyńską, dobudowano natomiast z boku korytarz, również wedle proj. Dziekońskiego. Z figur zdobiących schody i fasadę jedynie barokowy św. Jan Nepomucen pochodzi z XVIII w., pozostałe dosyć sztywne rzeźby dłuta K. Hegla dodano w epoce Paskiewicza.

Główną ozdobę wnętrza stanowią cenne **obrazy* w ołtarzach i na ścianach, pochodzące przeważnie z końca XVII i pierwszej połowy XVIII w. W wielkim ołtarzu dwa obrazy Szymona Czechowicza, który zmarł jako zakonnik tutejszego klasztoru: Przemienienie Pańskie i św. Wojciech. W ołtarzach bocznych jego pędzla są obrazy św. Jana Nepomucena i św. Antoniego. Bardzo cenne są obrazy w ołtarzach prawej nawy bocznej, a to **św. Franciszek Seraficki* (obraz szkoły hiszpańskiej XVII w. darowany do kościoła przez hetmana Branickiego, który go miał otrzymać z galerji Watykańskiej) i ***św. Kajetan* (szkoła włoska XVII w.), zaś w nawie lewej przepiękny obraz **Madonny* szkoły bolońskiej. W nawie głównej na ścianie naprzeciw ambony wiszą dwa duże i dobre obrazy, *Wniebowstąpienie* (maniera Tiepola), z połowy XVIII w. w rokokowej ramie, obok **Madonna* w manierze Murilla. Cennym jest też mały obrazek szkoły włoskiej „Ecce homo" wprawiony w drzwiczki tabernaculum wielkiego ołtarza, identyczny z podobnym obrazem w kościele Kapucynów w Krakowie (Correggio?).

Sciany całego kościoła i kaplic pokrywa mnóstwo *epitafiów*, przeważnie nizkiej wartości artystycznej. Odznacza się wśród nich marmurowy grobowiec hr. Przeździeckiej, dłuta Sosnowskiego, i stojący naprzeciw ambony marmurowy grobowiec empirowy Pociejowej. W ostatniej kaplicy na prawo epitafium malarza Szymona Czechowicza z jego portretem pędzla Kaniewskiego.

Na prawo od prezbiterjum przytyka do nawy *kaplica królewska*, przebudowana w stylu empirowym wedle projektu Henryka Marconiego. Na lewo od ołtarza stoi tu marmurowy empirowy sarkofag z sercem i biustem Sobieskiego (dł. Kaufmana), który umieścił car Mikołaj I „królowi Sobieskiemu poprzednikowi swemu". Naprzeciw w barokowej urnie, na której wypisano „Morte quis fortior—gloria et amor", spoczywa serce króla-donżuana Augusta II († 1733). W *kaplicy św. Kajetana* rokokowy grobowiec Marji Anny Brühlowej żony ministra. Wspaniały obraz św. Kajetana pędzla włoskiego w ołtarzu tej kaplicy pochodzi z dawnego kościoła Teatynów przy ul. Długiej. W zakrystji portret Jana III i wiele pamiątek po nim.

Z kościołem sąsiaduje (№ 11) gmach sądu, dawny **pałac Paców.** Jest to były pałac Radziwiłłów zbud. około roku 1770, później Czartoryskich, a wreszcie gen. Ludwika Paca, który w dobie Królestwa Kongresowego przerobił go w stylu empirowym według planów Henryka Marconiego. Przed bramą tego pałacu porwali konfederaci barscy wieczorem 3 listopada 1771 króla Stanisława Augusta, gdy wracał od kanclerza Czartoryskiego. W oficynach pałacu mieszkał w XVIII w. malarz Czechowicz, a w r. 1829 Juljusz Słowacki. Jako kara za udział generała Paca w powstaniu 1831 r. został pałac wraz z innemi jego dobrami skonfiskowany i obrocony na sąd okręgowy. Pałac zachował wewnątrz kilka wspaniałych sal, szczególnie salę Kolumnową, freski z widokami pałaców Paców. Oryginalną fasadę empirową zdobi utrzymana w stylu klasycznym płaskorzeźba dłuta Kaufmanna, ucznia Canowy. Przedstawia ona ogłoszenie przez konsula Flaminiusza swobody miast greckich w Koryncie.

Obok pod № 13 duży lecz bezstylowy **pałac arcybiskupi.** Zbudowany w XVIII w. przechodził bardzo zmienne koleje losu (mieszcząc dom gry, potem hotel, szkołę żeńską, restaurację, kwaterę rosyjskiego marszałka Barclay de Tolly i t. d.). Zmieniał często właścicieli, aż wreszcie w r. 1837 nabyty przez rząd został wyznaczony na siedzibę arcybiskupów katolickich i konsystorzów katolickiego i ewangielickiego. Fasada przebudowana bezstylowo w XIX w.

Naprzeciw pod № 14, zasłonięty od frontu kilkopiętrową kamienicą jednonawowy **kościół Bazylianów**, wystawiony w r. 1784 według planów Dominika Merlini w stylu Stanisława Augusta. Styl ornamentyki niemal empirowy, takiż wielki ołtarz i boczne. Przez pierwszych lat kilkadziesiąt swej egzystencji służył kościół dla grecko-katolickiego, wówczas całkiem polskiego zakonu Bazylianów. Z czasem Rosjanie zamienili go na cerkiew prawosławną, a za okupacji niemieckiej został znowu oddany katolikom. W przedsionku tablica pamiątkowa dla ostatniego polskiego Bazylianina z Warszawy ks. Bazylego Furmana († 1918). Główną ozdobę kościoła stanowią olbrzymie **obrazy* pędzla Franciszka Smuglewicza z końca XVIII w., a to w wielkim ołtarzu Zaśnięcie M. Boskiej, w bocznych z jednej strony św. Bazyli i cesarz Walens, z drugiej św. Onufry i Pafnucy.

Przy ul. Miodowej 22 **Ministerstwo Spraw Zagranicznych** mieści się w gmachu dawnego *konwiktu Pijarów*, słynnego z reformy wychowania fizycznego w Polsce Collegium Nobilium ks. Konarskiego. Niegdyś była tu piękna sala teatralna, w której w XVIII w. odbywały się pierwsze w Warszawie publiczne predstawienia. Za Królestwa Kongresowego przerobiono gmach w stylu empirowym, i umieszczono tu Szkołę Aplikacyjną, której dyrektorem był głośny obrońca Woli gen. Sowiński. W części dawnego Collegium (ul.

Miodowa 24) urządzili Rosjanie rezydencję rosyjskiego arcybiskupa prawosławnego, oraz jego domową kaplicę *(cerkiew Przemienienia)* z obrazem Antoniego Blanca „Wieczerza Pańska" w ikonostasie.

W dziedzińcu realności przy ul. Miodowej 15 zachował się *dworek modrzewiowy* z XVIII w., niegdyś podobno własność króla Michała Korybuta.

Koło kościoła Kapucynów zbacza w lewo ślepo kończąca się **ul. Kapucyńska.** Na lewo za kamienicą pod nr. 7 resztki *cmentarza kapucyńskiego*, z którego pozostały tylko dwa bardzo piękne **pomniki empirowe* z pocz. XIX w. gen. Rautenstraucha z córką, oraz krzyż na zbiorowym grobie

Grób gen Rautenstraucha

Fot J. Laude. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

ofiar dżumy w r. 1708. Przy końcu ulicy stoi **Hypoteka* zbudowana w r. 1913 wedle proj. Henryka Gaya, jeden z najpiękniejszych gmachów modernistycznych Warszawy. Fasadę zdobią ładne płaskorzeźby. Ul. Kapucyńską kończy *gimnazjum im. Batorego*, gmach dwupiętrowy z fasadą w stylu klasycznym z ornamentem Biedermayerowskim i ozdobionym rzeźbami przyczółkiem.

Na rogu ul. Miodowej i Długiej stoi dawny **kościół Pijarów**. zbudowany w końcu XVII w. w stylu barokowym. W r. 1834 usunięto stąd Pijarów do kościoła Jezuitów obok

katedry, a kościół zamieniono na prawosławną katedrę św. Trójcy, poddawszy go przebudowie w stylu empirowym w latach 1834—37 wedle projektu Gołońskiego i Corrazziego. Otrzymał też wówczas niedostosowane do jego stylu kopuły bizantyjskie, do r. 1916 pokryte złoconą blachą, którą zdjęli Niemcy. Wtedy też oddali Niemcy kościół z powrotem katolikom, obracając go na kościół garnizonowy wojsk polskich. Usunięto ikonostas — z czasów rosyjskich pozostał jedynie w w. ołtarzu ogromny obraz św. Trójcy pędzla Kokulara. Najcenniejszym zabytkiem kościoła jest wspaniała **rama rokokowa* z XVIII w. w bocznym ołtarzu św. Michała. Na wyłożonych marmurem ścianach wyryto nazwiska bohaterów legjonów polskich poległych w bitwach pod Pniowem (1914), Rarańczą (1915) i innych.

Dawny gmach Komisyi Edukacyjnej

Ze zb. Pol. Tow. Krajozn. Fot. Henryk Poddębski.

Przy **ul. Długiej** w szeregu zaniedbanych obecnie gmachów pod nr. 10, 12 i 14, mieścił się w latach 1696 — 1783 *konwikt Teatynów*, uchodzący niegdyś za najbardziej arystokratyczny w Polsce, którego wychowankiem był król Stanisław August. Później nabył go na własność Joachim Chreptowicz i stał się on siedzibą słynnej Komisji Edukacyjnej. Przy ul. Długiej 7 *Ministerstwo Sprawiedliwości*, mieszczące się w dawnym pałacu Raczyńskich, zbudowanym w r. 1762, po śmierci prymasa Ignacego Raczyńskiego, na-

bytym w roku 1828 przez rząd Królestwa Kongresowego i przerobionym w stylu empirowym. Pod nr. 5 mieszkał *Mauryoy Mochnacki*, a pod nr. 4 urodził się 29 marca 1789 i mieszkał *Joachim Lelewel* (tabl. pam.)

Ul. Miodową przecina **ul. Senatorska**, przy której pod nr. 15 gmach *Ministerstwa Rolnictwa*. Mieści się ono w dawnym **pałacu prymasów**, zbudowanym w r. 1593, przebudowany w r. 1784 w stylu klasycznym wedle projektów E. Schrögera, w czasie której to restauracji otrzymał pałac bogatą dekorację wewnętrzną (jeden z plafonów Bacciarellego znajduje się obecnie w ratuszu). Restaurację tę przeprowadzono za prymasa Michała Poniatowskiego, który tu zmarł zagadkową śmiercią w czasie rozruchów wielkanocnych 1794. Obecny wygląd empirowy otrzymał pałac za Królestwa Kongresowego, kiedy go przerobiono na użytek szkół wojskowych, które mieściły się tu także za rosyjskich czasów (t. zw. Szkoła Junkierska). Za Księstwa Warszawskiego miało tu siedzibę Ministerstwo Wojny.

Naprzeciw przy ul. Senatorskiej 6, pięciopiętrowa kamienica secesyjna z bardzo oryginalnym i bogato rzeźbionym portalem (proj. Bron. Paprocki). Obok pod nr. 8 duży *pałac Małachowskich*, co przypomina herb Nałęcz na facyacie, zb. 1787 w klasycznym stylu.

Ul. Senatorską przecina **pl. Teatralny**, który w życiu Warszawy odgrywał od XIX w. rolę rynku, a w r. 1861 — 1863 i 1905 był widownią wybitnych wypadków politycznych. Stoi przy nim **ratusz**, zbudowany w r. 1875 w stylu klasycznym wedle projektu Merliniego, po pożarze w r. 1863 przebudowany w stylu francuskiego renesansu, naśladując w zewnętrznym wyglądzie ratusz w Paryżu. W ogromnej **sali posiedzeń rady* miejskiej, największej w Warszawie, dwupiętrowej wysokości, ozdobionej rzeźbami, stukaturami i kolumnami, wisi portret Tadeusza Kościuszki pędzla J. Zawadzkiego, umieszczony tu w r. 1917 jako w stuletnią rocznicę śmierci. Ściany tej sali zdobią liczne stukatury i kilka rzeźb w klasycznym stylu, a galerję podtrzymują korynckie kolumny. Ton biały ze złoceniami. Na sklepieniu malowidła i stukatury w manierze renesansowej. Do sali tej przytyka mniejsza *sala posiedzeń magistratu*, zwana portretową, gdyż wisi w niej kilkanaście *portretów* burmistrzów Warszawy i różnych dygnitarzów z końca XVIII i XIX w. Między innemi są tu portrety margrabiego Aleksandra Wielopolskiego († 1878) rosyjskich prezydentów Warszawy, gen. Starynkiewicza i Bibikowa, pierwszego prezydenta Polaka za okupacji niemieckiej 1915 — 17 ks. Zdzisława Lubomirskiego. Artystyczną ornamentykę posiada też *sala Dekerta*, a jej główną ozdobę stanowi zajmujący całą szerokość sufitu plafon Bacciarellego przeniesiony tu z pałacu prymasów. Stoi tu biust prezydenta Jana Dekerta († 1790) i wiszą

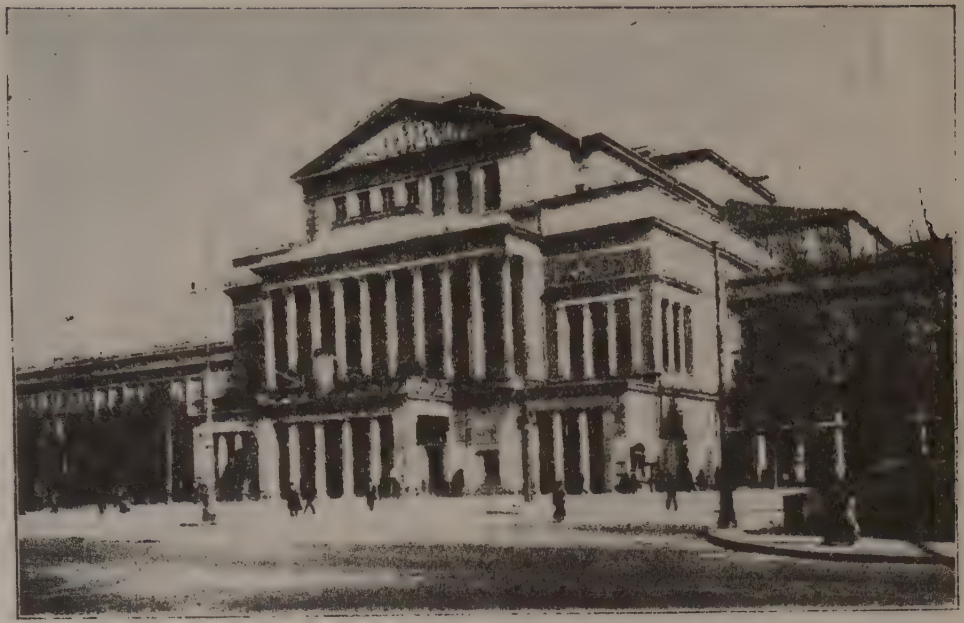

Fot. Henryk Poddębski. *Teatr Wielki* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

portrety wybitnych działaczów Sejmu Czteroletniego Ignacego Potockiego i Hugona Kołłątaja, pędzla Peszki. Posiedzenia rady miejskiej odbywają się każdego czwartku o g. 7-ej w., wstęp na galerję wolny, bilety wydaje się w kancelarji w głównej bramie na parterze na prawo w dzień posiedzenia.

Obok ratusza stoi dość niepokaźny **kościół św. Andrzeja**, zbudowany w r. 1722, kosztem ówczesnego biskupa warmińskiego Teodora Potockiego, w stylu barokowym, jako kaplica Jezuitów, w r. 1819 odnowiony w stylu empirowym wedle planów Aignera i oddany PP. Kanoniczkom. Wewnątrz w wielkim ołtarzu bardzo ładna rokokowa **rzeźba M. Boskiej*. Z przeciwnej strony przytyka do ratusza dawny *Pałac Blanka* (№ 12) z XVIII w. z malowniczą fasadą i bramą wjazdową, obecnie dość zaniedbany. W czasie pobytu w Warszawie mieszkał tu Fryderyk Chopin, jego ojciec utrzymywał w tym domu stancję dla studentów, obecnie mieści biuro policyjne.

Przeciwny bok Placu Teatralnego w całej jego rozciągłości zajmuje imponujący ogromem gmach **Teatru Wielkiego**, zbudowany w latach 1825—33 wedle planów Corazziego. Założenie fasady przypomina teatr S. Carlo w Neapolu, budowany przez Nicoliniego, a wykończony w r. 1825. Jest to budynek empirowy, ozdobiony klasyczną kolumnadą, którego fasadę zdobi długa **płaskorzeźba* Malińskiego, przedstawiająca powrót króla Edypa z igrzysk olimpijskich, a tympanon Anakreon dłuta Acciardiego. Gmach ten obok całego szeregu sklepów i mieszkań mieści obecnie teatr Wielki (opera i balet), teatr Reduta (dramat), a mieścił też teatr Rozmaitości (dramat i komedja), który spalił się 2-go listopada 1919 i znajduje się obecnie w stadjum odbudowy. W *foyer* Teatru Wielkiego rzeźby i medaliony wybitnych muzyków i artystów polskich i obcych. Stoją tu pomniki marmurowe Aloizego Żółkowskiego, dł. Jana Woydygi (1894) i Stanisława Moniuszki dł. H. Marczewskiego (1901), rzeźba z gipsu Jana Królikowskiego, a na ścianach medaljony Rossiniego, Belliniego, Mozarta, Meyerbeera, Wagnera i Gounoda. Wnętrze teatru odrestaurowano w r. 1891 z zatarciem cech pierwotnego empiru. W salach redutowych, gdzie obecnie mieści się *Teatr Reduta*, barjery drewniane pochodzą z dawnej sali sejmowej.

Na rogu Pl. Teatralnego i przedłużenia ul. Senatorskiej (ul. Wierzbowa 11) stoi duża empirowa *kamienica Potyskusa* z r. 1828, gdzie niegdyś mieściła się rządowa szkoła rysunkowa pod dyrekcją W. Gersona (proj. Aigner).

Za ratuszem na rogu ul. Daniłowiczowskiej i Hypotecznej, przerobiony całkowicie po pożarze dawny gmach **Biblioteki Załuskich**, którego fasadę zdobi kilkadziesiąt biustów książąt i królów polskich z XVIII w., przeważnie dość fan-

Biblioteka Załuskich

Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn-

tastycznych i do władców, których mają przedstawiać zupełnie niepodobnych. Naprzeciw *więzienie ratuszowe*, w którego posępnym gmachu trzymano za rosyjskich czasów więźniów politycznych. Przy *ul. Hypotecznej* pod № 5 i 7 dwie ogromne kamienice modernistyczne o oryginalnych fasadach, z których druga przypomina w górnej części jakieś stare niemieckie posępne zamczysko (proj. Michał Kossowski).

Przy przedłużeniu ul. Senatorskiej w stronę pl. Bankowego stoi ***kościół Reformatów** (św. Antoniego), zewnątrz niepokazny, wewnątrz piękny, stylowy i pełen zabytków. Został wykończony w r. 1676 kosztem Skarszewskich, których grobowce i portrety znajdują się w prezbiterjum nad portalami do obydwóch zakrystji W urządzeniu i ornamentyce wnętrza przeważa styl rokokowy, w tym stylu utrzymane są ołtarze, kazalnica, bardzo ładne **organy*, z których Niemcy wyjęli piszczałki, a nawet oryginalne stacje Męki Pańskiej ze stiuku. Główną ozdobę wielkiego ołtarza stanowią dobre ***rzeźby* rokokowe, zaś ołtarzów bocznych **obrazy* św. Piotra z Alkantary, Zdjęcie z Krzyża i św. Franciszek Seraficki. Sklepienie naw poprzecznych zdobią bogate stukatury. W jednej z kaplic po lewej stronie nawy obraz Fr. Smuglewicza przedstawiający króla Zygmunta III nadającego przywilej lokacyjny tutejszym Reformatom. Pod chórem oryginalna

krata żelazna z r. 1785. Ściany kościoła i kaplic zdobią liczne *grobowce*, z których najokazalej przedstawiają się barokowy grobowiec wojewody rawskiego A. J. Załuskiego († 1727), w prawej nawie poprzecznej, oraz po prawej stronie nawy głównej rokokowe grobowce marmurowe Jana Przebędowskiego († 1729), marszałkowej Doroty z Przebędowskich Bielińskiej († 1754) i dwóch żon generała Wielkopolski hr. Mniszcha. W lewej nawie poprzecznej nagrobek Doroty Jaskólskiej († 1671). Pod chórem muzycznym ładnie kuta krata żelazna z r. 1785. W skarbcu między innymi srebrna puszka do komunikantów, roboty Zygmunta III.

Przy końcu ul. Senatorskiej we wgłębieniu pod nr. 40 dawny **pałac Mniszchów**, zbudowany w r. 1731 przez Józefa Wandalina Mniszcha, marszałka wielkiego koronnego, w stylu barokowym. Niegdyś miał ten pałac bardzo bogatą dekorację malarską i rzeźbiarską, którą stracił w czasie pożaru w r. 1803. Skutkiem tego pożaru uległ przebudowie w czasach Królestwa Kongresowego i otrzymał wówczas obecny wygląd empirowy. Z tego pałacu wywieźli Rosjanie w r. 1767 biskupa Sołtyka do Kaługi. Za Sejmu Czteroletniego dawał tu sławne bale Szczęsny Potocki, za czasów pruskich mieściło się tu Towarzystwo Muzyczne, wreszcie od r. 1829 Resursa Kupiecka z ładną salą balową i koncertową. W końcu grudnia 1829 dawał tu Chopin swe pierwsze koncerty publiczne w Warszawie. Pałac posiadał pierwotnie podobnie jak pałac Brühlowski, Czapskich, Czartoryskich i t. d. duży dziedziniec i dwa skrzydła po bokach z czasem jednak na miejscu tych skrzydeł wystawiono po prawej stronie szereg kamienic czynszowych, typowy okaz brzydoty ostatniego dwudziestolecia XIX w., a po lewej stronie *Bank Landaua*, charakterystyczny, ale cokolwiek przeładowany ornamentyką budynek secesyjny z kopułą z lat 1904—6 (proj. arch. Lande z Łodzi).

Po drugiej stronie ulicy pod nr. 35 **pałac Zamoyskich**, zbudowany niegdyś (według proj. Poeppelmanna z Drezna) w stylu saskiego baroka dla Anny Orzelskiej przez Augusta II, później własność Czartoryskich. W roku 1815 (jak głosi napis na fasadzie „roku przywrócenia królestwa") uległ przebudowie w stylu empirowym, a fasada straciła przy tem swe dawne ozdoby. Jedynie wnętrze zachowało całe bogactwo poprzedniego urządzenia artystycznego, które słynny z dowcipu Marcin Badeni określił niegdyś słowami: „nie może być więcej prostoty w zbytku". W czasach Królestwa Kongresowego był ten pałac jednym z głównych centrów życia kulturalnego stolicy, mieszkała tu stara księżna generałowa Czartoryska z Puław, na zebraniach towarzyskich grywał Chopin. Autorka pism dla dzieci, Klementyna z Tańskich Hoffmanowa tu napisała swe najlepsze dzieła. W oficynie od ul. Żabiej mieszkał wówczas poeta

A. E. Odyniec, obok niego drugi literat Ordyniec, w charakterze guwernerów młodego ordynata. Krążyła też po Warszawie z tego powodu dowcipna piosenka:

„Odyniec z Ordyńcem z ordynata łaski
Ordynkiem osadzeni patrzą w Ogród Saski".

Naprzeciw tego pałacu stoi *figura św. Jana Nepomucena* z r. 1731 dłuta Jana Civerotti, fundowana równocześnie z pałacem przez marszałka J. W. Mniszcha, z płaskorzeźbami z życia świętego i herbami Mniszchów i Tarłów.

Przy łączącej pl. Teatralny i Saski **ul. Wierzbowej** nr. 1 nowe skrzydło pałacu Brühlowskiego dobudowane wedle proj. Karola Kozłowskiego. Pod nr. 3 kamienica o trzech frontach hr. Krasińskich zbud. wedle proj. B. Żochowskiego. Pod nr. 4 mała lecz charakterystyczna kamienica w stylu biedermyerowskim ozdobiona dobremi rzeźbami. Pod nr. 6 *hotel Angielski*, w którym przez kilka godzin zatrzymał się Napoleon uciekając z pod Moskwy w r. 1812. Przy sąsiedniej *ul. Trębackiej* 4, kamienica Scheiblerów, neorenesans niemiecki, zbud. wedle proj. E. Lilpopa i J. Dziekońskiego.

Przy ul. Niecałej 7 *Towarzystwo Lekarskie* mieszczące się w pałacyku zbud. 1837 wedle projektu Muklanowicza obok dobudowa secesyjna (1905) wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego. W sali obrad posąg Jędrzeja Śniadeckiego dłuta Kucharzewskiego. Duża biblioteka fachowa. Pod nr. 3 pięciopiętrowa kamienica, doskonała kombinacja modernizmu ze stylem klasycznym, której fasadę zdobią cztery kolumny jońskie i rzeźby alegoryczne (proj. Józef Dziekoński).

Blisko Krakowskiego Przedmieścia rozciąga się ogromny **Plac Saski**, niegdyś dziedziniec pałacu królewskiego, zamieszkiwanego przez królów Augusta II i Augusta III. Z placem tym poza odbywanemi tu rewjami wojsk Królestwa Kongresowego przez W. Ks. Konstantego nie łączą się żadne wybitne wspomnienia historyczne. Do r. 1890 stał na jego środku obelisk, przeniesiony potem na Plac Zielony. Otaczają go same bezstylowe kamienice, wzniesione w XIX w., a przytłacza je swym ogromem wznoszący się na środku placu ****dawny Sobór** (t. j. katedra prawosławna), od r. 1915 katolicki kościół garnizonowy. Wznieśli go Rosjanie kolosalnym kosztem w latach 1890—1910, chcąc nadać temu placowi, który stanowi centrum Warszawy, bizantyjski wygląd i przytłoczyć ogromem wszystkie inne budynki w Warszawie. W tym też celu zbudowali obok soboru osobno stojącą dzwonnicę, która była najwyższą wieżą w Warszawie (70 m.) Autorem projektu soboru był prof. Benoit z Petersburga. budową kierował prof. politechniki warszawskiej inż. Fedders. Z zewnątrz ma sobór wygląd dość banalny, a jedyną jego ozdobę stanowią bardzo artystyczne ****mo-*

zaiki, które zdobią zarówno trzy portale głównego wejścia, jak i dwa portale boczne. Natomiast ***wnętrze soboru*, którego sklepienia podtrzymują cztery potężne kolumny granitowe, imponuje zarówno ogromem, jak i artyzmem, — jest to prawdziwa galerja nowoczesnego rosyjskiego malarstwa. Całe sklepienia, kopuły i ściany kościoła, kaplic bocznych, chóru i westibulu pokrywają olbrzymie ***malowidła ścienne**, olejne. Przedstawiają one już to sceny z życia Chrystusa, już to całe szeregi świętych bizantyjskich, często w starych oryginalnych rosyjskich strojach. W szczególności znakomite są ogromne postacie Matki Boskiej, umieszczone tak w absydzie głównej jak i w absydzie obydwóch kaplic bocznych. W malowidłach tych panuje ogromna powaga i spokój, a łączą one w nadzwyczaj umiejętny sposób surowe przepisy bizantyjskiego malowidła kościelnego z modernistycznym traktowaniem pejzażu, kolorytem i ornamentyką. Przepyszne są wielokrotnie powtarzające się postacie aniołów. Malowidła te, wnosząc z rozmaitości techniki, wykonane są przez dziesięciu artystów, z których tylko niektórzy podpisali się całem nazwiskiem, jak twórca większości tych malowideł F. Rajlan, czynny przy nich 1905 - 11, Machowski, M. Koszelew, M Sudkowski, lub inicjałami (S. G.), kilku zaś nie podpisało się wcale.

Po wejściu do kościoła rzuca się przedewszystkiem w oczy prześliczna ogromna postać ***Madonny* z mozaiki umieszczona w absydzie, typ zgoła odmienny od surowych i groźnych Madonn bizantyjskich. Zresztą w absydzie w trzech rzędach widzimy apostołów, świętych wschodniego kościoła i anielskie chóry, a na sklepieniu oryginalną Trójcę świętą. Na ścianie przedniej nawy obok prezbiterjum po obu bokach dawnego ikonostasu podzielony na dwie części fresk **Zwiastowania*, z doskonałą postacią M. Boskiej i anioła, wzorowanymi na Boticellim. Powyżej nad łukiem fresk **Wieczerzy Pańskiej* z pysznemi postaciami apostołów.

Inną ale również znakomitą rękę wykazują **freski w kopule*, modernistyczne, o jasnym jakgdyby przymglonym kolorycie. W szczycie kopuły ogromna, piękna, skupiona i łagodna twarz Chrystusa, w pendantywach pełne powagi i myśli twarze czterech ewangelistów na tle swych stylizowanych godeł, a między pendantywami cztery duże sceny Adoracji ze ślicznemi postaciami aniołów, owiane urokiem mistycyzmu i poezji.

Na *lewej ścianie* cztery rzędy ogromnych scen w szczególności w dwóch dolnych 12 scen z życia Chrystusa. Cztery skrajne na lewo malował *Machowski*, pozostałe *F Rajlan* jak świadczą podpisy. Technika obydwóch zasadniczo odmienna, ale znakomita. Rajlan w swoich malowidłach archaizuje, stwarzając postacie biblijne o zakroju epickim pełne spokoju i powagi, z majestatycznym Chrystusem i postaciami świę-

tych mężów i niewiast, które są jakby żywcem przeniesione ze starych romańskich, bizantyjskich i gotyckich miniatur średniowiecznych. Jako tło zaś dla tych scen służy mu niezmiernie oryginalnie ujęty pejzaż, równie archaiczny, ale przytem nawskroś modernistyczny, niemal Böcklinowski, doskonały w perspektywie i pełen powietrza. Obrazy Machowskiego, bardzo jasne w kolorycie, pozbawione są całkowicie momentu archaizmu, postacie nie mają w sobie olimpijskiego spokoju Rajlana, natomiast główny nacisk położony jest na stronę psychiczną wyrazu twarzy, która jest znakomitą (np. twarze faryzeuszów w scenie sądu Piłata) i zdradza dobrego artystę. Trzeci rząd w górze malowany zupełnie odmienną ręką niż oba poprzednie, przedstawia szereg apostołów w strojach rzymskich poprzedzanych przez aniołów, którym jako tło służą stylizowane palmy i kwiaty. Powaga i piękno bije z tych postaci.

Ściana prawa pod względem układu odpowiada lewej. W dwóch dolnych pasach cztery środkowe sceny malował Rajlan. Znakomitym jest pejzaż w scenach Chrystus przy studni, Chrzest w Jordanie, oraz widok Jerozolimy. Trzeci rząd, między oknami, przedstawia kilkunastu Ojców kościoła przeważnie w strojach rzymskich, o poważnych myślących twarzach.

Malowidła *ściany tylnej* są najbardziej zniszczone przez wilgoć. Widzimy tu oryginalne postacie świętych rosyjskich pędzla M. Sudkowskiego, a nad marmurowemi portalami do naw bocznych dwa ogromne malowidłą ze scenami *Wniebowstąpienia i *Zaśnięcia M Boskiej obydwa pędzla N. Koszelewa z r. 1906. Technika i kompozycja zupełnie odmienna od innych malowideł Soboru, mniej nowoczesna, postacie Apostołów i świętych silnie przypominają postacie Matejki, nawet anioły w pełnej mistycznego tchnienia scenie Zaśnięcia M. Boskiej przypominają matejkowskie anioły w kościele P. Marji w Krakowie. Bardzo piękne są w obydwóch scenach postacie M. Boskiej w niebiesko białej szacie.

Bo obydwóch stronach nawy ciągną się wązkie a długie i nizkie *kaplice*, do których prowadzą *portale* z białego marmuru pokryte bogatą rzeźbą ornamentacyjną podobnie jak filary podtrzymujące chór muzyczny W absydach obydwóch tych kaplic zwracają przedewszystkiem uwagę znakomite ***freski* z ogromnemi głowami M Boskiej, w szczególności w prawej kaplicy M. B. Bolesna (Pieta), a w lewej kaplicy M. B. Nieustającej Pomocy Na ścianach obydwóch kaplic postacie świętych rosyjskich pędzla F. Rajlana, postacie pełne powagi, o ładny h twarzach słowiańskich i oryginalnych rosyjskich strojach. Okna tych kaplic zamiast sklepienia zdobi bardzo oryginalna *ornamentyka secesyjna*, o motywach roślinnych na tle złotym, przypominająca po części ornamentykę Wyspiańskiego, szczególnie piękną i bogatą

jest ona w tylnej części kaplic pod chórem. Pokrywa ona też ściany, sklepienie i kopułki *kruchty* pod chórem, gdzie wśród secesyjnych splotów roślinnych widzimy piękne medaliony aniołów i świętych, oraz stylizowane symbole ewangelistów. Wśród tej ornamentyki w prawej kaplicy obok umieszczono cztery bardzo piękne i oryginalne **postacie świętych Starego Testamentu, Dawida, Salomona, Arona, i Melchizedecha, wprost świetne. W przejściu pod chórem na tylnej ścianie na tle wiosennego krajobrazu, tchnącego Böcklinem *postacie św. Dymitra i św. Wasylicy (podp. S. G.).

Podstawy filarów zdobią przepyszne **wizerunki św. Aleksego i św. Józefa Wołockiego z *mozaiki*, do złudzenia naśladujące malowidła. Dwa inne zabrali Niemcy, którzy zresztą w czasie okupacji zdjęli z Soboru i dzwonnicy miedziane złocone dachy, olbrzymich rozmiarów dzwony, zabrali żyrandole i t. d. Zdarli nawet blachy brońzowe, pokrywające kaloryfery, a bogaty ikonostas, ołtarze i obrazy usunęli (część ich znajduje się w cerkwi na Pradze). Z powodu wadliwego pokrycia kopuł przez Niemców zaciekają one obecnie narażając na zniszczenie malowidła ścienne, to też szczególnie w kopułach, kaplicach bocznych i na tylnej ścianie są one już poważnie uszkodzone. Osoby dysponujące znaczniejszą ilością czasu powinny dla zwiedzenia Soboru wybrać dzień słoneczny, gdyż wtedy dopiero malowidła ścienne występują w całej krasie. Sobór wykończony w r. 1913 zaledwie dwa lata służył na nabożeństwa prawosławne, już w r. 1915 zamienili go Niemcy na kościół garnizonowy dla swych wojsk. Nie przyniósł on Rosjanom szczęścia — między ludem warszawskim krąży nawet podanie, że cudotwórca rosyjski O. Joan Kronsztadzki przestrzegał Rosjan przed budową tego Soboru, twierdząc, że po jego wykończeniu Rosja upadnie. Wysoką dzwonnicę zaczęto rozbierać w lutym 1921, skończono we wrześniu t. r.

Stojące między pl. Saskim, a Ogrodem Saskim **gmachy Naczelnego Dowództwa**, zostały zbudowane w połowie XIX w. w miejscu dawnego pałacu królów saskich wedle proj. Idźkowskiego. Stojący tu niegdyś *Pałac Saski* był w XVIII w. bogato urządzoną rezydencją Augusta II i Augusta III, potem jednak zamieniony na zwykłą kamienicę czynszową, a za czasów pruskich na liceum, tak podupadł, że w r. 1837 groził zawaleniem i został częściowo rozebrany. W stanie przerobionym pozostały tylko jego skrzydła boczne.

Obok (nr. 9) stoi dawny ***pałac Brühla** wszechpotężnego ministra Augusta III. Pałac ten zbudował około r. 1641 Ossoliński, a w 50 lat później przebudował go ks. Paweł Sanguszko wedł. proj. Bellottiego. W XVIII w. zniszczyły go kwaterujące tutaj wojska saskie, a w r. 1730 spalił się. W r. 1750 nabywa go Brühl i odtąd przez lat sto odgrywa

(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.). *Ministerstwo Spraw Zagranicznych.*
(Pałac Brühlowski).

ważną, ale przeważnie ujemną rolę w dziejach Polski. Poddał on pałac restauracji w latach 1756 — 9 wedle planów Ant. Solariego i Mentzla, której kierownikiem był J. Knoebel. Wówczas powstały też piękne rokokowe pawilony boczne na dziedzińcu. Z tego czasu pochodzi piękna klatka schodowa i ozdoby rzeźbiarskie, w szczególności należące do najpiękniejszych zabytków rokoka w Warszawie *rzeźby na bramie wjazdowej, które mają być dziełem Deubla. Od spadkobierców Brühla nabyli pałac smutnej pamięci Poniński i biskup Masalski, a od r. 1787 był siedzibą ambasadorów rosyjskich (czarnymi zgłoskami zapisani w dziejach Polski Repnin, Wołkoński, Stackelberg). Wtedy poddano pałac przebudowie w stylu klasycznym (fasada tylna z medalionami imperatorów rzymskich) wedle proj. D. Merliniego. Wtedy też w jednym z bocznych pawilonów urządzono cerkiew prawosławną. W r. 1794 w czasie powstania Kilińskiego pałac zdobyty przez lud warszawski uległ zniszczeniu. Odnowiony był siedzibą pruskiego gubernatora Warszawy gen. Koehlera, francuskiego generała Davousta, króla westfalskiego Hieronima, 1815 — 30 W. Ks. Konstantego i osławionego Nowosilcowa, w r. 1861 margrabiego Wielopolskiego. Później przebudowany mieścił urząd telegraficzny, obecnie zaś przeniesiono tu częściowo biura ministerstwa spraw zagranicznych. Przy owej restauracji usunięto dawny wysoki dach mansardowy dając nowy płaski. Restauracją z r. 1882, kierował Kozłowski.

Do najpiękniejszych szczegółów artystycznych poza wspomnianymi już rzeźbami bramy wjazdowej i klatką wchodową należą *facjaty obu rokokowych pawilonów po bokach pałacu z r. 1759 z płaskorzeźbami w stylu Ludwika XVI. Pawilony obok bramy wjazdowej zdobią herby Polski i herb Brühlów. Fasada tylna ma ogromny balkon oparty na 10 doryckich kolumnach, między któremi stoją cztery duże rzeźby alegoryczne z epoki klasycznej, które mają być dziełem Piotra Cudray. Na facjacie tablica erekcyjna.

Pod kolumnadą łączącą obydwa gmachy Naczelnego Dowództwa prowadzi przejście do ***Ogrodu Saskiego**, stanowiącego dzisiaj jako leżący w samym środku miasta najliczniej frekwentowany, z tego powodu nie zawsze przyjemny park publiczny w Warszawie. Założył go król August II w latach 1713—24, jako ogród królewski przy ówczesnym pałacu a od r. 1727 stał się on parkiem publicznym. Był wówczas utrzymany w stylu francuskim, na kształt parku w Wersalu, a z XVIII w. pochodzą barokowe rzeźby. W r. 1816 przerobiono go w guście angielskim i z tego czasu pochodzi kilka budynków empirowych. Przed arkadami olbrzymia *fontanna* empirowa obecnie nieczynna. Obok niej *kompas* wystawiony z zapisu Magiera. *Teatr Letni*, drewniany zbudowany w r. 1870 według planów Zabierzowskiego.

**Wodozbiór* na wzgórku, empirowy, w kształcie okrągłej świątyni rzymskiej z r. 1854 według planów Henryka Marconiego (do zbudowania obecnej wieży wodnej służył za wieżę ciśnień wodociągów warszawskich), Również podług planów Henryka Marconiego zbudowano w r. 1847 *Zakład wód mineralnych*, ozdobiony popiersiami sławnych lekarzy dłuta Kaufmana. Park zdobi trzydzieści kilka **posągów* alegorycznych (Nauki, Sztuki i Pory Roku), dzieło dobrego rzeźbiarza doby rokokowej, pochodzące z epoki Augusta III, o czem świadczy posąg Rzeźby, trzymającej w ręku medalion z portretem Augusta III. Do najlepszych wśród tych rzeźb należą postacie Poezji i Muzyki (pełne wdzięku

Ogród Saski Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

damy rokokowe), Zimy (pyszny półnagi starzec), Matematyki (stara kobieta z wyschłą twarzą) i Wiosny (niewłaściwie podpisanej jako Flora). W stawie hodowla żółwi (jedyne stanowisko w Warszawie) i karpi.

9. NOWY ŚWIAT I PLAC TRZECH KRZYŻY.

Przedłużeniem Krakowskiego Przedmieścia ku południowi jest również bardzo ruchliwa, ale niezbyt pięknie zabudowana ul. **Nowy Świat**. Stojące przy niej tu i ówdzie dawne pałace arystokracji z epoki klasycznej i empirowej, obecnie popadły w zaniedbanie i zostały zamienione na zwykłe

kamienice czynszowe. Swoje dobre czasy miał Nowy Świat w epoce Stanisława Augusta, gdzie jako główna arterja, łącząca obydwie rezydencje królewskie w Zamku i Łazienkach odgrywał tą rolę, którą odgrywają obecnie wówczas jeszcze puste Aleje Ujazdowskie. Tradycje czasów Stanisławowskich trwały jeszcze w dobie Królestwa Kongresowego, później zaś pałacyki arystokracji zaczęły powstawać w Alejach Ujazdowskich, a Nowy Świat stał się ulicą handlową.

Rozpoczynający tą ulicę ogromny gmach **Ministerstwa Spraw Wewnętrznych** (№ 67 i 69) mieszczący także salę Kasyna Urzędniczego i główną Komendę Policji Państwowej, jest dawnym *pałacem hr. Andrzeja Zamojskiego*. Gmachy te powstały w r. 1839—43 wedle proj. Henryka Marconiego, w r. 1863 jako kara za udział hr. Andrzeja Zamoyskiego w powstaniu, (pretekst dał dokonany z okien tego pałacu w r. 1863 zamach bombą na namiestnika hr. Berga) skonfiskował je rząd rosyjski, po którym odziedziczył je rząd polski. Czteropiętrowe fasady tych pałaców noszą charakter neorenesansowy, z silnemi reminiscencjami stylu Biedermeyrowskiego, portal zdobią doryckie półkolumny i płaskorzeźby, a klasyczny przyczółek fasady wypełnia rzeźba postaci mitologicznych w manierze epigonów Canovy i Thorwaldsena.

Żaden zresztą z pozostałych przy Nowym Świecie dawnych dworków i pałaców nie dorównuje wielkością dawnemu pałacowi Zamoyskich. Pod № 59 fasada empirowa ze skromną lecz gustowną ornamentyką. Pod № 64 (gdzie restauracja „Astorja") dawny *pałac ks. Aleksandra Sułkowskiego*, o długim froncie w stylu klasycznym, gdzie w epoce Stanisława Augusta mieścił się teatr i odbywały sławne reduty. № 53 dawny *pałac Pusłowskich* przebudowany w r. 1822 w stylu empirowym. № 51, dawny *pałac Sanguszków* i Jabłonowskich, zachował barokowy dach mansardowy. № 49, dawny *pałac Małachowskich* z fasadą klasyczną. № 35 dawny *pałac* arcybisk. warszawskiego *ks. Hołowczyca*, posiada poważną fasadę empirową. Do piękniejszych przy tej ulicy należy nieduża willa pod № 23 ozdobiona bogatą i artystyczną ornamentyką empirową częściowo odrestaurowana, a częściowo zbudowana na nowo wedle proj arch. Juljusza Nagórskiego. Dużą kamienicę modernistyczną (№ 31) na rogu ul. Chmielnej (apteka Malinowskiego) proj. arch. Feliks Michalski. № 19, dawny *pałac Pusłowskich*, przebudowany w r. 1849 w stylu przejściowym z biedermeyrowskiego w neorenesans wedle proj. H. Marconiego zdobią cztery alegoryczne rzeźby kobiece (sztuki piękne) i herb Ślepowron na facjacie. Naprzeciw w bezstylowo odnowionym dawnym *pałacyku Branickich* mieści się poselstwo angielskie. W dziedzińcu realności pod № 19 *Colosseum*. z największą w Warszawie salą mająca 2600 miejsc siedzących. Budynek ten powstał w r. 1913 dla

wystawy „Światło, Ruch, Ciepło", potem służył jako Palais de Glace, potem jako tor wrotkowy, a obecnie mieści się tu kino Opieki nad Inwalidami. Pod nr. 14, na rogu Al. 3-go Maja (przedłużenie Al. Jerozolimskich) w brzydkim gmachu koszarowym z epoki biedermeyerowskiej mieści się *Ministerstwo Kolei*. Za rosyjskich czasów miała tu siedzibę Izba Obrachunkowa, wzniesiona na miejscu pałacyku osławionego Szczęsnego Potockiego. W latach sześćdziesiątych XIX w. miał tu swą pracownię malarską Juljusz Kossak. W ogrodzie od strony Aleji Trzeciego Maja ma stanąć Muzeum Miejskie. Z *prywatnych budynków* przy Nowym Świecie do bardziej charakterystycznych należą nr. 40 *(Hotel Montreal* fasada empirowa z r. 1827), nr. 62 (fasada ozdobiona dość bogato stukaturami przejściowemi z rokoka w empire) a wreszcie nr. 5 (*Café Varsovie,* mała kamieniczka z fasadą modernistyczną), zbud. wedle proj. arch. Franc. Krzywda-Polkowskiego i Tadeusza Tołwińskiego.

Przy biegnącej równolegle z ul Nowy Swiat **ul. Kopernika** pod nr. 32 t. zw. *Sewerynów*, obecnie szkoła realna, oryginalny gmach z arkadami w stylu biedermeyerowskim. Wystawił go w połowie XIX w. hr. Seweryn Uruski na miejscu pałacyku ks. de Nessau z przeznaczeniem na Hale Targowe. Sąsiednia czteropiętrowa modernistyczna **kamienica pod nr. 30* ma fasadę ozdobioną wspaniałą rzeźbą Siewcy nad portalem, a na balkonie i na facjacie pełnemi wdzięku puttami Gmach zbud. w r. 1913 projektował Przybylski, rzeźby są dziełem Otta Ma tu siedzibę *Centralne Towarzystwo Rolnicze.* Pod nr. 45 *Szpital dla Dzieci*, zbudowany w r. 1872 z kaplicą na piętrze. Stoi on na miejscu domu gdzie w r. 1812 urodził się J. I. Kraszewski.

Ul. Ordynacka kończy się placem Okólnik, na środku którego stoi cyrk. Pod nr. 1 *konserwatorjum muzyczne*, stary gmach biedermeyerowski, odnowiony niedawno w duchu modernistycznym wedle proj. Szyllera. Łączy się z nim bezpośrednio (nr. 2) stary gmach konserwatorjum, przebudowany w r. 1861 z dawnego pałacu ks. Janusza Ostrogskiego. Powstał on w r. 1597, w XVIII w. Zamoyscy przebudowali go na pałac, a pozostałością po nim są potężne szkarpy spadające ku Tamce. Konserwatorjum powstało w Warszawie z inicjatywy Apol. Kątskiego, a do jego uczniów należy Ignacy Paderewski.

Przeciwległy róg pl. Okólnik pod nr. 9 zajmuje nowy gmach ***Biblioteki Ordynacji Krasińskich** zbud. w r. 1913 wedle proj. Jul. Nagórskiego. Piękną fasadę, która jest kombinacją modernizmu i empiru, zdobią cztery doryckie kolumny, herb Ślepowron na attyce oraz napis „Amor Patriae nostra lex". W r. 1913 liczyła biblioteka 72.000 dzieł, kilka tysięcy map, rękopisów i rycin oraz 300 obrazów t. zw. galerji K. Świdzińskiego, a wreszcie zbrojownię należącą do

największych w Polsce. Zawiązkiem biblioteki stały się zbiory Tomasza Czapskiego, starosty knyszyńskiego, pradziadka Zygmunta Krasińskiego po kądzieli. Rozszerzyła się ona znacznie w r. 1860 przez włączenie do niej ogromnej biblioteki i zbiorów artystycznych i archeologicznych Konstantego Świdzińskiego. Biblioteka posiada prócz książek 700 dyplomatów, 7.000 rękopisów, przeszło 3.000 map, około 8.000 rycin, wśród nich wiele unikatów. **Galerja Świdzińskiego* składa się około 300 obrazów, wśród których są godne uwagi portret Piotra Skargi ze zbiorów uniwersytetu wileńskiego, portret księdza Marka uchodzący jako najbardziej autentyczny, portret Stanisława Augusta pędzla Bacciarellego, portret Aleksandra Sapiehy (Lampiego), Jędrzej Śniadecki (Damela), autoportret Wańkowicza, Łazienki (M. Zalewskiego) i portrety wielu znakomitości polskich. Nadto B. O. K. posiada cały szereg portretów rodzinnych Krasińskich, niektóre pędzla znakomitych portrecistów zagranicznych z XIX w. jak Winterhalter, Ary Scheffer, Horacy Vernet i t. d. W r. 1919 dzięki ofiarności Edwarda Krasińskiego przybyła Bibliotece **zbrojownia*, jedna z najbogatszych w Polsce. Ma ona ogółem 779 okazów, wśród nich pamiątki po Kościuszce, ks. Józefie, królu Sobieskim, kompletny zbiór mundurów szwoleżerskich i t. d. Wiele bogatych zbroi królów i hetmanów polskich, mieczów historycznych i rzadkich zabytków. Zbiory za pozwoleniem zarządu ordynacji dostępne są dla zwiedzających.

Na środku placu stoi **cyrk**, budynek murowany z konstrukcją żelazną, wewnątrz ozdobiony malowidłami, zbud. wedle proj. Wincentego Rakiewicza przez hr. Ludwika Krasińskiego.

W sąsiedztwie przy ul. Szczyglej 7 **Biblioteka hr. Przeździeckich**. Liczy ona 30.000 dzieł. Wśród wielu cennych rękopisów znajduje się autograf „Grażyny" Mickiewicza. Zbiór wazonów Belwederskich, Łączy się z nią mała galerja obrazów.

Ul. Kopernika wychodzi na **ul. Foksal**, wytkniętą dopiero w r. 1880, jedną z zaciszniejszych i milszych w Warszawie. Pod nr. 19 kamienica *Warszawskiego Tow. Wioślarskiego* z fasadą ozdobioną rzeźbą św. Łucji i ładną salą balową ozdobioną malowidłami Piątkowskiego i Rapackiego. Pod nr. 6 *pałacyk hr. Przeździeckich*, pod nr. 2 położony w dużym parku *pałac hr. Zamoyskich* zbud. wedle proj. L. Marconiego. Nowoczesne kamienice hr. Branickich pod nr. 16 i 18 zbud. wedle proj. Bron Rogóyskiego przetwarzają motywy jedna włoskiego a druga niemieckiego renesansu. Naprzeciw, pod nr. 17, pięciopiętrowa kamienica modernistyczna, gdzie balkon I piętra zdobią olbrzymie maski, a trzecie piętro doryckie kolumny (1913 bud. J. N. Czerwiński i J. Heppen).

Równolegle z ul. Foksal biegnie **ul. Smolna**. Pod nr. 8 *Instytut Oftalmiczny*, fundacji Lubomirskich, mieszczący się w gmachu z empirową fasadą zbudowany w r. 1859 wedle proj. Henryka Marconiego, a ozdobionym biustem założyciela ks. Edwarda Lubomirskiego (1826). Pod nr. 3 przebudowany dom, gdzie przed aresztowaniem mieszkał dyktator powstania 1863 r. Romuald Traugutt. Pod nr. 30 **gimnazjum im. Jana Zamoyskiego*, z ładną i monumentalną fasadą secesyjną, ozdobioną medalionami Mickiewicza, Horacego, Homera, Dantego i Puszkina. Jest to jedna z najoryginalniejszych fasad w Warszawie. Naprzeciw, pod nr. 15, czteropiętrowa kamienica modernistyczna, której bramy zdobią dwa pełne wdzięku aniołki, rozsypujące kwiaty z rogu obfitości (proj. Juljusz Nagórski). Pod nr. 40 miał swe mieszkanie pełne zbiorów artystycznych i pracownię malarską Franciszek Żmurko.

Ulicę Nowy Świat kończy **Plac Trzech Krzyży** (d. Św. Aleksandra) duży, ale brzydko i wyjątkowo niejednolicie zabudowany, gdzie obok siedmiopiętrowych kamienic stoją parterowe domki. Nazwę swą zawdzięcza stojącym tu niegdyś trzem krzyżom, które wchodziły w skład Drogi Krzyżowej, ciągnącej się wzdłuż Aleji Ujazdowskiej. W ich miejsce dano obecnie dwa krzyże kamienne, a wśród nich stoi barokowa *figura św. Jana Nepomucena*, postawiona w r. 1756 jako pamiątka wybrukowania miasta.

Środek placu zajmuje **kościół św. Aleksandra** z wysoką kopułą i dwoma wieżami, gdzie z pod renesansowej ornamentyki przeziera dawny empire. W stosunku do swej długości za niski, jakby przytłoczony ogromną kopułą, a wrażenie estetyczne zewnętrzne psują dwie brzydkie i niestylowe wieże. Niegdyś był to gmach czysto empirowy, zbudowany w r. 1818 — 26 według planów Piotra Aignera, na pamiątkę pobytu w Warszawie Aleksandra I w r. 1815. Witano go tu wtedy entuzjastycznie, spodziewając się po nim przywrócenia niepodległości, kościół wzniesiono ze składek publicznych, do których kwotą 1000 złp. przyczynił się także Tadeusz Kościuszko. W r. 1890—93 kościół rozszerzono przez dobudowanie nawy głównej i wież, powiększono też kopułę nadając całości charakter renesansowy, wedł. proj. arch. Dziekońskiego. Względnie najlepiej w swoim empirowym charakterze zachowała się absyda kościoła ozdobiona klasycznym portykiem, opartym na kolumnach. Zdobi go płaskorzeźba Chrystusa w Ogrójcu dł. Wojtasiewicza, posąg N. M. P. Łaskawej dł. A. Prószyńskiego, posągi św. Joachima i św. Józefa dł. I. Godeckiego i Adoracja Imienia Jezus i Marji dłuta Jana Woydygi. Fasadę od Al. Ujazdowskich zdobi płaskorzeźba Chrystusa błogosławiącego dł. Jana Kryńskiego, oraz posągi św. Wojciecha, Aleksandra i Stanisława dł. Teofila Godeckiego. Wnętrze utrzymane w cha-

Plac Trzech Krzyży i kościół św. Aleksandra.

rakterze empirowym dość ubogie pod względem artystycznym. W ołtarzu bocznym na lewo obraz Romanellego „Śmierć św Piotra". Na ścianie pomnik ks. Jakuba Falkowskiego (dł. Syrewicza), który w r. 1817 założył sąsiedni *Instytut głuchoniemych i ociemniałych*. Jego pomnik znajduje się też w ogrodzie tego instytutu.

Wśród otaczających plac Trzech Krzyży kamienic pięknością wyróżnia się jedynie kamienica narożna od ul. Książęcej i Nowego Światu (nr. 2), gmach pięciopiętrowy, z ładną fasadą, która jest kombinacją modernizmu z secesją i empirem (proj. Juljusz Nagórski) O ile zresztą przy samym placu Trzech Krzyży brak jest pięknych kamienic jest ich dość dużo przy sąsiednich ulicach W szczególności przy *ul. Nowogrodzkiej* pod nr. 2a, 4, 6, 6a, stoi tuż obok siebie kilka ogromnych kamienic o ładnych fasadach modernistycznych i secesyjnych. Jeszcze piękniej przedstawia się kilka kamienic nowoczesnych na początku **ulicy Żórawiej**. W szczególności pięciopiętrowa **kamienica pod nr. 4 a* posiada bardzo piękną fasadę, która jest doskonałą, być może najlepszą w Warszawie kombinacją modernizmu i empiru. Zdobią ją doryckie pilastry, nad oknami trzeciego piętra empirowe płaskorzeźby gryfów, między oknami IV p. wspaniale rzeźbione orły napoleońskie, między oknami V p. po parze kolumn korynckich, a wreszcie na typowo empirowym przyczółku dwa gryfy, Całość doskonała. Styl pierw-

szego dziesięciolecia XX w. przedstawia sąsiednia *kamienica pod nr. 4* z bogato ornamentowaną fasadą secesyjną. Również secesyjną, bardzo oryginalnie i bogato rzeźbami i płaskorzeźbami dekorowaną fasadę posiada kamienica pod nr. 1. Pod nr. 24 i 24a wspólna fasada dla dwóch sześciopiętrowych kamienic zbud. wedle proj. Edwarda Ebera. Jest to monumentalny w linjach i masie gmach w stylu berlińskiego modernizmu z brunatną gładką fasadą, której jedyne urozmaicenie stanowi oparty na doryckich kolumnach balkon I piętra oraz czerwona dachówka facjat i daszku nad balkonami. Także przy **ul. Wspólnej** kilka ogromnych i stylowych kamienic nowoczesnych. I tak nr. 3 i 3a posiadają wspólną fasadę modernistyczną o ornamentyce empirowej, nr. 5 secesyjną o ornamentyce rokokowej, nr. 10 modernistyczno-empirową, nr. 7 modernistyczną, nr. 9 oryginalną secesyjną. Dwie pierwsze bud. arch. J. N. Czerwiński.

10. ALEJE JUJAZDOWSKIE, ŁAZIENKI I BELWEDER.

Rozpoczynające się na pl. Trzech Krzyży szerokie **Aleje Ujazdowskie**, są najpiękniejszą ulicą w Warszawie, a w miesiącach letnich miejscem przechadzek i corsa eleganckiego świata. Z obu stron posiadają sierokie i zadrzewione chodniki, z prawej strony cały szereg pałaców i pałacyków arystokracji i plutokracji, z lewej zaś nieprzerwanym szeregiem od ul. Pięknej aż po Belweder ciągną się parki publiczne. Ulica ta powstała na miejscu dawnych aleji lipowych, któremi Stanisław August kazał upiększyć drogę do Łazienek.

Po lewej stronie rzuca się przedewszystkiem w oczy *dom *A. Strzałeckiego* (nr. 36), duża kamienica czteropiętrowa zbudowana podług planów Władysława Marconiego. Portal zdobią dwie bardzo dobre rzeźby gigantów z piaskowca. Secesyjną fasadę zdobią cztery jońskie pilastry i bogata ornamentyka, a do najlepszych z jej szczegółów należy bardzo ładnie kuty z żelaza i złocony balkon II p. z medalionem Matejki. Właściciel tej kamienicy, malarz Antoni Strzałecki, posiada tu bogate *zbiory starożytności i sztuki*, w skład których wchodzi zbrojownia, duża galerja obrazów (ok. 200) z mnóstwem portretów osobistości historycznych, zbiór miniatur, emalji, tkanin i makat, przepyszna ceramika, wiele cennych pamiątek historycznych. Część zbiorów przeniesiono do Muzeum Miejskiego. Obok, pod nr. 34 kamienica przebudowana wedle proj. Józefa Dziekońskiego z wysokim dachem mansardowym.

Po tej samej stronie pod nr. 26 skromna jednopiętrowa willa niegdyś budowniczego Henryka Marconiego *„Pod*

Łazienki—wazon
Fot. Adam Wisłocki.

karczochem", a na rogu Pięknej pod nr. 16 *willa Poznańskich* zbud. wedle proj. Lanciego.

Po przeciwnej stronie po 1 nr. 33 jednopiętrowy gustowny neorenesansowy *pałacyk Dziewulskich* zbud. wedle proj. Wład Marconiego. Leonard Marconi projektował sąsiedni *pałacyk ks. Czetwertyńskiej* pod nr. 31. Skromniej przedstawia się następny (nr. 29) *pałacyk ks. Marji Radziwiłłowej* (proj. Heurich), do której należy też o wiele bogaciej dekorowany bardzo gustowny pałacyk na rogu ul. Pięknej pod nr. 27 niegdyś willa Raua (proj. L. Marconi). Pod nr. 23 piękna, lecz zaniedbana willa w stylu klasycznym. Pod nr. 21 na rogu ul. Szopena bardzo ładna **willa hr. Rzyszczewskich*, jednopiętrowa z b gato ornamentowaną fasadą, która jest kombinacją rokoka i modernizmu. Przeciwny narożnik ul. Chopina (nr, 19) zajmuje okazała pięciopiętrowa modernistyczna kamienica, wł. Sukc. M. Spokornego, zbud. wedle proj. arch Landego z Łodzi, którą na facjacie zdobią dwie dobre płaskorzeźby alegorje sztuk pięknych. Bardzo oryginalną i artystyczną fasadę ma sąsiednia kamienica pod nr. 17 (wł. H. Kołobrzega-Kolberga) kombinacja empiru i modernizmu zbud. wedle proj. arch. Stanisława Grochowicza. W ornamentyce rzeźbiarskiej użyte motywy egipskie.

Na rogu Al. Róż *poselstwo francuskie* mieszczące się w dwu piętrowym, renesansowym gustownym pałacyku rosyjskiego kupca Mikołaja Szelechowa zbud. wedle projektu Grochowicza (nr. 15). Po drugiej stronie Al. Róż (nr. 13) bardzo ładny jednopiętrowy *pałacyk* renesansowy *hr. Elżbiety Wielopolskiej*, bogato ornamentowany na obu fasadach rzeźbami. Pod nr. 11 wśród pięknego ogrodu kwiatowego miły *pałacyk hr. Sobańskich*, w stylu biedermeyerowskim, ozdobiony biustami królów polskich i kilku rzeźbami w ogrodzie Projektował go Juljan Ankiewicz.

Nazwę swą biorą Al. Ujazdowskie od znajdujących się niegdyś na tym miejscu wsi *Ujazdowa czyli Jazdowa*, osady bardzo starej, zdaje się starszej od Warszawy. Źródła wspominają o niej już w XII w. Książęta Mazowieccy mieli tu swój *zamek*, w którym w r. 1261 zginął ks. Ziemowit I zamordowany przez Litwinów. W XVI w. było tu letnie

Fot. Jan Bułhak. *Rzeźba Wisły w Łazienkach.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

mieszkanie królewskie, za Jana Kazimierza mieściła się mennica, poczem zamek złupiony przez Szwedów, stał długo pustkami, aż wreszcie w końcu XVII w. odnowił go marszałek Stanisław Lubomirski. W XVIII w. należał do Poniatowskich, potem do Radziwiłłów, aż wreszcie w XIX w. przebudowano go na koszary wojskowe. W zmienionej formie oglądamy ów pałac wśród zabudowań wojskowego **szpitala Ujazdowskiego**, do którego wejście znajduje się na rogu ul. Pięknej i Wiejskiej. Dobrze widać go też z parku Sobieskiego, skąd przedstawia się jako duży gmach czworoboczny z basztami na rogach. Ślady dawnego stylu barokowego zachowała jedynie fasada tylna.

Poniżej znajduje się wejście do sportowego **parku Sobieskiego** (dawny Agrykola), który posiada jedyne w Warszawie boiska dla gry w piłkę nożną i zawodów lekko-atletycznych, tor saneczkowy i przyzwoite place tennisowe.

Przy ul. Wiejskiej nr. 4 ma siedzibę **Sejm**, w empirowym gmachu dawnego Instytutu Maryjskiego, gdzie za czasów rosyjskich mieścił się zakład wychowawczy dla córek rosyjskich dygnitarzy. Wzniesiono go w r. 1853 według planów Szyllera sen. Sala sejmowa mieści się w dawnej cerkwi Istytutu, zbudowanej według planu Podczaszyńskiego. Bilety na posiedzenia sejmu wydaje kancelarja sejmowa, lecz na ważniejsze posiedzenia najlepiej je uzyskać za pośrednictwem któregokolwiek z posłów.

Z ogrodem sejmowym sąsiaduje (nr 10) **ogród Frascati**, niegdyś siedziba ks. Kazimierza Poniatowskiego, później ks. Jabłonowskiego, za którego czasów pałacyk służył na miejsce zebrań Loży Masońskiej, której mistrzem był ks Jabłonowski. Był on odpowiednio do tego urządzony, miał tylko jedną salę z góry oświetloną, a pod spodem dwupiętrowe piwnice. Za Królestwa Kongresowego mieszkał tu Nowosilcow. Obecnie posiadłość ta należy do hr. Władysława Branickiego, który wzniósł tu nowy pałacyk według planów Leonarda Marconiego. W starym pałacu mieści się ***muzeum zoologiczne Branickich**, zał. w r. 1887 przez Ksawerego i Władysława Branickich. Posiada ono przedewszystkiem ogromną kolekcję ptaków (ok. 4500 gatunków), zebranych przez kilkunastu uczonych w Equadorze, Kraju Nadamurskim, Korei, Boliwji, Peru, Argentynie, w kraju Zakaspijskim i na Kaukazie. Jest tu 100 okazów ptaków jedynie w tym zbiorze znanych, ładna kolekcja kolibrów, ptaków rajskich i orłów. Znajduje się tu jeden z najkompletniejszych zbiorów owadów krajowych po Janie Wańkowiczu i w depozycie wspaniała kolekcja muszli po ks. Władysławie Lubomirskim. W r. 1919 darowano te zbiory państwu polskiemu.

Park Ujazdowski, ciągnący się wzdłuż Aleji od rogu ul. Pięknej do Cerkwi Ujazdowskiej, został założony w r.

Fot. Adam Wisłocki. *Rzeźba Bugu w Łazienkach* Ze zb. dr. M. Orłowicza.

1896, aleja lip wzdłuż aleji Ujazdowskich pochodzi jeszcze z czasów Stanisława Augusta. Park proj. Szanior, a ma on 50.000 m² powierzchni.

Stojąca naprzeciw wylotu ul. Nowowiejskiej zamknięta obecnie **cerkiew Ujazdowska**, służąca niegdyś za cerkiew garnizonową dla stacjonowanych w sąsiednich koszarach wojsk rosyjskich, wzorowana jest na oryginalnej cerkwi św. Wasyla na Kremlu Moskiewskim.

Przy ul. Chopina 3 **Dolina Szwajcarska**, gdzie ogród publiczny założono w r. 1825, a od r. 1885 ma tu siedzibę Warsz. Tow. Łyżwiarskie. Gmach koncertowy z salą zbudowany w r. 1855 wedle proj. Esmanowskiego. Obecnie mieści się tu urządzony przez Amerykanów *„Dom Oficera Polskiego"*.

Aleja Róż w miejscu dawnych ogrodów **róż** ma kilka willi zbudowanych wedle proj. J. Hussa, Fr. Braumana, Karola Kozłowskiego, Br. Muklanowicza i innych. Pod nr. 10 pięciopiętrowa modernistyczna *kamienica Fr. Lilpopa*, zbud. wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego, z jedną z piękniejszych w Warszawie fasad nowoczesnych ozdobionych bogato rzeźbami puttów.

Za cerkwią rozpoczynają się *Aleje Belwederskie*. Po prawej stronie w całym szeregu budynków mieści się Szkoła Podchorążych. Pierwszy z tych budynków czasowo zajmuje Ministerstwo Zdrowia Publicznego.

Naprzeciw na rogu Agrykoli i Aleji Belwederskiej leży *Ogród Botaniczny** założony w czasach Królestwa Kongresowego w r. 1819 przez prof. botaniki uniw. warszawskiego Szuberta, ktorego pomnik znajduje się w ogrodzie. Przy wejściu gmach *obserwatorjum* astronomicznego zbudowanego w r. 1823 według planów Aignera architekta i Armińskiego astronoma. W głębi ogrodu *ruiny* zaledwie rozpoczętego *kościoła Opatrzności* z r. 1792, którego budowę zainicjował wówczas król Stanisław August na pamiątkę konstytucji 3-go maja.

Z ogrodem botanicznym sąsiadują **Łazienki**, największy i najpiękniejszy park publiczny w Warszawie. Nazwa parku pochodzi od stojącego tutaj pałacyku Stan. Augusta noszącego nazwę Łazienek. ***Pałac** ten, niewielki ale z nadzwyczajnym artyzmem urządzony, znakomite dzieło sztuki z epoki Stanisława Augusta, artystyczne w każdym szczególe, należy do największych osobliwości Warszawy. Pod kierownictwem samego króla Stan. Augusta, którego pałac ten był ulubioną siedzibą, przy współudziale architektów królewskich Merliniego, Fontanny i Kamsetzera, nadwornych malarzy Bacciarellego i Plerscha, oraz nadwornych rzeźbiarzy Monaldiego, Le Bruna i Pincka, budowano go i przyozdabiano, niemal przez cały okres panowania St. Augusta, to też każda jego sala jest prawdziwem cackiem

Fot. Adam Sheybal. *Łazienki w zimie.* Ze zb. dr. M. Orłowicza.

Łazienki: Fragment wnętrza.
Fot Adam Wisłocki.

artystycznem. Stylowo nosi tak na zewnątrz jak i na wewnątrz charakter stylu przejściowego, przyczem jednak tak w architekturze jak i w ornamentyce więcej już jest pierwiastków stylu klasycznego a nawet empiru, niż reminiscencji rokoka. Pałac posiada dwa fronty, a wieńczącą dach balustradę zdobią posągi alegoryczne, przedstawiające cztery pory roku i cztery części świata, zaś od tylnej strony posągi gladjatorów i lwy.

Pałac ten ma swoją długą historję. Wystawili go w końcu XVII w. Lubomirscy a nosił on wówczas nazwę „pałacu w Ujazdowie". Jego projekt miał sporządzić w r. 1698 Chrystjan Eltester († 1700) nadworny architekt elektorów brandenburskich, zostający pod wpływem włoskim, a jego budową miał kierować Tyllmann. Pozostałością po owej budowli są łazienki i westibul, które zachowały się niemal w wyglądzie pierwotnym, a wśród dekoracji pozostały tu inicjały pierwotnego właściciela marszałka w. k. St. Lubomiskiego. Po Lubomirskich dostały się Łazienki Augustowi II, który dodał im nieco ornamentyki, wedle proj Longuelune. Przed przebudową w r. 1770 były Łazienki centralną budową barokową z kopułą. Plan przebudowy sporządził Merlini przy współudziale Fontanny i Kamsetzera, ornamentyką kierował Bacciarelli.

Pałac ten od spadkobierców Stanisława Augusta kupił w r. 1817 cesarz Aleksander I i odtąd przez sto lat należał do carów rosyjskich, którzy jednak podtrzymywali go z całym pietyzmem w tym stanie, z tem umeblowaniem i urządzeniem, jakie posiadał za czasów Stan. Augusta. Dobudowano jedynie cerkiew w stylu empirowym wedle proj.

Fot. Maryan Fuchs. *Pałac w Łazienkach: fasada frontowa.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Gołońskiego w r. 1846. Dopiero w czasie wojny europejskiej bogate zbiory i urządzenie tutejszego pałacu uległy zupełnemu ogołoceniu przy ewakuacji Warszawy przez Rosjan. Częściowo wywieziono je w październiku 1914, zaś w lipcu 1915 wyprawiono 400 skrzyń z Łazienek do Moskwy. Zabrano całą galerję obrazów (prócz dwóch, które się nie dały wyjąć z supraportów), wszystkie rzeźby (prócz jednej bogini Hebe z białego marmuru), wszystkie meble, wazy, kandelabry, żyrandole, dywany, nawet bronzowe okucia drzwi i kominków. Zostały tylko ściany, ozdoby architektoniczne, malowidła ścienne i stukatury, których nie można było wyjąć. Ofiarą ewakuacji padło kilkadziesiąt obrazów starych mistrzów holenderskich, włoskich i francuskich w tem dzieła wielkiej wartości. Zabrano wiele rzeźb, biustów i figur marmurowych, antyków i kopji antyków a wśród nich prześliczną Djanę Houdona. Także pokoje królewskie na pierwszem piętrze ogołocono z całego urządzenia, powyrywano nawet obrazy ze ścian niszcząc piękną boiserję i ramy.

W *przedsionku* pozostały rzeźby Marsa i Polski, oraz biusty imperatorów rzymskich, w okrągłej *rotundzie* posągi marmurowe królów Kazimierza Wielkiego (Monaldiego), Zygmunta Starego (Le Bruna), Stefana Batorego i Jana III (oba Pincka), biusty imperatorów rzymskich, a na sklepieniu alegoryczne malowidła Bacciarellego. W obydwóch pokojach *łazienek* królewskich ściany wytożone saskiemi kaflami i ozdobione bardzo ładnemi stukaturami (nimfy i amorki) W **sali balowej* dwa kominki, ozdobione rzeźbami marmurowemi Apollina belwederskiego i Herkulesa farnezyjskiego, dłuta Antoniego d'Este, Wenecjanina z r. 1790. Ściany zdobią bardzo ładne, w klasycznym stylu pompejańskim utrzymane *malowidła mitologiczne, pędzla Pierscha. W *pokoju zielonym* znajdował się niegdyś zabrany przez Rosjan cykl portretów piękności z czasów Stan. Augusta Bardzo bogatą i artystycznie dekorowaną jest ***sala Salomona*, niegdyś sypialnia królewska, ogołocona przez Rosjan ze wszystkiego z wyjątkiem czterech malowideł Bacciarellego na sklepieniu, przedstawiających sceny z życia króla Salomona i zwierciadeł weneckich Obok pusta obecnie dawna *Galerja*, dalej kaplica a wreszcie wykładana marmurem *sala stołowa*, gdzie niegdyś stał posąg Stanisława Augusta.

Na *terasie* między pałacem a stawem stoją dwie ładnie rzeźbione **urny* z białego marmuru, dalej dwie **rzeźby* „Merkury i Salmacis" i „Satyr i Bachantka", a nad samym stawem posągi leżące, wyobrażające największe rzeki polskie: Wisłę (kobieta z Wiosłem) i Bug (starzec); dwa ostatnie uległy w r. 1855 przeróbce przez Kaufmana. Nadto w parku jest jeszcze kilkanaście marmurowych posągów faunów i bachantek, przeważnie dłuta Le Bruna.

Fot. Adam Wisłocki. *Pałac w Łazienkach, fasada tylna.* Ze zb. dr M. Orłowicza.

Park w Łazienkach, najpiękniejszy w Warszawie, a jeden z najpiękniejszych w Polsce, projektował nadworny ogrodnik króla Stanisława Augusta Jan Chrystjan Schuch. Park odznacza się bardzo pięknymi alejami starych drzew kasztanowych, a jego osobliwością jest sporo wiewiórek. W tylnej części parku zwanej Syberją gnieździ się sporo słowików. Park posiada trzy stawy, dwa po obydwóch stronach pałacu, a trzeci w głębi parku, na którym kwitnie sport wioślarski. Oprócz samego pałacu jest tu jeszcze spo-

Amfiteatr w Łazienkach.

Fot. Adam Sheybal. Ze zb. dr. M. Orłowicza.

ro innych zabytków W długim piętrowym budynku za pałacem mieściła się do r. 1830 słynna *Szkoła Podchorążych*, skąd 29 listopada 1830 atakiem na Belweder rozpoczęto powstanie listopadowe. Na lewo od pałacu *amfiteatr* klasyczny na otwartem powietrzu, ozdobiony zniszczonemi już posągami wybitnych dramaturgów wszystkich wieków, którego scena znajduje się na wysepce wśród stawu. Posągi są dziełem Righiego. Amfiteatr mieści 1500 osób. Przy wejściu do parku od strony ul. Huzarskiej piętrowy **pałacyk myśliwski*, ks. Józefa Poniatowskiego, w stylu Stanisława Augusta ozdobiony od frontu posągami Erosa i Psyche. Budynek ten w założeniu przypomina saskie rokoko. Ornamentyka pięknej nyży fasady frontowej, jej rzeźby i stukatury wykazu-

Fot Jan Bułhak

Staw w Łazienkach

Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

ją przejście od rokoka do stylu Stanisława Augusta. Wewnątrz malowidła ścienne J. F. Hackerta. Obrazy Maratty, Mengsa, Guercina, Steena, Coypela i innych zabrali w r. 1915 Rosjanie. Przy drodze do Alei Ujazdowskiej piętrowy oryginalny *Biały Domek*, w którym niegdyś mieszkała Elżbieta Grabowska, morganatyczna żona Stanisława Augusta, a później chwilowo Ludwik XVIII, bawiący jako hr. de Lille na wygnaniu w Warszawie. Kilka sal ma bardzo ładną dekorację w stylu Stanisława Augusta, a duża sala ornamentykę, będącą odblaskiem rokoka. Stanisław August mieszkał tu w czasie budowy Łazienek. Rokoko przypomina też dekoracja gabinetu chińskiego. W wielkiej sali w nyży kopia

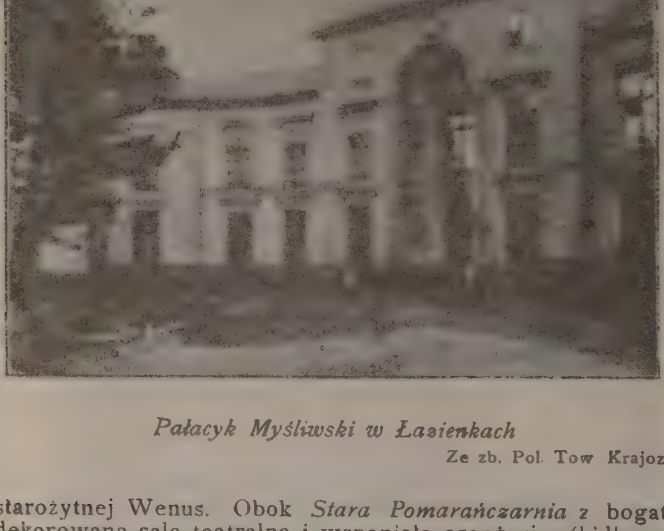

Pałacyk Myśliwski w Łazienkach

Ze zb. Pol. Tow Krajozn.

starożytnej Wenus. Obok *Stara Pomarańczarnia* z bogato dekorowaną salą teatralną i wspaniałą oranżerją (kilkusetletnie drzewa pomarańczowe pochodzące z oranżerji w Dreznie). **Teatr w Pomarańczarni* powstał w r 1788, w sali freski Plerscha i Antoniego Smuglewicza W sąsiedztwie okrągła *studnia* w kształcie grobowca Cecylji Metelli. Po obu stronach pałacu dwa dawne *odwachy* w klasycznym stylu doryckim.

Naprzeciw tylnej fasady pałacu z drugiej strony stawu na moście przez który prowadzi ulica Agrykola ***pomnik króla Jana Sobieskiego*** ustawiony w r. 1788, dłuta Pincka

Satyr i Bachantka w Łazienkach.
Fot. Adam Wisłocki.

Łazienki: Corps de garde.

Fot. Jan Bułhak Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

przedstawiający tego pogromcę Turków w rzymskim szyszaku na głowie, na koniu, u stóp którego leży powalony Turek. St. August nie był zadowolony z dzieła Pincka, który niekorzystnie zmienił pierwotny projekt, nakładając Janowi III na głowę za wielki szyszak. Szkic pierwotnego projektu posiada galerja w Wilanowie. Odsłonięcie pomnika odbyło się z nadzwyczajną uroczystością, a nazajutrz jakiś dowcipniś umieścił na pomniku następujący czterowiersz:

Bohaterowi Wiednia, co chrześcijan zbawił
Piękny pomnik z kamienia Stanisław wystawił,
Dwakroć złotych kosztował—trzykroć bym dołożył
By Stanisław skamieniał, a Jan III ożył.

Niedaleko pomnika ładny staropolski dworek z końca XVIII w.

Za Łazienkami na końcu Aleji na lewo leży pałac **Belweder**, wzniesiony w r. 1882 w stylu empirowym, według planów Kubickiego. Do r. 1830 był rezydencją W. ks. Konstantego i jego żony Polki ks. Łowickiej (z jego czasów pozostało urządzenie pałacu), potem gubernatorów rosyjskich, w czasie okupacji niemieckiej gubernatora gen. Beselera, a od listopada 1918 jest rezydencją Naczelnika

Fot. Jan Bulhak *Pomnik Sobieskiego.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn

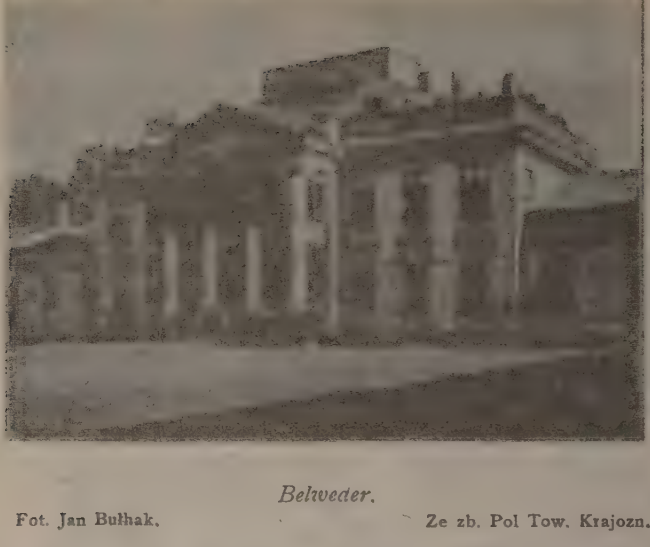

Belweder.

Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol Tow. Krajozn.

Państwa. Z tego powodu jest niedostępny tak sam pałac jak i leżący za nim wspaniały park, sasiadujący z Łazienkami. Zbiory pałacu Belwederskiego stale rozdrapywane przez rosyjskich gubernatorów, ogołocone zostały z najcenniejszych przedmiotów w lipcu 1914. W rok zaś później zabrano resztę pozostałych obrazów, między nimi cenny cykl wojska polskiego pędzla Łukaszewicza, sztychy, tudzież przepiękny zbiór porcelany saskiej i warszawskiej (słynne Belwedery). W budynkach po przeciwnej stronie ulicy mieściła się niegdyś słynna belwederska fabryka porcelany (okazy w muzeum miejskiem).

11. WZDŁUŻ UL. MARSZAŁKOWSKIEJ.

Część miasta ciągnąca się wzdłuż długiej ul Marszałkowskiej i biegnącej z nią równolegle ul Nowy Świat i Alei Ujazdowskiej jest to najczystsza dzielnica Warszawy, zamieszkała przez arystokrację, plutokrację, inteligencję zawodową i urzędniczą.

Naprzeciw wylotu ogrodu Saskiego, na rogu ul. Królewskiej i ul. Małachowskiego (nr 3) stoi zbudowany w stylu renesansu podług planów Stefana Szyllera **Pałac Sztuk**

Faun w Łazienkach.

Fot. Adam Wisłocki.

Pięknych, w którym odbywają się perjodyczne wystawy malarstwa i rzeźby. Facjatę zdobią rzeźby Otta, klatkę schodową Gladjator Welońskiego. Na fasadzie na tablicach marmurowych nazwiska Grottgera, Matejki i Chełmońskiego, a nad oknami I piętra medaliony z głowami wybitnych artystów wszystkich narodów.

W kilku salach parteru i jednej ogromnej sali pierwszego piętra mieści się tu stałe ***Muzeum Sztuk Pięknych**, złożone po części z dzieł zakupionych, przeważnie jednak z darów i zapisów. Składają się na nie zbiory archeologiczne, numizmatyczne, rysunki, szkice i akwarele artystów polskich (przeważnie druga połowa XIX w.) w sali pierwszego piętra. Główną ozdobę galerji, słynny „Grunwald" Jana Matejki zabrano do Rosji w r. 1915. Katalog obrazów i rzeźb (z wyjątkiem zbiorów Chojnowskiego) do nabycia przy kasie. Opisu muzeum wedle sal dać nie można, z powodu częstego przenoszenia obrazów. Między innemi znajdują się tutaj obrazy Jana Matejki (Syn na koniu, Śmierć Zygmunta Augusta, Poświęcenie dzwonu Zygmunta), Andriollego, J. Brandta (Żółkiewski pod Chocimem), J. Brodowskiego, J. Chełmońskiego („Bociany", „Sprawa przed wójtem"), Czachórskiego, J. Fałata (Na polowaniu), W. Gersona (Zabójstwo Przemysława), A. Gierymskiego (Wnętrze kościoła, *W altanie, jeden z najlepszych obrazów galerji) M. Gierymskiego („Wiosna", „Posłaniec", „Wnętrze kościoła"), Artura Grottgera (*„Kometa", „Widok z Wenecji"), Gryglewskiego, Horowitza, Kaniewskiego, J. Kossaka, A. Lessnera, P. Lebruna, S. Lenca (Portret A. Jabłonowskiego), Jacka Malczewskiego, Masłowskiego, Cyprjana Norwida (Kobieta Chananejska), S. Oleszczyńskiego, J. Pankiewicza („Wnętrze katedry w Chartres), Pawliszaka, H. Pillatiego, K. Pochwalskiego, Podkowińskiego, W. Pruszkowskiego, E. Ruszczyca, Henryka Siemiradzkiego (głośny obraz **„Neron w cyrku", clou galerji), J. Simmlera (doskonały obraz *„Śmierć królowej Barbary Radziwiłłówny"), W. Tetmajera, L. Wyczółkowskiego, St. Wyspiańskiego (portret Honorary Leszczyńskiej) M. Zaleskiego (Wnętrze katedry św. Jana) i wiele innych. Z artystów obcych są tu prace J. H. Fragonarda, A. Carracciego, Salvatora Rosy, M. Poussina, Hokousai, Adriana Zinga i wielu innych. Wśród rzeźb są prace Brodzkiego, Laszczki, Teodora Rygiera, Syrewicza, Godebskiego, Wacława Szymanowskiego i Welońskiego. Na parterze w szeregu gablotek ciekawe zbiory numizmatyczne monet polskich ułożone w porządku chronologicznym od czasów piastowskich aż do powstania 1863 r., szereg medalów pamiątkowych, a w kiku gablotkach kolekcja odznak i medali wojsk polskich z czasów wojny 1914–20. Ostatnia salę parteru zajmują stanowiące osobną całość *zbiory Józefa Chojnowskiego* (galerja obrazów, starożytności sło-

wiańskie, pamiątki historyczne, rzeźby, kolekcja miniatur, emalji, tabakierek i t. d.)

Zwiedzenie tego muzeum w połączeniu ze zwiedzeniem muzeum miejskiego, gdzie jest znowu reprezentowane malarstwo polskie wieku XVIII i pocz. XIX, może już dać pewne wyobrażenie o rozwoju malarstwa polskiego, aczkolwiek przyznać trzeba, że wielu i to bardzo wybitnych malarzy polskich w zbiorach publicznych Warszawy albo wcale nie są reprezentowani, albo dziełami dla nich mało charakterystycznemi (np Artur Grottger) a także malarstwo współczesne jest tu reprezentowane bardzo słabo. Istnieją natomiast bogate zbiory prywatne, których jest w Warszawie kilkadziesiąt, lecz te nie są dla publiczności dostępne.

Naprzeciw na rogu ul. Królewskiej (nr. 4) *pałac Kronenberga* wystawiony w r. 1869 wedle proj. Hitziga z Berlina. Portal zdobią cztery karjatydy, facjatę rzeźby. Wewnątrz jedna z największych sal w mieście. W r. 1916 — 17 miało tu siedzibę pierwsze polskie Prezydjum Rady Ministrów, oraz odbywały się tu posiedzenia Tymczasowej Rady Stanu. Sąsiednia **kamienica* (nr. 2) narożna od ul. Traugutta, wł. *hr. Raczyńskich*, zbud. 1913, jest jedną z najpiękniejszych nowoczesnych kamienic Warszawy, doskonała kombinacja empiru i modernizmu (proj. Heurich).

Przy pl. Małachowskiego stoi oryginalny **kościół ewangelicki** zbudowany w r. 1779 według proj. Bogumiła Zuga z Drezna, przy poparciu finansowem bankiera Teppera. Jest to okrągła rotunda z olbrzymią kopułą i portykiem klasycznym od frontu. Wnętrze, którego ornamentyka utrzymana jest w stylu klasycznym, wypełniają dwupiętrowe empory, obiegające cały kościół dokoła. W wielkim ołtarzu obraz Bogumiła Schüffnera, Chrystus na Górze Oliwnej. **Organy* największe w Warszawie, które po ryskich były największemi w Rosji. (Za okupacji niemieckiej odbywały się tu sławne koncerty na organach). Koś-

Kościół ewangielicki

ciół ten służył czasem na koncerty a w r. 1823 czternastoletni Chopin popisywał się tu przed carem Aleksandrem I grą na eolomelodykonie. Główną ozdobę stanowią witraże ze scenami z Pisma Świętego, przeważnie wykonane w latach 1890—95 w Rydze. W oknach na prawo i na lewo od głównego wejścia znajdują się dwa modernistyczne **witraże* z r. 1913 przedstawiające proroków Daniela i Jeremiasza, najlepsze witraże jakie posiada Warszawa. Z galerji nad kopułą dobry widok na Warszawę (kościelny mieszka ul. Królewska 19).

Obok kościoła ewangelickiego *gimnazjum im. Reya* (ewangelickie) modernistyczny gmach w r. 1913, z monumentalną fasadą ozdobioną płaskorzeźbami. U góry napis „Macte Animo". Obok cokolwiek wgłębiony równej wysokości gmach gminy wyznaniowej ewangelickiej, modernistyczny, zbud. 1912, wedle proj. arch. Henryka Gaya.

Południową stronę pl. Małachowskiego (róg ul. Mazowieckiej) zajmuje gmach *Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego* zbud. 1856 według proj. Henryka Marconiego i Józefa Góreckiego jako naśladownictwo Biblioteki Sansovina. Fasadę zdobią liczne płaskorzeźby. W dużej sali fresk Karola Marconiego i Antoniego Kolberga. Od tyłu (ul. Mazowiecka 11) sąsiaduje z nią poważna w linjach modernistyczna *kamienica ks. Czetwertyńskich*, zbud. w ostatnich latach przed wojną wedle proj. inż. Czesława Przybylskiego

Przy *ul. Kredytowej* (d. Erywańskiej) pod nr. 3 *Dom Gazowni*, czteropiętrowy gmach modernistyczny z bogato rzeźbionym portalem w czerwonym piaskowcu zbud. wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego. Pod nr. 7 siedziba *Klubu Myśliwskiego* neobarok francuski zbudowany wedle projektu Arreuve'a. Pod nr. 9 **Ministerstwo Robót Publicznych**, mieszczące się w jednej z największych w Warszawie (7 pięter) kamienicy zbud. 1916 przez bud. J. N. Czerwińskiego, wedle proj. arch. W. Heppena. Modernistyczną, monumentalną fasadę o dwóch frontach zdobią koryckie i jońskie półkolumny i liczne płaskorzeźby. W parterze znajduje się punkt zborny warszawskiego hig-life'u w *Kawiarni „Ziemiańskiej"*.

Równolegle z ul. Mazowiecką biegnie ul. Czackiego (d. Włodzimierska). Pod nr. 3—5 gmach **Stowarzyszenia Techników* z wielką salą balową, salą jadalną z herbami miast polskich i ładną klatką schodową, zbud. w r. 1904 wedle proj. arch. Fijałkowskiego. Fasada, która jest bogato ozdobiona secesyjnemi rzeźbami, jest dobrą kombinacją baroku i secesji. Na środku fasady napis „Artibus Technicis 1904". Pod nr. 21—5 ***Towarzystwo Kredytowe Miejskie**. Gmach przebudował w r. 1870 z trzech prywatnych kamienic arch. Ankiewicz, tworząc wcale piękną fasadę w stylu włoskiego renesansu. Zdobią ją posągi alegoryczne dłuta Rygiera, Prószyńskiego, Kucharzewskiego, Ostrowskiego, a cztery osta-

tnie od nr 21 Piusa Welońskiego. Na stropie sali zebrań ogólnych malowidło Gersona. W sali tej za okupacji niemieckiej w r. 1918 odbywały się posiedzenia Rady Stanu. Na rogu ul. Traugutta (d. Berga) *Bank Handlowy*, skromny budynek proj. Leonarda Marconiego.

Przy biegnącej wzdłuż Ogrodu Saskiego ul. Królewskiej stoi za Ogrodem Saskim (nr. 14) niski gmach ***Giełdy**. Z czasów saskich stała tu ujeżdżalnia i teatr, w miejscu których wzniesiono w r. 1823 obecny gmach, przeznaczony pierwotnie także na ujeżdżalnię. Jest to budynek w stylu klasycznym, z opartym na doryckich kolumnach portykiem, zbud. wedle proj. Kubickiego. W połowie XIX w. przerobiono ten gmach wedle proj. Lanciego na giełdę, przyczem umieszczono na przyczółku płaskorzeźbę Ludwika Kucharzewskiego, przedstawiającą Rolnictwo, Handel i Przemysł. Za giełdą pod nr. 18 *kamienica Kuzniecowa* z doby empirowej udatnie odnowiona w duchu modernistycznym wedle proj. inż. Edwarda Ebera. Jest on też autorem proj fasady pięciopiętrowej kamienicy pod nr. 23 oryginalnie założonej w podkowę, kombinującej modernizm z empirem. Przy ul Królewskiej 29 stał niegdyś piękny pałacyk w stylu saskiego baroku, który przed zburzeniem był siedzibą Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego.

Naprzeciwko Ogrodu Saskiego zaczyna się najdłuższa w Warszawie **ul. Marszałkowska** (od marszałka Franciszka Bielińskiego) biegnąca prostą linją przez całą południową dzielnicę miasta, jedna z najwazniejszych i najbardziej ruchliwych arterji komunikacyjnych. Zabudowana jest ona jednak podobnie jak cały szereg przecinających ją ulic poprzecznych dość banalnie i bezstylowo, a w dodatku niejednolicie: obok kilkupiętrowych kamienic, nie brak tu jeszcze parterowych domków. W jej części do Dworca Wiedeńskiego brak wybitniejszych gmachów Wyróżnia się ogromna kamienica o trzech frontach na rogu ul. Sienkiewicza i Moniuszki (nr. 124) zbud. w r. 1900 wedle proj. arch. Goldberga przez Wł. Marconiego. Niegdyś mieścił się tu zakład ubezpieczeń *Rosja*, obecnie „Piast". Ładny portal z czarnego marmuru, na facjacie oryginalna rzeźba dłuta L. Wasilkowskiego. Na rogu ul. Kredytowej (nr. 150) *kamienica B. Hersego* mieszcząca słynne magazyny konfekcji, zbud. w r 1898 wedle proj. inż. Jana Husa.

Równolegle z nią biegnie **ul. Zielna**, przy której pod nr. 37 stoi najwyższa kamienica w Warszawie zwana „warszawskim drapaczem nieba", w której mieści się warszawska centrala telefoniczna szwedzkiego tow. akc. *Cedergren*. Jest to gmach o 14 piętrach zbud. 1908 wedle proj. Rogóyskiego, którego modernistyczną fasadę zdobia nad oknami parteru i na gzemsie pod dachem bardzo oryginalne maski kamienne. Przy tej samej ulicy pod nr. 25 sześciopietrowy

modernistyczny gmach *Stow. Prac. Handlowych* zbud. wedle proj. inż. Edwarda Ebera. Pod nr. 12 pięciopiętrowa *kamienica* posiadająca najoryginalniejszą, najbogaciej dekorowaną i najbardziej charakterystyczną fasadę secesyjną w Warszawie. Nad bramą duża rzeźba z alegorją rolnictwa, zaś pod oknami I p. szereg oryginalnych płaskorzeźb, przedstawiających rozmaite przyjemności miejskie. Ładnie dekorowane balkony, bogato rzeźbiona attyka i facjaty, nad któremi górują cztery Znicze z bronzu. Przy *ul. Siennej 16*, gmach Towarzystwa Prac. Handl., o trzech bardzo wysokich piętrach z ogromną salą. Oryginalna fasada jest bardzo udatną kombinacją renesansu i secesji. (Proj. Lilpop i Jankowski)

Po drugiej stronie ul. Marszałkowskiej niedaleko ogr. Saskiego leży zaciszny **Plac Dąbrowskiego** (d. Zielony). Na jego środku stał 1890 — 1916 *obelisk* postawiony w r. 1840 z inicjatywy Mikołaja I na Placu Saskim na cześć „Polaków wiernych swemu monarsze" t. j. padłych 29 listopada w Belwederze w obronie w. ks Konstantego generałów Haukego, Stan. Potockiego, Nowickiego, Blumera i Siemiątkowskiego i pułk. Męciszewskiego. Był to obelisk empirowy, projektowany przez Corazziego, który zdobiły lwy i orły z bronzu (proj. Hegel) ulane ze zdobytych w r. 1831 armat polskich. Pomnik ten rozebrano w r. 1917, niszcząc niepotrzebnie także jego podstawę, a lwy bronzowe zabrali Niemcy na amunicję. Pod nr. 6 *Dom Szlenkerów*, w ostatnich czasach siedziba Rady Głównej Opiekuńczej, obecnie jednej z sekcji *Min. Pracy*. Zbudowano go wedle proj. arch. Witolda Lanciego w stylu renesansowym. Klatka schodowa i apartamenta właściciela na I piętrze bogato dekorowane i ozdobione malowidłami Antoniego Strzałeckiego.

Zaczyna się tu biegnąca równolegle z ul. Marszałkowską ul. Jasna przy której na rogu ul. Moniuszki (nr. 5) stoi **Filharmonja**, zbud. 1901 wedle proj. Kozłowskiego w stylu neo-renesansowym. Fasadę zdobią rzeźby Muzyki klasycznej i Muzyki narodowej Lewandowskiego, w środku Apoteoza Muzyki Jasińskiego, niżej rzeźby Mozarta, Bethovena, Moniuszki i Chopina dł. Mazura. Olbrzymia **sala koncertowa* na 1660 miejsc, ozdobiona jest na suficie malowidłami Antoniego Strzałeckiego (Apollo i Muzy gdzie widzimy też w rogu wśród słuchaczów deklamacji Apollina postacie autora malowideł i architekta gmachu), a nad estradą Henryka Siemiradzkiego (alegorje muzyki świeckiej i kościelnej). W foyer portrety wybitnych muzyków polskich. Koncerty filharmoniczne odbywają się tu w czasie od 1 października—15 maja we środy i piątki o 8 wieczór i niedz. o godz. 12 i 3 ej, zresztą służy sala na przedstawienia kinematografu. Przy ul. Jasnej 6 (róg ul. Boduena) pięciopiętrowa kamienica, obecnie poznańskiego Banku Spółek Zarobkowych i Gosp.

z monumentalną fasadą w stylu berlińskiego modernizmu, zbud. 1913 wedle proj. inż. Edwarda Ebera. Na rogu ulicy Świętokrzyskiej (Jasna 9) kończy się budowa pięciopiętrowego gmachu *Pocztowej Kasy Oszczędności* (1921, proj. Józef Handzelewicz), którego fasadę zdobią klasyczne półkolumny i kopuła. Jest to jak dotychczas jedyna kamienica w Warszawie, zbudowana w ciągu pierwszego trzechlecia po odzyskaniu niepodległości. Przy ul. Jasnej 3 dawny *Teatr Nowoczesny* (1903) ostatnio „Kino Polonja" z ładną salą z nowoczesną dekoracją zbudowany wedle proj. Czesława Przybylskiego z rzeźbami Z. Otta. Przy ul. Jasnej 1 **Bank Spółek Spółdzielczych*, olbrzymi gmach o trzech frontach, z bardzo oryginalną, zupełnie gładką fasadą modernistyczną, który zdala zwraca uwagę rzeźbami dwóch olbrzymich orłów na facjatach. Nad oknami IV p. liczne alegoryczne płaskorzeźby Handlu i Przemysłu Projektował go arch. Heurich, późniejszy minister Sztuki i Kultury.

Dawny pl. Warecki 5 maja 1921, w rocznicę śmierci Napoleona nazwano **placem Napoleona** i ozdobiono biustem Napoleona, dłuta Jana Biernackiego. Przy pl. Napoleona (№ 6) **Poczta**, ogromny gmach zbudowany w ostatnich latach przed wojną przez Rosjan, wedle proj. Jabłońskiego, kombinacja florenckiego renesansu (rustyka) z modernizmem. Fasadę zdobią korynckie pilastry i alegoryczne płaskorzeźby, głównie jednak zwracał gmach na siebie uwagę dzięki umiesz-

Poczta Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

czonej na dachu rzeźbie czterech gigantów, dźwigających olbrzymi niebieski globus. Rzeźby te i globus usunięto we wrześniu 1921 jako dodatek rosyjski do pierwotnego projektu wzorowany na pocztach w Moskwie i Petersburgu. Zresztą wśród budynków na pl. Napoleona do piękniejszych należy **Bank Zjednoczonych Ziem Polskich* (№ 7) zbudowany wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego, oraz *Warszawski Bank Stołeczny* (№ 3 róg ul. Sienkiewicza) gmach pięciopiętrowy z pełną powagi fasadą, w stylu berlińskiego modernizmu zbud. wedle proj. inż. Stifelmanna, posiadający ładną fasadę modernistyczną z portalem, ozdobionym płaskorzeźbami. Na rogu od *ul. Mazowieckiej* (oznaczona № 26 ul. Świętokrzyskiej) wysoka kamienica, udatna kombinacja niemieckiego renesansu i modernizmu, z fasadą bogato dekorowaną płaskorzeźbami (proj. Szyller). W sąsiedniej kamienicy przy ul. Mazowieckiej 3, obecnie przebudowanej, jak świadczy tabl. pam. mieszkał i *zmarł* 4 czerwca 1872 kompozytor Halki — *Moniuszko*. Pod nr. 7 modernistyczna *kamienica Br. Lilpop*, zbud. 1912 wedle proj. St. Grochowicza i Władysława Marconiego. Przy *ul. Wareckiej* wyróżnia się sześciopiętrowa kamienica pod nr. 11 z fasadą modernistyczno-renesansową, ozdobiona jońskiemi kolumnami, zbudowana krótko przed wojną wedle proj. Feliksa Michalskiego i Adama Oczkowskiego.

W czworoboku zamkniętym przez ulice Świętokrzyską, Marszałkowską, Zgodę, Przeskok i pl Warecki, stał do r. 1901 ogromny kompleks z XVIII w. pochodzących gmachów dawnego Szpitala Dzieciątka Jezus. Jego reminiscencją jest nazwa ul. Szpitalnej, a jedyną pozostałością niewielka *kaplica Dz. Jezus* przy ul. Moniuszki 3. Zresztą na terytorjum tego szpitala powstał cały szereg nowoczesnych kamienic secesyjnych i modernistycznych przy ul. Świętokrzyskiej, Marszałkowskiej, Jasnej, Sienkiewicza, Moniuszki, Boduena i pl. Wareckim. Należy do nich też stojąca na rogu ul. Sienkiewicza i Zgody zdala widoczna *kamienica Gebethnera i Wolffa*, mieszcząca największą w Warszawie księgarnię oraz redakcję Tygodnika Ilustrowanego. Jej fasada jest kombinacją secesji, niemieckiego renesansu i ornamentyki późnogotyckiej (proj. Bronisław Rogóyski). Przy ul. Moniuszki 1a *pałacyk Goldstanda*, gdzie obecnie mieści się poselstwo czeskie zbud. wedle proj. inż Stifelmanna. Przy ul. Zgoda 7 (róg ul Złotej) neorenesansowa kamienica *Kasy Pożyczkowej Przemysłowców* zbud. w r. 1895 wedle proj Szyllera.

Przy ul. *Świętokrzyskiej*, wyróżnia się ogromna siedmiopiętrowa kamienica pod nr. 35 z monumentalną fasadą w stylu przejściowym z secesji w modernizm (proj Fijałkowski) Bogato dekorowaną fasadę secesyjną ma też kamienica pod nr. 28/30. Przy cichej ul. Hortensji pod nr. 3 w ogromnej sześciopiętrowej kamienicy z ornamentyką secesyjną (1910 proj J. N. Czerwiński) mieści się *kaplica anglikańska*.

Przy ul. Brackiej 25 *magazyn uniwersalny B-ci Jabłkowskich*, największy w Warszawie magazyn o europejskim zakroju, mieszczący się w ogromnym pięciopiętrowym gmachu, zbud. 1914, wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego, o gładkiej fasadzie w stylu modernizmu. Szczegóły dekoracji zewnątrz i wewnątrz gmachu proj. Edward Bartłomiejczyk.

Na rogu ul. Marszałkowskiej i Al. Jerozolimskich stoi niepokaźny budynek **Głównego Dworca** (d. Dworca Wiedeńskiego) zbud. w r. 1844 wedle proj. Henryka Marconiego, w dzielnicy wówczas jeszcze bardzo słabo zabudowanej. Dworzec ów brzydki, dla potrzeb miljonowego miasta za ciasny, i położony w miejscu, w którem stanowi poważną przeszkodę komunikacji w Warszawie, ma być wedle projektu zatwierdzonego już przez Sejm w latach najbliższych przesunięty o 1 km. dalej, ku rogatkom Jerozolimskim, a wraz z nim znikną też tory dworca towarowego, zajmującego obecnie niepotrzebnie mnóstwo miejsca w centrum Warszawy.

Wzdłuż tych torów ku mostowi Poniatowskiego ciągnie się jedna z pryncypalnych ulic Warszawy, szerokie **Aleje Jerozolimskie**. Z wyjątkiem części środkowej są one dotychczas dość słabo zabudowane. Najpiękniejsze kamienice wznoszą się w części na zachód od ul. Marszałkowskiej. Wśród nich wyróżnia się stojący na rogu ul Wielkiej (nr. 39) sześciopiętrowy modernistyczny gmach Hotelu *Polonja*, w ostatnich latach siedziba wojskowej misji francuskiej. Przy budowie hotelu i projekcie fasady współdziałali architekci Holewiński, Gałęzowski, Juljusz Nagórski i kilku innych. Ładną fasadę ma też sąsiednia secesyjna kamienica pod nr. 41 i modernistyczna pod nr. 43 zbudowana przez J. N. Czerwińskiego. W dalszym ciągu zwracają uwagę jedynie kamienice pod nr. 75 również zbudowana wedle proj. J. N. Czerwińskiego (fasada modernistyczna z r. 1911, u szczytu facjat płaskorzeźby aniołków i girlandy). Pod nr. 79 **kamienica Szelechowych*, zbud. w ostatnich latach przed wojną wedle proj. Feddersa b. profesora architektury w rosyjskiej politechnice w Warszawie (bardzo oryginalna kombinacja modernizmu i stylu biedermeyrowskiego, z krużgankiem opartym na doryckich słupach na I p., i bogatą dekoracją fryzów i gzymsów), i nr. 93 (kombinacja secesji i niemieckiego renesansu). Kapliczka w parkanie między ul. Emilji Plater a ul. Chałubińskiego oznacza miejsce masakry przez Rosjan pochodu socjalistycznego 5 maja 1905. Dalej stoją dawne *rogatki Jerozolimskie*, po których pozostały dwa pawilony empirowe, okrągłe, ozdobione doryckimi kolumnami (zbud. 1823 proj. Kubicki). W części Aleji Jerozolimskich między ul. Marszałkowską a Nowym Światem do ładniejszych gmachów należą kamienice pod nr. 30 (neo renesans z bogato dekorowaną fasadą), nr. 23 (florencki renesans, ładny choć skromny portal), nr. 26 (rokokowa willa z XVIII w.), nr. 6 (portale zdobią biusty Puszkina i Mickiewicza).

Ul. Marszałkowska w dalszym ciągu zabudowana jest na ogół podobnie banalnie, ale bardziej jednolicie, niż w swej części od Ogrodu Saskiego do dworca. Jedyną prawdziwie piękną fasadę w tej części ulicy posiada *kamienica pod nr. 6*, niedaleko dawnej rogatki. Jest to doskonała kombinacja modernizmu i empiru, fasada ma bogatą ornamentykę rzeźbiarską, a u góry zdobią ją duże płaskorzeźby przedstawiające Malarstwo, Rzeźbę i Przemysł. Naprzeciw wylotu ul. Litewskiej (nr. 19 i 21) podwójna kamienica nowoczesna zbudowana według proj. Stifelmanna i Weissa.

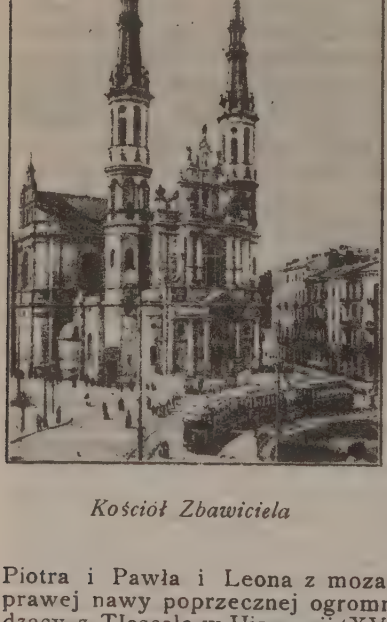

Kościół Zbawiciela

Ulica Marszałkowska przecina okrągły pl. Zbawiciela, przy którym stoi **kościół Zbawiciela**, którego dwie wieże widoczne są z całej ul. Marszałkowskiej i stanowią znamię tej części miasta. Jego budowę zaczęto w r. 1901 według proj. Józ. Dziekońskiego i Żychiewicza w stylu neorenesansowym. Budową kierował Ludwik Panczakiewicz. Fasadę zdobią rzeźby, w kilku oknach ładne witraże z ornamentyką roślinną, pozatem kościołowi brak jest jeszcze wewnętrznego urządzenia.

U zbiegu ul. Wspólnej i Emilji Plater stoi **kościół św. Piotra i Pawła**, neoromański, zbudowany w latach 1883—6 wedle planów Cichockiego i Dziekońskiego. W wielkim ołtarzu obrazy św. Piotra i Pawła i Leona z mozaiki weneckiej. Na ścianie prawej nawy poprzecznej ogromny obraz M. Boskiej pochodzący z Tlascala w Hiszpanji (XVIII w.) W lewej nawie poprzecznej epitafia marmurowe Piotra Steinkellera († 1854) pionera przemysłu polskiego (dłuta Lewandowskiego, 1904) oraz dr. Tytusa Chałubińskiego († 1889) zwanego „odkrywcą Zakopanego“ i „ojcem polskiej turystyki tatrzańskiej“. Na prawo od głównego wejścia pomnik marmurowy (dłuta Oskara Sosnowskiego) polskiego historyka końca XVIII w. biskupa Adama Naruszewicza. W pierwszej kaplicy na lewo od wejścia epitafium

dr. Władysława Matlakowskiego († 1895), który wprowadził styl podhalański do budownictwa i zdobnictwa artystycznego (epitafium dłuta L. Wasilkowskiego). Na cmentarzu obok kościoła stoi *mauzoleum* hr. Przeździeckich, w formie dużej neogotyckiej kaplicy proj. Wernera z Wiednia. Wewnątrz rzeźba Anioła Zmartwychwstania, włoskiego dłuta. Od strony ul. Wspólnej **kaplica św. Barbary** mająca na zewnątrz sgrafitta Strzałeckiego.

Naprzeciw tego kościoła (wejście ul. Nowogrodzka 49) **Ogród Pomologiczny**, założ. w r. 1870, poświęcony hodowli krzewów i drzew owocowych.

Przy sąsiednich ulicach wiele nowoczesnych i stylowych kamienic. Do najpiękniejszych należy kamienica przy *ul. Nowogrodzkiej* 46, z fasadą secesyjną, bogato dekorowaną rzeźbami kobiet o polskim typie. *Kamienica Geyera* (Nowogrodzka 40, róg Poznańskiej) sześciopiętrowa w stylu berlińskiego modernizmu, proj. E. Ebera. Przy *ul. Hożej* 39 siedmiopiętrowa kamienica z bardzo ładną fasadą modernistyczną mającą bogatą ornamentykę w duchu empirowym. (proj. arch. J. N. Czerwiński bud. arch. Lichtenbaum). Przy ul. Hożej nr. 62 siedmiopiętrowa kamienica modernistyczna (1913) zbud. wedle proj. E. Ebera. Do najpiękniejszych gmachów w tej dzielnicy należy wreszcie gmach, w którym się mieści ***Ministerstwo Aprowizacji**, stojący na rogu ul Poznańskiej (Wielkiej) i Żórawiej (pod nr. 48). Jest to niewysoka kamienica dwupiętrowa, pierwotnie przeznaczona na żandarmerję i ochranę rosyjską, w r. 1915 siedziba komendy wojsk polskich, bardzo udatnie zmodernizowany renesans z fasadą ozdobioną klasycznemi pilastrami, urnami i bogato rzeźbionym gzemsem Fasadę projektował prof. Fedders.

Na rogu ul. Polnej i Nowowiejskiej ***Politechnika** zbud.

Politechnika

w r. 1901 wedle planów Szyllera i Rogóyskiego. Odsłonięta niedawno tabl. pam. ma przypominać, że w gmachu Politechniki w sierpniu i wrześniu 1920 r. miał siedzibę gener. Haller ze swoim sztabem, skąd kierował obroną Warszawy przed bolszewikami. Olbrzymia aula. Politechnika warszawska powstała w r. 1896, przy sposobności pobytu Mikołaja II w Warszawie. Naprzeciw Politechniki wejście na *Tor Wyścigowy*, gdzie przez całe lato, wiosnę i jesień odbywają się wyścigi konne. Za nim wojskowe *boisko lotnicze*, ze świeżo poświęconym ewangelickim kościołem garnizonowym, mieszczącym się w dawnej cerkwi prawosławnej wojskowej.

Dzielnica dokoła Politechniki zabudowana dopiero w ostatnich latach przed wojną, nosi charakter najbardziej nowoczesny w Warszawie, stoi tu cały szereg kamienic pięcio i sześcio piętrowych o secesyjnych i modernistycznych fasadach. Naprzeciw Politechniki przy *ul. Polnej* wyróżniają się modernistyczne, ozdobione rzeźbami fasady ogromnych kamienic pod nr. 72, 64 (obydwie proj. inż Drews) i 58 Do lepszych fasad przy tej ulicy należy *gimnazjum im. Staszica* (nr. 66) zbud. wedle proj. Kątkiewicza i Zalewskiego. Przy sąsiedniej *ul. Lwowskiej* (d. Wielkiej) takie fasady modernistyczne z bogatą dekoracją płaskorzeźbami widzimy w kamienicach pod nr. 3 (z r. 1911), 11, 13, 15 i 17. (Dwie ostatnie zbud. wedle proj. inż. Rogóyskiego). Na rogu *ul. Koszykowej* pod nr 55 gmach secesyjny dawnego V Gimnazjum rosyjskiego, obecnie Wydział Architektury Politechniki. Jest to jeden z najlepiej urządzonych gmachów szkolnych, jakie przed wojną posiadała Warszawa. Przy ul. Koszykowej 63 *Hale Targowe*, gmach secesyjny, wzniesiony w r. 1908 wedle proj J. Dzierżanowskiego. Przy *ul. Śniadeckich* (d Kaliksta) pod nr. 23, siedmiopiętrowa kamienica modernistyczna, zbud. 1913 wedle proj arch Marjana Kątkiewicza. Pod nr. 10 pięciopiętrowa kamienica secesyjna, zbud. w r. 1911 wedle proj. Jana Czerwińskiego i W. Heppena. Przy *ul. Mokotowskiej* nr. 8 tuż za kościołem Zbawiciela, czteropiętrowa „kamienica pod Niedźwiedziami" z ładną, oryginalną i bogato ornamentowaną fasadą, która jest jedyną w Warszawie kombinacją secesji i rokoka. Pod nr. 6 *Szkoła Wawelberga*, gmach dwupiętrowy neorenesansowy, ozdobiony rzeźbami Przemysłu i Nauki, zbud. wedle proj. Goldberga.

Przy ul. Koszykowej 81 na rogu ul. Starynkiewicza **Stacja Filtrów Wodociągowych**, zbudowana w r. 1880 według proj. angielskiego inż. Lindleya, który jest także autorem projektu kanalizacji miejskiej. Widoczna niemal z całego miasta wieża ciśnień ma 72 m. wysokości. Woda przybywająca z nowych wodociągów przy ul Czerniakowskiej dostaje się naprzód do obszernego podziemia sklepionego, po-

dzielonego na trzy baseny czyli osadniki, tak wielkie, że w każdym z nich mieści się 6.000 m³ wody. Podziemia te stanowią obszerną salę sklepioną i wspartą na szeregu kolumn granitowych. Z osadników woda przepływa rurami do drugiego podziemia, tak samo zbudowanego, które jest właściwemi filtrami. Dno pokryte jest żwirem i piaskiem, który sam przez się czyści brudną wodę wiślaną. Z filtrów woda spływa rurami do zbiornika wody czystej, stąd przy pomocy olbrzymich pomp stojących w osobnym budynku dostaje się do wysokiej wieży ciśnień, a z tej wieży prawem ciążenia dostaje się do rur wodociągowych w mieście. Stację filtrów można zwiedzać tylko za pozwoleniem zarządu.

W tej samej dzielnicy u zbiegu ul. Żelaznej i Nowogrodzkiej stoją gmachy **Szpitala Dzieciątka Jezus**, zbud. 1900. Stanowią one jakgdyby osobne miasto z własnym kościołem i cerkwią, a obliczone są na 1000 chorych. Jest to największy szpital w Warszawie, założony przez ks. Baudouina w r. 1732, który pierwotnie mieścił się przy Krakowskim Przedmieściu, od r. 1754 przy pl. Wareckim, gdzie na jego miejscu powstała cała nowa dzielnica.

W części miasta między ul. Marszałkowską a Aleją Ujazdowską nie brak również pięknych nowoczesnych kamienic Do najpiękniejszych należy, nietylko w tej dzielnicy ale w całej Warszawie kamienica pięciopiętrowa przy **ul. Mokotowskiej 41*, naprzeciw wylotu ul. Chopina, z fasadą która jest znakomitą kombinacją baroku, empiru i modernizmu, ozdobioną u szczytu rzeźbami. Wiele ładnych kamienic zgrupowało się przy niewielkiej **ul. Służewskiej* która należy do ładniejszych i lepiej zabudowanych w nowej dzielnicy Warszawy. Ich fasady są kombinacją secesji i modernizmu z empirem, renesansem i barokiem, a najlepsze posiadają kamienice pod nr. 3 (pięciopiętrowa kamienica secesyjna zbudowana wedle proj Tołwińskiego i Stifelmanna), nr. 4 (secesja), nr. 5 (pięciopiętrowa oryginalna kombinacja secesji, empiru i renesansu, proj. Feliks Michalski) i nr 7 (kamienica Selubskiego—Stołowickiego, pięciopiętrowa kombinacja secesji z empirem, proj. Szyller). Przy równoległej *ul. Natolińskiej* pewną oryginalnością odznacza się secesyjna fasada kamienicy pod nr. 6, ozdobiona rzeźbami karjatyd. Na rogu pl. Zbawiciela i ul. Mokotowskiej (nr. 12) siedmiopiętrowa kamienica z fasadą kombinującą niemiecki renesans i modernizm proj. Jabłoński, bud. Kononowicz.

Przy ul. Koszykowej 26 monumentalny, modernistyczno-klasyczny gmach **Biblioteki Publicznej*, o wprost surowej w swej prostolinijności fasadzie. (1913 proj. Wład. Marconi).

Ul. Marszałkowską zamyka obok rogatki okrągły **plac Unji Lubelskiej**. Wśród otaczających go olbrzymich kamienic zwracają uwagę dwie kamienice narożne od strony ul. Bagatela. W jednej z nich, obok dworca kolejki Wilanowskiej

mieści się restauracja „Niespodzianka“, a należy do niej glorjetka na VII p. (winda) skąd bardzo piękny widok na Warszawę (proj. Stifelmann). W drugiej, narożnej od ul. Batorego (d. Al. Szucha nr. 12), modernistycznej, zbud. 1912 wedle proj A. Daniszewskiego, zwracają uwagę trzy grupy rzeźb. Przy *Al. Batorego* 6 (d. Szucha) *kamienica Dowgiałły* modernistyczna, zbud. wedle proj Lilpopa i Jankowskiego, ozdobiona ładnemi rzeźbami wedle szkiców Edwarda Bartłomiejczyka.

Przedłużeniem ul. Marszałkowskiej, poza empirowemi budynkami dawnych rogatek jest ul. Puławska, główna dzielnica robotniczego przedmieścia **Mokotów**. Nigdzie w Warszawie nie występuje tak jaskrawo i tak nagle różnica między wielkomiejską dzielnicą o europejskim charakterze, a brudnym i śmierdzącym zaułkiem jak tutaj. Jedynie w bezpośrednim sąsiedztwie dawnej *rogatki*, zbudowanej w r. 1823 w stylu empirowym, jak inne rogatki warszawskie wedle proj Kubickiego niedaleko dworca kolejki wilanowskiej powstało kilka czystych, ładnie zabudowanych ulic. Z wzniesionych tu budynków wyróżnia się modernistyczny gmach dawnego *Uzdrowiska* przy ul. Langnerowskiej, zbud. wedle proj. Gałęzowskiego i Skórewicza. Przy ul. Rakowieckiej cały kompleks zabudowań *więzienia Mokotowskiego*, wzniesionego przez Rosjan kilka lat przed wojną przy zastosowaniu wszystkich najnowszych postulatów nauki odnośnie do urządzenia więzień. Słuszność każe przyznać, że w urządzaniu więzień Rosjanie byli mistrzami. Zwiadzanie możliwe za pozwoleniem dyrekcji.

12. GRZYBÓW, LESZNO, ŻELAZNA BRAMA I WOLA.

Na zachód od ul. Marszałkowskiej a na północ od toru kolei warszawsko-wiedeńskiej i ulicy Długiej leżą dzielnice zamieszkałe po części przez ludność robotniczą, ale w ogromnej większości przez żydów, dzielnice dość ubogie pod względem zabytków artystycznych i historycznych. Za niemi długim szeregiem ciągną się cmentarze warszawskie rozmaitych wyznań.

Przy pl. Grzybowskim stoi **kościół Wszystkich Świętych**, neorenesansowy budynek o dwóch wieżach budowany w latach 1861 — 95, wedle proj. Henryka Marconiego, pod kierownictwem Zygmunta Kiślańskiego. Jest to największy z kościołów warszawskich. Na wiodących do kościoła schodach padły 4 listopada 1904 pierwsze ofiary rewolucji warszawskiej. Szczyt fasady zdobi posąg M. Boskiej dłuta A. Olesińskiego, jego są też posągi aniołów na wieżach. Płaskorzeźba Chrystusa w przyczółku jest dziełem Woydygi.

Inne płaskorzeźby i posągi na fasadzie wykonali Woydyga, Niewiarowski, Balon i Maske. Główna ozdobą kościoła są duże ołtarze ze stiuku, naśladującego marmur, neorenesansowe (proj. Z. Kiślański), w których umieszczono ogromne obrazy przeważnie malarzów polskich drugiej połowy XIX w. W wielkim ołtarzu piękny **obraz Ukrzyżowania* szkoły włóskiej, pędzla Franciszka Trevisani († 1746), nad nim okrągły obraz Zmartwychwstania pędzla Siemiradzkiego jeszcze wyżej obraz Wszystkich Świętych pędzla Wojciecha Gersona. Zdobiące ten ołtarz posągi rzeźbił Andrzej Prószyński W lewej nawie rozpoczynając od wejścia są w ołtarzach obrazy *Chrztu w Jordanie (Gersona, jeden z najlepszych jego obrazów), Św Jadwigi (Józefa Buchbindera), św, Józefa (z manierza Makarta, pędzla Ignacego Jasińskiego), Przemienienie Pańskie (Leona Biedrowskiego), a wyżej Ustanowienie N. Sakramentu (Józefa Buchbindera) W ołtarzach prawej nawy rozpoczynając od wejścia: rzeźba Chrystusa z białego marmuru, obraz M. Boskiej (W. Gersona), św. Antoniego Padewskiego (Franciszka Tegazzo), a wreszcie Chrystusa błogosławiącego dziatki (Ludwika Kureli), a wyżej św. Stanisława Kostki (Józefa Buchbindera). Na prawo od prezbiterjum kaplica M. B. Częstochowskiej z obrazem pędzla Bolesława Łaszczyńskiego, malowidłami ściennemi Jana Strzałeckiego i artystyczną kratą roboty Żelezińskiego. Kutą z żelaza jest także *ambona*, według projektów Dziekońskiego i Nieniewskiego. W przedsionku kościoła *pomnik* wybitnego muzyka polskiego *Stanisława Moniuszki* († 1872) dłuta Cyprjana Godebskiego.

Grzybów, którego nazwa pochodzi od dawnej jurydyki, jest to w dzisiejszym wyglądzie dzielnica niemal tak samo czysta żydowska jak Nalewki, a jej głównemi ulicami są ul. Grzybowska i Twarda Stoi tu też przy ul. Grzybowskiej nr. 26 dom *Zarządu Gminy Izraelickiej*, gmach neorenesansowy z czerwonej cegły z klasyczną facjatą. Mieści się tu małe Muzeum Zydowskie im. Bersohna. W sąsiedniej kamienicy pod nr. 24, obecnie przez samych żydów zamieszkałej, stoi, niewiadomo dlaczego tu właśnie zamieszczony, kamienny *posąg Kazimierza Wielkiego*, uszkodzony, wykopany w r. 1823 pod Piasecznem. Początkowo stał on na dziedzińcu domu Tow. Przyjaciół Nauk przy ul Kopernika, skąd go usunęli Rosjanie Naprzeciw pod nr. 19 duży dom o pałacowym zakroju w stylu biedermeyerowskim, z wieżą własność Seweryna Staniszewskiego. Dom ten był niegdyś własnością budowniczego Gaya sen., przez niego wzniesiony, posiada ogromne sale. Pod nr. 60 pałacyk baronów Schiele.

Zresztą w tej stronie zabudowanej wyjątkowo banalnie i koszarowo niewiele znajdzie się piękniejszych gmachów. Należy do nich *Szkoła Kupiecka*, duży gmach na ro-

gu ul. Prostej i Walicow (nr. 2), w stylu będącym kombinacją florenckiego renesansu i empiru zbud. wedle proj. arch. Goldberga. Bardzo ładnie odnowioną w stylu modernistyczno-empirowym, wedle proj. arch. Feliksa Michalskiego, jest też fasada kamienicy przy *ul. Ceglanej 11*, mieszczącej skład nasion Ulricha z r. 1805. Na środku *Placu Kazimierza Wielkiego* (d. Witkowskiego) hale targowe zbud. w r. 1908 wedle proj. arch. miejskiego Henryka Gaya, ozdobione płaskorzeźbami dłuta Otta.

Najbardziej charakterystycznym, ciasnym, brudnym i wrzaskliwym zaułkiem żydowskim w tej części miasta jest **ul. Krochmalna** od Żelaznej Bramy po ul. Ciepłą. Zachowało się tu jeszcze kilka parterowych i piętrowych starych domów z XVIII w., dachówką krytych.

Za Ogrodem Saskim leży **pl. Żelazna Brama**, którego środek zajmują największe w Warszawie *Hale Targowe*, budowane w latach 1899 — 1901 podług projektu inż. Miłkowskiego, przez fabrykę Rudzkiego, za burmistrzostwa gen. M. Bibikowa. Całość dość pretensjonalna, mimo kombinacji różnych stylów jest właściwie bezstylową i estetycznie nieudaną. Obok bardzo charakterystyczny gmach *Wielopole*, przez Rosjan zwany Gościnnym Dworem, mieszczący od wewnątrz i zewnątrz mnóstwo kramów, zbudowany w r. 1841 podług planu Kropiwnickiego i Gaya. Naprzeciw pod nr. 10 zwraca uwagę okazały chociaż bardzo zaniedbany gmach empirowy. Jest to dawny *pałac Radziwiłłów*, później

Dawny pałac Radziwiłłów.

Fot. Jan Bułhak — Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Aleksandra Lubomirskiego, którego żonę Rozalię z Chodkiewiczów ścięto za teroru w Paryżu, a który przebudował pałac w kształcie obecnym. Dziś służy na kramy i mieszkania żydowskie, a olbrzymia sala bywa wynajmowana na wesela żydowskie. Fasadę zdobi ogromny portyk, podtrzymywany przez 10 kolumn jońskich. Tak Plac Żelaznej Bramy jak sąsiednie place zajęte są przez mnóstwo kramów i straganów, na których sprzedają przeważnie środki żywności, ryby, mięso, kwiaty i owoce. W godzinach porannych panuje tu bardzo ożywiony ruch — można tu spotkać wiele oryginalnych i charakterystycznych typów dla niższych warstw Warszawy.

Na początku ul. Chłodnej stoi **kościół św. Karola** budowany w latach 1849 — 61 według planu Henryka Marconiego. Jest on wzorowany na bazylice rzymskiej typu kościoła St. Maria Maggiore, jednak w ornamentyce fasady i absydy kościoła widoczny jest jeszcze silny wpływ ornamentyki Biedermeyerowskiej. Fasadę zdobią rzeźby Ojców Kościoła, dłuta Malińskiego i Kaufmana. Wnętrze kościoła trzynawowe, bazylikowe, o płaskiem sklepieniu, opartem na korynckich kolumnach, bardzo widne, jest o wiele piękniejsze aniżeli to zapowiada skromny wygląd zewnętrzny. W wielkim ołtarzu, który jest dziełem rzeźbiarza Kaufmana, obraz św. Karola Boromeusza szkoły włoskiej. Na sklepieniu prezbiterjum malowidła ścienne malarza włoskiego Chiariniego, zepsute przez przemalowanie. Na prawo od prezbiterjum kaplica M. Boskiej posiadająca w ołtarzu obraz włoskiego malarza Rubbio (1814), przedstawiający M. Boską oraz św. Stanisława i Wawrzyńca (parafraza Madonny Sykstynskiej Rafaela). Na ścianie obok ogromny dobry portret fundatorki kościoła Klementyny z ks. Sanguszków hr. Małachowskiej pędzla hr. de Lernay, w manierze portretów z połowy XIX w. W bocznych ołtarzach lewej nawy, poczynając od wejścia, kopia Nocy Corregia, św. Franciszek Salezy (Józefa Buchbindera) i Zwiastowanie (Rafała Hadziewicza)—w ołtarzach prawej nawy od wejścia: kopja Zdjęcia z Krzyża Carla Maratty, Przemienienie Pańskie (J. Buchbindera) i Św. Stanisław Kostka (Głowackiego i Hadziewicza) Przed kościołem statua M. Boskiej z bronzu dłuta Andrzeja Prószyńskiego (1889)

Zresztą przy ul. Chłodnej wyróżnia się jedynie zbud. przez inż J. N. Czerwinskiego **Kamienica pod Zegarem* (nr. 20) sześciopiętrowy gmach z r. 1912, posiadający jedną z najlepszych w Warszawie fasad modernistycznych z bogatą ornamentyką. Na balkonach II p. ładne rzeźby aniołków. Kamienicę przy ul. Chłodnej 22 proj. E. Cichocki, pod nr. 26 arch. St. Szyller.

Ul. Chłodna prowadzi na przedmieście robotnicze **Wolę.** Stoi tu w otoczeniu brudnych parterowych domków

wykończony kilka lat przed wojną ogromnych rozmiarów neo-gotycki *kościół św. Stanisława* Posiada on wysoką wieżę, trzy nawy, projektował go arch Dziekoński. Wnętrze dość puste, ołtarze artystycznie niewybitne. Wśród obrazów wyróżnia się obraz M. Boskiej w ołtarzu lewej nawy poprzecznej pędzla Józefa Jaworskiego.

Idąc do tego kościoła mijamy przy ul. Wolskiej 25 piękny empirowy *dworek Biernackich* (obecnie siedziba biskupa polowego wojsk polskich). Zresztą wśród brzydkich domów i kamienic przedmieścia wybija się jedynie olbrzymia *kamienica przy ul. Wolskiej 52*, własn. hr. Zdzisława Grocholskiego, ogromny gmach siedmiopiętrowy. Jej fasada bardzo oryginalna, jest kombinacją renesansu z modernizmem, a wiele monumentalności dodaje jej 8 potężnych kolumn koryncko-jońskich, biegnących przez wysokość kilku pięter. Sale Zarobkowe im. Staszica, proj budowniczy miejski A. Nowicki. Pod nr. 14 mieściła się pracownia rzeźbiarska A. Prószyńskiego. Niedaleko przy ul. Krochmalnej okazały modernistyczny budynek *żydowskiego domu Sierot* fundacji Bersonów.

Na południe od ul. Wolskiej przy ul. Dworskiej stoją olbrzymie zabudowania *szpitala izraelickiego* na 800 łóżek, drugiego z rzędu co do wielkości w Warszawie (proj. Artur Goebel), a w sąsiedztwie *gazownia* Na rogu ul. Dworskiej i ul. Bema dawny *Wolski kościoł Parafjalny* (obecnie Redemptorystów), wzniesiony w r. 1860 w stylu neoromańskim według planów Orłowskiego. Artystycznie mało wybitny, ma w ołtarzach obrazy św. Kazimierza i św. Elżbiety Gierdziejowskiego, fasadę zdobią rzeźby św. Wojciecha i Jana Nepomucena a w przedsionku św. Rocha i Jana Złotoustego dłuta Zenglera. Przy ul Prądzyńskiego pomnik bitwy z r. 1831 zniesiony przez Rosjan.

Przy końcu ul. Wolskiej już za torem kolejowym leży **cmentarz prawosławny** położony wśród dawnych szańców, wsławionych obroną przez generała Sowińskiego, który tu poległ 7 września 1831. Cmentarz ten niegdyś bardzo czysto utrzymany i pełen kwiatów, znajduje się obecnie w stadjum zaniedbania, a wiele pomników za czasów niemieckiej okupacji zostało barbarzyńsko uszkodzonych. Pochowanych tu jest wielu dygnitarzy rosyjskich, którzy za życia dobrze Polakom dali się we znaki, jak osławiony rusyfikator Apuchtin († 1903), którego ogromny grobowiec znajduje się około wejścia. Sporo jest tu też ofiar zamachów rewolucyjnych polskich, jak np. tuż obok kaplicy grobowiec pułk. żandarmerji Andrzeja Wonsiackiego, zabitego w Radomiu 3 czerwca 1910 W miejscu gdzie jest ładny empirowy pomnik gen. Murawiewa († 1842), ma być pochowany gen. Sowiński, który padł tutaj przy obronie szańców. Pod względem artystycznym do najwybitniejszych należy pomnik kap. Andrzeja

Grimma († 1904), obok kaplicy prawosławnej, oraz grobowiec Marji Semenowej († 1887, pole VII) obydwa z białego marmuru dłuta B. Syrewicza. Otaczające cmentarz wały są jeszcze pozostałością wałów Pola elekcyjnego. Na nich *krzyż Sowińskiego* z r. 1916.

U wejścia na cmentarz po jednej stronie nowa kaplica prawosławna, a po drugiej **kościół na Woli**, sławny z walk w r. 1831, w którego ścianach tkwi jeszcze mnóstwo kul armatnich z ówczesnej bitwy. Niegdyś był to budynek rokokowy, zbud. w r. 1755 przez saskiego arch. J. G. Knöbla, zajętego też przy przebudowie pałacu Brühlowskiego. W r. 1841 został z rozkazu Mikołaja I przebudowany w stylu empirowym na cerkiew prawosławną, w r. 1916 powrócił znowu do katolików. W ściany kościoła wprawiono 12 dużych armat rosyjskich z kulami z bitwy w r. 1831, przed ołtarzem wisi ogromny świecznik empirowy z armatek i kul, na ścianach 6 długich srebrnych tablic, ozdobionych empirowemi orłami z nazwiskami padłych w wojnie polsko-rosyjskiej 1830—31 rosyjskich oficerów, na sklepieniu bogate stukatury. Obecny ołtarz kościoła jest przerobiony z dawnego ikonostasu cerkwi. Natomiast stary ołtarz z gotyckiemi rzeźbami został przeniesiony do kościoła Paulinów.

Za cmentarzem prawosławnym leży jeszcze *wolski cmentarz katolicki*, a obok niego mały *cmentarz marjawicki*.

Wola słynie w historji Polski nietylko z bitwy w r. 1831, ale także jako miejsce wyborów królów. *Pole elekcji* rozciągało się od dzisiejszego cmentarza ewangelickiego, aż po cmentarz prawosławny, a otoczone było ono wałami, z których pozostały do dzisiaj znaczne resztki. Znakomity jego widok daje Canaletto w swym obrazie „Elekcja króla Stanisława Augusta".

Pamiątką elekcji jest nazwa **ul. Elektoralnej** niegdyś głównej ulicy wjazdowej na Wolę, gdyż dawniej dzisiejszy pl. Mirowski zajmowały koszary. Ulica ta zachowała wiele staropolskich domów z facjatami z XVIII w. W jednym z nich pod nr. 20, jak głosi tablica pamiątkowa, mieszkał w latach 1829—31 *Juljusz Słowacki*. W jednym z listów do rodziny z września 1829 pisze on: „Moje teraźniejsze apartamenta są mi miłe z wielu względów, naprzód mam okna długie do ziemi z galeryjkami i często kiedy księżyc świeci opieram się o nie i zdaje mi się, że jestem w Wilnie. Pierwsze piętro i dosyć ludna ulica przypominają mi bardzo ulicę Zamkową. Nadto ostatni pokoik, w którym sam pracuję, mały, zielono pomalowany, z wielkim piecem, podoba mi się nieskończenie i dotąd ciągle w nim siedzę". W tem to mieszkaniu w chwilach wolnych od zajęć kancelaryjnych napisał prawie całe dwa pierwsze tomy swoich poezji. Tutaj powstała Marja Stuart, Mindowe, Mnich, Arab, Jan Bielecki, Żmija, a wreszcie Hymn do Bogarodzicy.

Pod nr. 12 *szpital św. Ducha* w gmachu w stylu biedermeyerowskim zbud. w r. 1861 wedle proj. Józefa Orłowskiego. Od staroświeckiego i niskiego otoczenia odbija pięciopiętrowa *kamienica pod nr. 11* zbudow. w r. 1913 wedle proj. inż. Andrzeja Piekarskiego, z ładną fasadą modernistyczną. Parter i I piętro wyłożone są gładkim czerwonym marmurem, wyższe piętra i facjata noszą charakter zmodernizowanego baroku. Pod nr. 6 dawny pałac Wielopolskich. Pałacowy wygląd zamieszkałej obecnie przez żydów *kamienicy pod nr. 3*, facjata ozdobiona koroną hrabiowską, szeregiem herbów i emblematów wojennych, oraz biustami Djany i Apollinna świadczy o lepszej przeszłości tej kamienicy. Mieszkał tu i zmarł w r. 1826 twórca „Marji — *Antoni Malczewski*.

Przy **Placu Bankowym** całą jego stronę zachodnią zajmują trzy ogromne **gmachy rządowe*, wzniesione za czasów Królestwa Kongresowego 1815—30 na pomieszczenie instytucji finansowych a świadczące chlubnie tak o pracy organizacyjnej jak i zmyśle artystycznym ówczesnych władz polskich. Gmachy te zbud. wedle proj. Coraziego, zeszpecone następnie za czasów rosyjskich, znajdują się obecnie w stanie restauracji, która im przywraca poprzedni wygląd ich stylowy. Pod nr. 1 mieścił się niegdyś **Bank Polski**, a w rotundzie, której kopuła widoczna jest nazewnątrz giełda.

Obecnie mieści się tu *Ministerstwo Przemysłu i Handlu*. Gmach składa się z dwóch części; części starszej wysuniętej ku Placowi Bankowemu, która dawniej posiadała w całej swej długości na parterze i piętrze portyk z arkadami, usunięty przez Rosjan (przebudową kierował Zygmunt Kiślański) i części od ul. Elektoralnej 2, z bardzo wysokiemi piętrami, dobudowanej w drugiej połowie XIX w. wedle proj. Gaya sen. i Ankiewicza.

Pod nr. 3 w ładnym gmachu empirowym przypominającym wyglądem zewnętrznym Teatr Wielki mieściło się do r. 1831 ***Polskie Ministerstwo Skarbu***. Mieszkał tu ks. Drucki-Lubecki. Za rosyjskich czasów zamurowano arkady i umieszczono tu gimnazjum żeńskie Obecnie gmach odzyskał pierwotną postać. Jest to znacznych rozmiarów dwupiętrowy pałac w stylu i układzie podobny do Teatru Wielkiego, z gładką równą attyką i bardzo ładnie ornamentowanym fryzem. Na II p. obszerny balkon. Zresztą fasadę zdobią jońskie i doryckie półkolumny.

***Sąsiedni gmach* (nr. 5) należy do najokazalszych gmachów empirowych w Polsce. Przebudowano go w r. 1824 wedle planów Corazziego, z dawnego barokowego *pałacu Leszczyńskich*, w którym mieszczał król Stanisław przed wyjazdem z Polski. Za czasow Królestwa Kongresowego mieścił on **Komisję Skarbową**, której urzędnikiem w latach 1829—

Fot. Jan Bulhak *Plac Bankowy* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

31 w charakterze aplikanta był Juljusz Słowacki. Jest to ogromny dwupiętrowy pałac z trzech części złożony, którego budynek główny wsunięty jest w głąb dziedzińca, a dwa boki zajęte są przez pawilony, które tworzą razem wspaniałą całość, stylową w każdym szczególe. Fasadę korpusu głównego zdobi przez całą wysokość gmachu portyk oparty na 8 doryckich kolumnach, na przyczółku wypełniony płaskorzeźbą w manierze Canovy. W niszach parteru dwie rzeźby postaci mitologicznych. Jednopiętrowe pawilony boczne mają od strony ulicy malownicze portyki, każdy oparty na 10 jońskich kolumnach. Dźwigają one gładką attykę, którą zdobią rzeźby podtrzymujące tarcze herbowe. Równie pawilon frontowy jak i skrzydła boczne zdobią ładne arkady klasyczne.

W kamienicy na rogu pl. Bankowego i ul. Żabiej mieszkał niegdyś poeta *Stefan Witwicki*.

Przy *ul. Żabiej 3*, kamienica empirowa, wzniesiona według planu Kropiwnickiego, której fryz zdobi długa piękna płaskorzeźba Malińskiego, przedstawiająca tryumf Cerery, w środku Budownictwo, Siła i Praca, po bokach nimfy, przypominająca jego płaskorzeźbę z Teatru Wielkiego. Przy ul. Żabiej **4 biblioteka Ordynatów Zamoyskich**, jedna z największych w Warszawie. Założył ją kanclerz Jan Zamoyski w XVI w. w Zamościu, a później wchłonąwszy bibliotekę Akademji Zamoyskiej, została przeniesiona do Warszawy, gdzie należy do największych. Posiada obecnie 150.000 tomów, największy prywatny w Polsce zbiór przywilejów pergaminowych i wiele kodeksów iluminowanych. Nadto zbrojownia, piękny zbiór starożytności i cenna ceramika. Dyrektorem tej biblioteki przez szereg lat był znakomity historyk Tadeusz Korzon. Jej gmach zbudowano 1867 wedle proj. Gołębiowskiego.

Przy ul. Leszno (nr. 20) na prawo zwraca uwagę gotycka wieża **kościoła ewangelicko reformowanego** (miniatura wież wiedeńskiego kościoła wotywnego) zbudowanego w latach 1864—82 według planów Löwego. Wnętrze bez obrazów i ołtarzów robi wrażenie pustki. Ambona dębowa, neogotycka proj. Wojciechowskiego. Tablice pam. Jana Łaskiego i Mikołaja Reya. Obok pod nr. 16 szkoła ewangelicka mieści się w dawnym *pałacu Działyńskich*, gdzie w końcu XVIII w. generał Ignacy Działyński posiadał bogate zbiory i bibliotekę. Przed wybuchem rewolucji w r. 1794 tu się odbywały narady spiskowców. Za Królestwa Kongresowego przez pewien czas mieściła się tu Loża Masońska.

Na rogu ul. Leszna i Karmelickiej stoi ***Kościół Karmelitów Trzewiczkowych** (Narodzenia N. P. Marji) jednonawowy barok, budowany w latach 1682 -1732, z później wykończonym wnętrzem. Skromna *fasada*, ozdobiona rzeźbami św. Józefa i św. Eliasza Karmelity, a nad schodami nowoczesną M. Boskiej dł. Czajkowskiego, nie zdradza ogromnego bogactwa artystycznego wnętrza. Jego główną ozdobę stano-

Ministerstwo Skarbu (Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

wią piękne **ołtarze* wielki i cztery boczne z połowy XVIII w., bezwarunkowo najpiękniejsze jakie z owej epoki posiada Warszawa. Późnobarokowe, po części rokokowe, posiadają ogromne **obrazy* (w bocznych ołtarzach wszystkie pędzla Szymona Czechowicza) i **rzeźby* rokokowe bardzo dobrego dłuta. Ołtarze te są ze stiuku pomalowane na marmur, bardzo umiarkowanie złocone. W **w. ołtarzu* który fundował Józef Potocki o czem świadczy herb Pilawa, stary obraz M. Boskiej zasłonięty nowym modernistycznym obrazem Krudowskiego „Zejście z Golgoty". W drzwiczkach tabernaculum maleńki lecz bardzo cenny obraz szkoły włoskiej **„Ecce Homo"* przypisywany Corregiowi. Tabernaculum rokokowe ładnie rzeźbione i akomponowane zdobią zwierciadła, a stoi na nim piękny srebrny krzyż ołtarzowy, filigranowej roboty. Po obu stronach ołtarza dobre rokokowe rzeźby św. Anny i Joachima. W prezbiterjum ładnie rzeźbione drewniane *stalle* z dębowego drzewa, w stylu epoki Stan. Augusta, ozdobione płaskorzeźbami. Wiszą na nich małe lecz bardzo dobre **obrazy*, na lewo św. Rodzina na tle pejzażu włoskiego (XVII w. maniera Elsheimera), na prawo Zdjęcie z Krzyża (szkoła holenderska XVII w.).

W ***ołtarzach bocznych* po lewej stronie obrazy św. Józefa i św. Eliasza Karmelity, po prawej św. Wojciecha Karmelity i Marji Magdaleny de Pazzis, Karmelitanki, wszystkie pędzla Czechowicza. Na obrazach świętych karmelitańskich ładne postacie zjawiającej się im Madonny włoskiego typu. Ołtarze te są znakomite tak pod względem kompozycji jak i szczegółów. Wśród rzeźb zdobiących te ołtarze najlepszą jest **rzeźba* M. Boskiej zjawiającej się św. Eliaszowi Karmelicie w górnej części jego ołtarza. Pyszną jest w szczególności rokokowa postać Madonny i anioły po bokach. Nad mensą ołtarza św. Eliasza, w owalnej rokokowej ramie obraz św. Walentego, zaś nad mensą ołtarza św. Magdaleny takiż obraz św. Antoniego Padewskiego obydwa z XVIII w.

Na ścianach wiele *epitafiów* w większości z XIX w. przeważnie bez wartości artystycznej. Pewną oryginalnością odznacza się jedynie umieszczone naprzeciw ambony epitafium Agnieszki z Swiętochowskich Czarneckiej, podczaszyny ziemi dobrzyńskiej. Nad stallami skromne epitafium dobrodzieja kościoła podskarbiego Antoniego Kossowskiego († 1771) i jego żony.

W nawie po lewej stronie bardzo piękna **kazalnica* ze stiuku, rokokowa, ozdobiona ładnemi rzeźbami i płaskorzeźbami tego samego dłuta, co rzeźby w ołtarzach.

Klasztor Karmelitów podległ kasacie po powstaniu w 1831 r. a kościół zamieniono na parafjalny. Za czasów Królestwa Kongresowego klasztor tutejszy służył za więzienie polityczne, gdzie W. Ks. Konstanty więził patryotów, którzy mu się czemkolwiek narazili. Między innymi siedział

tu Grzymała, pułkownik Krzyżanowski, ksiądz Dembek, Cichocki, Mycielski, Załuski itd. Na rogu Żytniej i ul. Żelaznej (nr. 97) *zakład rodziny Marji* budynek empirowy ozdobiony rzeźbami. Naprzeciw nowoczesny budynek *Przytułku Położniczego* proj. Gay.

Na rogu ul. Żytniej i Młynarskiej leży, tylko w niedziele otwarty **cmentarz kalwiński**, na którym jest także kilkanaście grobowców członków wyznania anglikańskiego. Założono go w r. 1792. Cmentarz to mały i skromny, lecz schludnie utrzymany. Między innymi znajduje się tutaj wielki biedermyerowski grobowiec K. Woydy († 1846) prezydenta miasta Warszawy. Pod względem artystycznym do najcenniejszych na cmentarzu należy modernistyczny *grobowiec Adama Oderfelda († 1910) dłuta E. Wittiga, grobowiec małż. Wierzbickich (1909), oryginalny *grobowiec rodziny Laskowskich dłuta B. Jeziorańskiego († 1910), rodziny Bertoldów Neumannów z ładną postacią Smutku, Edwarda Kurnatowskiego z rzeźbą z bronzu, superintendenta ks. Augusta Diehla († 1908) z biustem z bronzu dł. A. Niewiarowskiego, Marji z Rotwandów Bauererz († 1909) z pełną wdzięku postacią kobiecą, rodziny Klęberów z rzeźbą Syrewicza z r. 1883, Michała Arcta z plakietą z bronzu. Pod murem grobowiec malarza Józefa Simmlera († 1868) z medalionem z białego marmuru.

W dalszym ciągu ul. Młynarskiej leży dość duży, pełen kwiatów i bardzo pięknie utrzymany ***cmentarz ewangelicki**, również założony w r. 1792. Znajdują się tu groby wielu wybitnych polskich uczonych i działaczów jak lingwisty S. W. Lindego († 1848), historyka J. S. Bandtkego († 1835), znakomitego kaznodzieji ks. L. N. Otto, († 1882) jednego z odrodzicieli polskości na Śląsku Cieszyńskim (rzeźba Kryńskiego). Na środku cmentarza stoi ogromna empirowa *kaplica Halpertów* z r. 1834. Wśród grobowców jest wiele artystycznych i stylowych od epoki empirowej i biedermayerowskiej zaczynając. Do najlepszych wśród nich należy *grobowiec Gustawa Friemanna (1902) *dr. Ludwika Andersa na lewo od wejścia (modernistyczny dłuta Jeziorańskiego), rodziny Weiglów (pod murem od ul. Młynarskiej, modernistyczny proj. F. Giecewicz 1911), Karola Gundelacha z ładną rzeźbą Smutku, Karola Kühnela (rzadki okaz kombinacji stylu biedermyerowskiego z neogotykiem), *Wilhelma Welischa († 1913) modernistyczny, dłuta E. Wittiga). Pochowanym jest tu też malarz Wojciech Gerson († 1901).

Za cmentarzem ewangelickim leży przy ul. Młynarskiej, bezpośrednio z nim sąsiadujący maleńki *cmentarz Mahometański*, założony w r. 1840. Jest on bardzo zaniedbany stale zamknięty, a z powodu otoczenia wysokim murem, ani od ulicy ani od cmentarza ewangelickiego niewidoczny.

13. DZIELNICA ŻYDOWSKA (Nalewki), POWĄZKI.

Właściwa *dzielnica żydowska* grupuje się w całym szeregu brudnych i brzydkich ulic, których centrum stanowi **ul. Nalewki**, od której też cała ta dzielnica nazywana jest Nalewkami. Zabudowane są one przeważnie bezstylowemi kamienicami drugiej połowy XIX w., które zamieszkuje zbitą masą biedniejszy proletarjat żydowski. Język polski słyszy się tu dość rzadko, dominuje zepsuta niemczyzna t. zw. żargon, albo też język rosyjski, którym posługują się przybyli tu w czasie pogromów w Rosji tamtejsi żydzi zwani w Warszawie „litwakami". Ulice tej dzielnicy miasta przedstawiają wygląd zgoła odmienny, mało europejski, a spotykane typy semickie w długich chałatach i okrągłych charakterystycznych czapkach, przypominają miasta Wschodu.

Główny dostęp do dzielnicy żydowskiej tworzy **ul. Bielańska**, przy której stoi (nr. 10) duży gmach *Banku Państwa* wzniesiony w r. 1907 - 11 przez Rosjan, w stylu napół renesansowym, napół modernistycznym. Projektował go prof. Benoit z Petersburga, kierownikiem ogólnym budowy był pułk. Owczynnikow, kierownikiem technicznym prof. Korotkiewicz-Noczewnoj, kierownikiem arch. Tretiakow. Opracowanie szczegółów spoczywało w ręku Polaka inż. Karola Osterloffa z Warszawy. Przeciwny narożnik ul. Daniłowiczowskiej (nr. 8) tworzy kamienica o typowej fasadzie secesyjnej. Pod nr. 14 dawny *pałac Przebędowskich*, zbud. w r. 1729 przez podskarbiego koronnego Przebędowskiego, teścia marszałka Bielińskiego. W r. 1860 przeszedł w posiadanie Zawiszów, którzy go w r. 1860 przebudowali wedle planów Wojciecha Bobińskiego. Pałac ten, obecnie własność ks. Janusza Radziwiłła, posiada wspaniałą klatkę schodową z piękną balustradą, dzieło ślusarza Skoraczyńskiego, a ponad nią mieści się plafon pędzla Henryka Siemiradzkiego „Światło i Ciemności". Kraty od ulicy i dom frontowy nr. 16 projektował również budowniczy Bobiński. Naprzeciw pod nr. 9 w długim budynku o empirowej fasadzie (dawny hotel Paryski), mieści się *województwo warszawskie*. Naprzeciw Tłómackiego (nr. 18) dom towarowy modernistyczny zbud. wedle proj. Lilpopa i Jankowskiego.

Niedaleko na pl. Tłómackim stoi nowa **synagoga**, wzniesiona w r. 1877 podług planów Leonarda Marconiego, w stylu renesansu, o silnych motywach klasycznych i empirowych. Dach wieńczy kopuła o kształcie korony. Od frontu portyk, który podtrzymują cztery korynckie kolumny. W piątek o zmierzchu w czasie nabożeństwa (wstęp możliwy też dla chrześcian, panowie wchodzą na parter w kapeluszach

na głowach, panie na galerję) produkcje dobrego chóru przy akompanjamencie organów.

Na rogu ul. Długiej (nr. 52) i Nalewek stoi ponury gmach więzienia, dawny **arsenał królewski**. Wzniósł go w r. 1643 Władysław IV według proj. gen. artylerji Pawła Grodzickiego, po zniszczeniu przez Szwedów odbudowany za Augusta II. Za Księstwa Warszawskiego mieściła się tu szkoła artylerji i inżynierji, od r. 1816 ponownie arsenał, urządzony z wielkim staraniem i smakiem. Słynnej nocy 29 listopada 1830 rozebrał stąd broń lud warszawski. W r. 1833 przebudowano gmach na więzienie.

Polskim budynkiem wojskowym z czasów przedrozbiorowych jest też gmach na rogu ul. Dzikiej (nr. 19) i Gęsiej, dawne *koszary artylerji* wzniesione przez Stanisława Augusta. Obecnie mieści się tu więzienie wojskowe. Jeszcze jedno więzienie stoi w tej dzielnicy, mianowicie więzienie śledcze między ul. Dzielną (nr. 26) a Pawią, zwane *Pawiakiem*, osławione za czasów rosyjskich jako miejsce kaźni więźniów politycznych. Mieści się ono w gmachu empirowym, zbud. około r. 1830 wedle planów Henryka Marconiego.

Nazwy ulic w Warszawie nie grzeszą wogóle sensem, ale nigdzie nie są one tak humorystyczne jak w dzielnicy żydowskiej. Jedne noszą nazwę od zwierząt, najmniej do uczczenia ich w ten sposób nadające się, jak Gęsia, Kacza, Pawia i Smocza, inne od zalet charakteru suggerowanych mieszkańcom tej dzielnicy jak Pokorna, Spokojna, Dzielna, Dzika, Miła (ta właśnie jest obrzydliwym zaułkiem) inne wreszcie, jak na ironję, od klasztorów katolickich, jak Karmelicka i Nowo-Karmelicka. Franciszkańska, Bonifraterska i Świętojerska.

Prawdziwą perłą dzielnicy żydowskiej jest **ul. Smocza** a w szczególności jej część od ul. Zytniej po Gęsią, gdzie wrażenia wzrokowe, słuchowe i powonienia każą absolutnie zapomnieć o tem, że się jest w Europie. Długa, krzywa, gęsto, lecz wyjątkowo brzydko zabudowana, pełna brudu i wrzaskliwego tłumu, ulica ta jest prawdziwem rojowiskiem najbiedniejszego proletarjatu żydowskiego, a bazar pod nr. 29, zawsze natłoczony żydostwem, wygląda jak prawdziwy bazar Wschodu.

Niedaleko ul, Smoczej przy ul. Nowolipki 50, w samym centrum dzielnicy żydowskiej, stoi zasłonięty naokoło kamienicami i zdala niewidoczny (jakgdyby się wstydził swego tutaj pobytu) najmniej znany z kościołów warszawskich, **kościół św. Augustyna**. Jest to trzynawowy budynek neoromański z czerwonej cegły, z wysoką wieżą, który w swej sztucznej romańszczyźnie jest jednak o wiele bardziej udany, aniżeli zbudowany w tej samej manierze 10 lat wcześniej kościół św. Piotra i Pawła. Budowano go w la-

tach 1892 — 96 wedle planów Józefa Husa i Cichockiego głównie kosztem hr. Aleksandry z Potockich Augustowej Potockiej, jak o tem świadczy tablica erekcyjna nad wejściem. Wnętrze widne, założenie bazylikowe. Stukatury są dziełem J. Zbranieckiego, dekoracja malarska, a w szczególności modernistyczna polichromja w absydzie i tło trzech ołtarzów bocznych, Antoniego Strzałeckiego. Niską ambonę zdobią płaskorzeźby W. Bogaczyka z r. 1909, przedstawiający Chrzest Mieczysława I i Kazanie na Górze. Najwybitniejszym zabytkiem artystycznym kościoła jest wiszący na ścianie prezbiterjum duży obraz *Chrztu w Jordanie, dzieło dobrego pędzla z XVIII w.

Przy **ul. Nalewki** zachowało się wiele kamienic z pierwszej połowy XIX w. o stylowych fasadach empirowych i biedermeyerowskich (nr. 11, 17, 12, 21, 29, 37, 32, 41, 47), niektóre z nich o pałacowym zakroju. Widocznie wówczas, gdy te pałace stawiano, nie była to jeszcze tak czysto żydowska dzielnica jak obecnie. Świadczą o tem także dzisiaj bardzo zaniedbane, ale pałacowy zakrój posiadające empirowe gmachy przy *ul. Dzikiej* pod nr. 5 i 19. Przy *ul. Dzielnej* pod nr. 18 jedyna w Warszawie, artystycznie zresztą niezbyt wybitna, kamienica w maurytańskim stylu.

Szlachetniejszą przeszłość posiadała zapewne także długa kamienica przy *ul. Nowiniarskiej 13*. Świadczy o tem jej piękna fasada empirowa, ozdobiona doryckiemi półkolumnami, która przypomina budowle Corazziego, lira ze stiuku na facjacie i zakrój pałacowy. Przy ul. Nowolipie 11—15 *seminarjum żeńskie* im. Orzeszkowej, mieszczące się w empirowym gmachu, zbudowanym pierwotnie na Instytut szlachecki, gdzie potem mieścił się Instytut Maryjski.

Kamienic nowoczesnych w tej dzielnicy stosunkowo niewiele a i te, które są nie odznaczają się niczem wybitnem. Względnie najlepsze z pośród nich są dwie, posiadające wspólną fasadę, czteropiętrowe kamienice przy *ul. Franciszkańskiej* 6 i 6a, zbud. 1912. Ich fasady są dobrą kombinacją modernizmu i empiru.

Przy ul. Bonifraterskiej stoi dawny **kościół Bonifratrów** (św. Jana Bożego). Zbudowano go w stylu barokowym według proj. Fontanny i Solariego, w r. 1726, lecz później skutkiem przebudowy stracił na zewnątrz cechy stylowe. Natomiast wcale artystycznie przedstawia się jednonawowe wnętrze, którego główną ozdobą są delikatnie polichromowane i złocone ołtarze w stylu późnego rokoka, przechodzącego w styl klasyczny. Szczególnie dobre są rzeźby w ołtarzu wielkim i dwóch bocznych, oraz cyboryum rokokowe w wielkim ołtarzu. W jednym z bocznych ołtarzów kopja M. Boskiej Sykstyńskiej Rafaela, w innych pozostałe po Bonifratrach obrazy św. Jana Bożego i Anioła Stróża z XVIII w. W dawnym klasztorze i szpitalu Bonifratrów mieści się

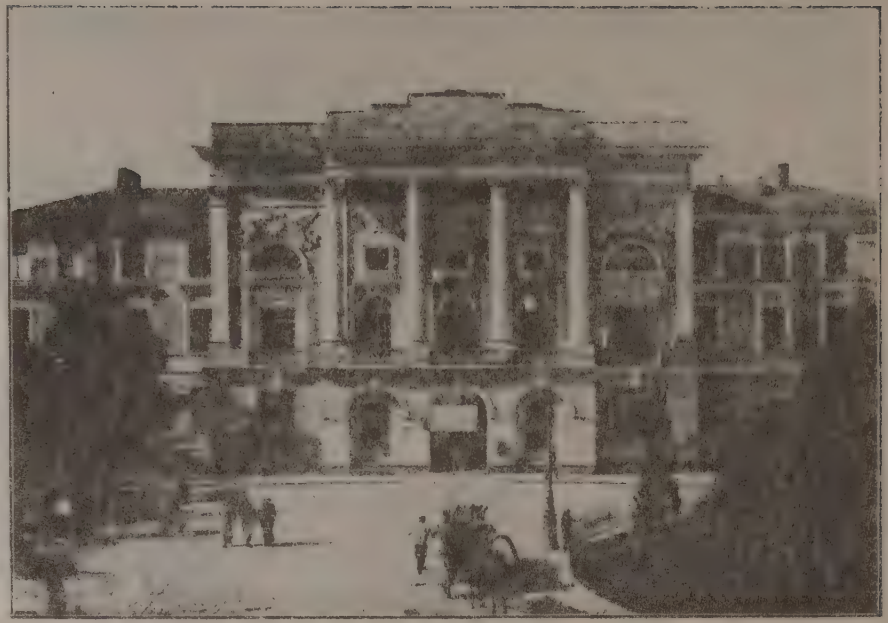

Pałac Mostowskich. (Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

obecnie *szpital dla umysłowo chorych*. Na korytarzu klasztornym piękny obraz Plerscha „Samarytanin".

Że przed stu i dwustu laty dzielnica ta, wówczas pełna podmiejskich dworków i ogrodów, inaczej się przedstawiała niż dzisiaj, o tem świadczą dwa magnackie pałace olbrzymich rozmiarów, stojące u wstępu do niej. Jednym jest dawny pałac Mostowskich, drugim pałac Krasińskich. Dawny ***pałac Mostowskich**, gmach olbrzymich rozmiarów o czterech frontach, z fasadą główną zwróconą ku ulicy Przejazd (nr. 15) pochodzi z XVIII w., ale w r. 1823, kiedy mieściło się tutaj Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Królestwa Kongresowego, którego kierownikiem był właściciel pałacu Tadeusz Mostowski, przerobiono go w stylu empirowym według planów Corazziego. Za czasów rosyjskich zamieniony na koszary (ostatnio miał tu siedzibę osławiony pułk wołyński) popadł w zaniedbanie. Fasadę zakończoną równą attyką, zdobią trzy płaskorzeźby klasyczne dł. Malińskiego, przedstawiające sceny mitologiczne, a attykę podtrzymują cztery potężne korynckie kolumny. Pałac ten miał swe chwile świetności do r. 1831, kiedy był on siedzibą ministra spraw wewnętrznych Królestwa Kongresowego *hr. Tadeusza Mostowskiego*. Był to jeden z najświatlejszych ludzi swej epoki, przyjaciel Niemcewicza, wydawca zbioru klasyków polskich, właściciel drukarni słynnej z pięknych trzcionek, mąż stanu, a przytem arbiter elegantiarum swej epoki, zwany „polskim Lowelasem" bohater niezliczonych romansów. Prowadził dom na szeroką skalę, gromadził u siebie uczonych i artystów a na przyjęciach u niego grywał Chopin. Dawnym pałacem jest tylko przednia część gmachu. Bezstylową część tylną dobudowali Rosjanie.

Dawny ****pałac Krasińskich** (pl Krasińskich 5) obecnie siedziba Sądu Najwyższego, był niegdyś najwspanialszą rezydencją magnacką w Warszawie. Budował go przez cały niemal okres panowania Sobieskiego, referendarz koronny, Jan Bonawentura Krasiński w latach 1676—95. Jego budowa przypada zatem na ten sam okres, jak budowa pałacu w Wilanowie, a przy jego budowie i zdobieniu współdziałali ci sami artyści, którzy byli zajęci w Wilanowie: Affati, Belotti, Tyllmann zwany Camerinim, częściowo Solari, Maderni i słynny rzeźbiarz niemiecki Andrzej Schlüter, który współdziałał przy jego rzeźbiarskiem zdobieniu w latach 1692—5. Dzięki temu wykazuje pałac mieszaninę wpływów włoskich i flamandzkich. Po śmierci właściciela w r. 1717 popadł pałac w zaniedbanie, w r. 1765 nabyty przez państwo na pomieszczenie urzędów (Pałac Rzeczypospolitej) spłonął w r. 1782, przyczem spaliło się całe urządzenie wewnętrzne. Odbudował go potem arch. D Merlini, a w czasach Królestwa Kongresowego poddano go znowu restauracji, którą kierował Aigner. Niegdyś pokryty były pałac blachą miedzianą, którą w r. 1916 zdjęli Niemcy.

Najwyższy Sąd Rzeczypospolitej (Pałac Krasińskich). (Zb. Pol. Tow Krajozn.).

Jest to okazały gmach dwupiętrowy, ozdobiony na frontonie herbem Ślepowron, wyżej w **płaskorzeźbach* sceną pojedynku trybuna Marka Waleriusza, legendarnego przodka Krasińskich, z Gallem, od ogrodu wjazd Cezara do Rzymu. Wewnątrz wspaniałe sale i klatka schodowa. Niegdyś miał pałac na I piętrze otwarte arkady, obecnie zamurowane. Obydwie fasady należą do najlepiej pomyślanych w Warszawie. Bardzo charakterystycznym szczegółem ich ornamentyki są karykaturalne maskarony zdobiące okna I piętra. Od frontu dodano w r. 1822 balkon empirowy oparty na czterech doryckich słupach. Doskonała jest **płaskorzeźba* we frontowym przyczółku tak w układzie, perspektywie pejzażu i w szczegółach, która jest dziełem Schlütera z r. 1692. Jego dziełem są zdaje się też inne rzeźby fasady. Trzy duże rzeźby kamienne nad facjatą wykonał w r. 1682 rzeźbiarz z Gdańska nieznanego nazwiska. Płaskorzeźba od ogrodu jest prawdopodobnie dziełem Maderniego z r. 1693. Wewnątrz piękny przedsionek, klatka schodowa ozdobiona posągami i stukaturami, oraz sala, której ściany zdobią hermy.

Pawilon boczny od strony ul. Świętojerskiej (nr. 12) mieszczący również biura sądowe, otrzymał przy restauracji w r. 1822 przez Aignera skromne formy empirowe i balustradę wzdłuż całego frontu. Przebudowano też wówczas całkowicie drugi pawilon boczny pałacu, widoczny z ogrodu, mieszczący archiwum.

Studnia na pl. Krasińskich.

Rozciągający się od pałacu po Nalewki **Ogród Krasińskich**, bardzo pięknie utrzymany i ładnie założony, jest dawnym parkiem pałacowym. Wiele uroku odbiera mu jednak publiczność sąsiedniej dzielnicy, która go tłumnie odwiedza. Ma on 38.000 m² powierzchni a w końcu XVIII i w początkach XIX w. był najmodniejszym parkiem w Warszawie. W r. 1824 założono tu pierwszy w Warszawie instytut wód mineralnych.

Plac Krasińskich, powstał na miejscu dawnego dziedzińca pałacu Krasińskich. Zdobią go trzy piękne *studnie empirowe*, odlewane z żelaza w r. 1823 według projektu Aignera, posiadające ornamentykę z orłów,

głów satyrów i lwów. W r. 1794 w czasie rewolucji wielkanocnej toczyły się na tym placu walki na barykadach. Za Stan. Augusta i Królestwa Kongresowego plac ten grał wybitną rolę w życiu towarzyskim i kulturalnym Warszawy. Wraz z sąsiednim ogrodem był on wówczas miejscem promenady eleganckiego świata, w dawnym domu pijarskim mieściła się modna wówczas cukiernia Loursa, w której schodziła się cała elegancka Warszawa.

Od r. 1779 stał na tym placu wzniesiony z inicjatywy króla Stanisława Augusta przez jego kamerdynera Ryxa **Teatr Narodowy**, który z krótką przerwą za panowania pruskiego w Warszawie, kiedy urządzono tu magazyn zbożowy, był głównym a nawet jedynym teatrem w Warszawie. Dawała tu przedstawienia trupa Bogusławskiego, odbywały się występy opery włoskiej, koncerty wybitnych artystów, najważniejsze uroczystości narodowe. W r. 1830 dał tu kilka koncertów Chopin i tu w październiku tego roku przed opuszczeniem Warszawy na zawsze dał koncert pożegnalny. Ostatnie przedstawienie odbyło się 21 lutego 1833, potem gmach zamieniono na magazyny Banku Polskiego, wreszcie w r. 1874 rozebrano a na jego miejscu wzniesiono szereg kamienic między ul. Nowiniarską a pl. Krasińskich. Pod nr. 1—3 dawne **archiwum**, ładny gmach empirowy, wzniesiony w r. 1838 przez Marcina Badeniego według proj. Gołońskiego. Zdobi go portyk oparty na 6 jońskich kolumnach, posiadający w przyczółku utrzymaną w klasycznym stylu rzeźbę Malińskiego „Wejście Psyche na Olimp".

Za dzielnicą żydowską leży największy w Warszawie katolicki ***cmentarz na Powązkach** (dojazd tramwajem 1 i 8). Został on założony w r. 1790, a z czasem rozszerzono go kilkakrotnie. U wejścia stoi **kościół św. Karola**, wzniesiony w r. 1792, przerobiony w stylu neorenesansowym w r. 1898 podług planów Dziekońskiego. W ołtarzu obraz Józefa Walla, ucznia Bacciarellego, przedstawiający św. Karola, jako patrona dnia, w którym król Stanisław August ocalał od zamachu konfederatów barskich, co przypomina umieszczona na dole scena porwania króla. Przy przebudowie kościoła zniszczyli Rosjanie rozmyślnie grób szewca bohatera Jana Kilińskiego († 1817). Obok modernistyczna *brama cmentarna* z rzeźbą L. Wasilkowskiego (1915).

Cmentarz powązkowski ma kształt dwóch prostokątów schodzących się ze sobą pod kątem prostym i pociętych systematycznie na czworoboczne kwatery. Orjentacja jest tu niezmiernie utrudniona, dzięki temu, że cmentarz nie posiada aleji głównej, numeracja kilkuset kwater jest dosyć nieprzejrzysta, a u wejścia brak też planów cmentarza, któreby ułatwiały orjentację. Z tego powodu odnalezienie pojedyńczych grobów jest niemal dziełem przypadku, a bez specjalnego przewodnika obznajmionego z jego rozkładem

Kościół na Powązkach.
(Ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego).

zwiedzić cmentarza nie można, nawet w ciągu całego popołudnia. (Przewodnik po cmentarzu można nabyć w Polskiem Towarzystwie Krajoznawczem, ul. Karowa 31). Najstarsze groby mieszczą się w t. zw. *katakumbach*, założonych w epoce Królestwa Kongresowego, względnie najwięcej grobów zasłużonych ludzi znajduje się obok kościoła zaś pomniki artystyczne są rozproszone po całym cmentarzu.

Spoczywa tutaj cały szereg *wybitnych i zasłużonych* w Polsce ludzi, od końca XVIII w. zaczynając, jak muzyk Stanisław Moniuszko (kwatera 9, rząd 3), Wojciech Bogusławski († 1829) twórca teatru polskiego (koło kościoła), Pięciu Poległych 27 lutego 1861 (178—5), poległy pod Raszynem (1809) pułk. Cyprjan Godebski (10 — 4 koło katakumb), malarz Podkowiński (kw. 22 3), literaci: Dygasiński (84 V), Pług (84 V), Bolesław Prus (209), Józef Korzeniowski (26 I), poeta Antoni Odyniec (29 II), muzyk Karol Kurpiński (158 III), poeta Malczewski Antoni (14 III), muzyk Mieczysław Karłowicz (33 IV), malarz karykaturzysta Franciszek Kostrzewski (181 IV), rzeźbiarze: Syrewicz (189 I) i Prószyński (21 I), bajkopisarz Stanisław Jachowicz († 1857) z pomnikiem Syrewicza (koło katakumb), prof. literatury Ludwik Osiński († 1838) (28 — 1), słynni artyści dramatyczni Żółkowski ojciec († 1822) i syn († 1899) (13 — 1), poetka Narcyza Żmichowska (19 — 3), artystka Marja Wisnowska (koło katakumb), poetka Deotyma (64—1) z pomn. dł. Zalewskiego, hist. lit. B. Chlebowski (IX-3) szewc i działacz Stanisław Hiszpański (Y), historyk Stosław Łaguna (IV—3), przyrodnik Teodor Waga, inż. Stanisław Kierbedź (M—6), bohater Osowa ksiądz Ignacy Skorupka (244), biskup Jan Dekert (46 koło katakumb), historycy Juljan Bartoszewicz (181—4), Tadeusz Korzon (T. I) Aleksander Jabłonowski (209—6) malarze Antoni Brodowski (13—5), Rafał Hadziewicz (19—3), Aleksander Kokular (2—1), Ludwik Kurella (268—3), Antoni Murzynowski (251—2), Wojciech Statler (26—4), Marcin Zaleski (158—6), rzeźbiarze Konstanty Hegel (177—1), Ludwik Kaufman (25—4), Jan Kryński (20—6), Jakób Tatarkiewicz (25—4), muzycy: Józef Elsner († 1854) nauczyciel Chopina (159—5), Tekla Bądarzewska

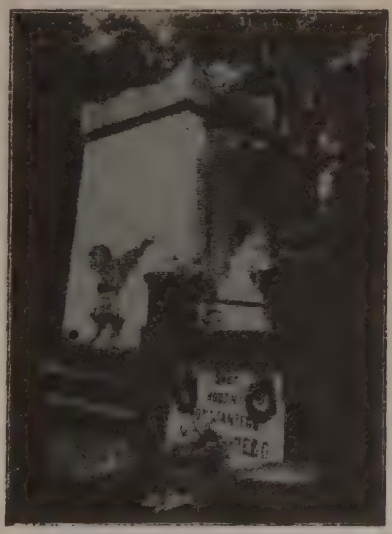

Grób Prusa
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

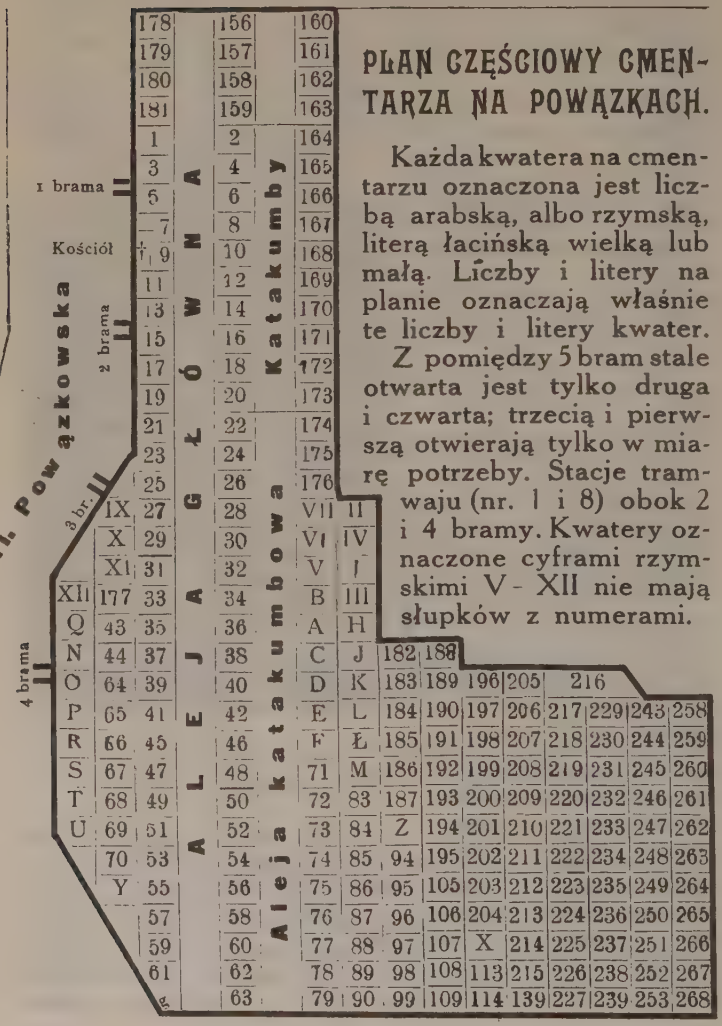

PLAN CZĘŚCIOWY CMENTARZA NA POWĄZKACH.

Każda kwatera na cmentarzu oznaczona jest liczbą arabską, albo rzymską, literą łacińską wielką lub małą. Liczby i litery na planie oznaczają właśnie te liczby i litery kwater.

Z pomiędzy 5 bram stale otwarta jest tylko druga i czwarta; trzecią i pierwszą otwierają tylko w miarę potrzeby. Stacje tramwaju (nr. 1 i 8) obok 2 i 4 bramy. Kwatery oznaczone cyframi rzymskimi V - XII nie mają słupków z numerami.

(181—1), Adam Minchejmer (18—4) z pomnikiem dłuta Syrewicza, Henryk Wieniawski (11—4) z pomnikiem dłuta Prószyńskiego, literaci i poeci Fr. S. Dmochowski (17—2), Stanisław Grudziński (30—6), Marja Ilnicka (177—2), Walerja Marenne-Morzkowska (10—2), Michaux Al. (Miron) (5—6), Włodzimierz Zagórski (Chochlik) (267—6), Romuald Gedroyć wódz wojsk litewskich w r. 1812 (25—3), prawnicy: Romuald Hube (E I) i W. A. Maciejowski (3—2) z biustem dł. B. Syrewicza, lingwista Jan Karłowicz (33—4), architekt Karol Kozłowski (73—4), generałowie Antoni i Stanisław Potoccy (25—1), historyk Warszawy i cmentarza Powązkowskiego Kazimierz Woycicki (199—4), przyrodnik August Wrześniowski (178—1), ostatni prowincjał polskich Bazylianów ks. Bazyli Kalinowski (24—1), mnóstwo uczonych artystów, polityków i t. d.

Wszędzie rozproszone groby poległych w obecnej wojnie. W kwaterze U zbiorowy grób Francuzów, którzy zginęli w Polsce 1919—21, z pięknym napisem francuskim. W *katakumbach* spoczywają D. Merlini († 1797) arch. St. Aug. i twórca Łazienek, Hugo Kołłątaj wybitny mąż stanu epoki Stanisława Augusta, prymas Michał Poniatowski († 1794), biskup Jan Albertrandi († 1808), astronom Fr. Armiński (arkada pierwsza), ks. Jan Bohomolec (ark. 23), ostatni hetman w. litewski Michał Ogiński (ark. 23), Franciszek Ryks kamerdyner Stan Augusta i założyciel Teatru Narodowego (ark. 24), gener. Aleks. Różniecki (ark. 24). W katakumbach naprzeciw piątej arkady od lewej strony w górnej kondygnacji w drugim rzędzie spoczywają rodzice Chopina Mikołaj († 1844) i Justyna z Krzyżanowskich. O kilkadziesiąt kroków od katakumb grób z zatartym napisem jego siostry Emilji († 1827). (175—2).

Katakumby na Powązkach.
Fot. Fel. Liszewski.
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

Pod względem artystycznym *pomniki cmentarza* przedstawiają wszystkie kolejno style od końca XVIII w. zaczynając. Do najwybitniejszych należą: Konrada Prószyńskiego Promyka († 1908) dłuta Czesława Makowskiego (kw. T rz. 1), *Józefy H rmanowej († 1878) dłuta B. Syrewicza (T VI), Kazimierza Saskiego († 1914) dł. B. Mazurka (84—1), bardzo oryginalny bezimienny **grobowiec Lasockich z rzeźbą dł. Konstantego Laszczki (84—1), *Zygmunta Glogera założyciela Pol. Tow. Krajozn († 1910) dł. Czesława Makowskiego (52—2), *grobowiec Krausharów (1913) dł. E. Wiitiga (51—1), Aleksandra Römera (1912) dł. L. Wasilkowskiego (95—1), powieściopisarza Bolesława Prusa († 1912), dłuta St. Jackowskiego (209 1) Ambroziewiczów (1910) z rzeźbą A. Niewiarowskiego, *Juljana Frageta (1906) dłuta B Jeziorańskiego (159), **gr. M. Mankielewicza († 1911, IV—1), dł Lewandowskiego, Juljana Markowskiego († 1912) z rzeźbą B. Mazurka (43—VI), *studenta Jana Gelli († 1905) z rzeźbą L. Wasilkowskiego (39—1), **Wacława Szymanowskiego († 1886) z jedną z najbardzej oryginalnych na cmentarzu rzeźb, dł. jego syna, również Wacława (40 — V), Jana Galasiewicza († 1911) dłuta Lewandowskiego (71—III), hr. Leona Łubieńskiego z płaskorzeźbą W. Oleszczyńskiego (koło katakumb) hr. Tomasza Łubieńskiego z rzeźbą A. Prószyńskiego, grobowiec Kazanowskich z rzeźbą A. Prószyńskiego (C—6), grobowiec słynnego artysty dramatycznego Jana Królikowskiego († 1886) z jego pomnikiem w całej postaci, dł. B. Syrewicza (D—1), Ignacego Komorowskiego „śpiewaka Kaliny" († 1857) dł. W. Święckiego (13—4), P. P. Kanoniczek z posągiem M. Boskiej dłuta A. Prószyńskiego (19 — 2), twórcy „Słownika Geograficznego", Filipa Sulimirskiego dł. B. Syrewicza (33—5). Najoryginalniejszym na cmentarzu jest stojący w samym rogu od ulicy Okopowej **nagrobek Feliksa Zakrzewskiego († 1909) dł. Pamneriego z Medjolanu, przypominający wspaniałe rzeźby cmentarza medjolańskiego. Przedstawia wiejskiego kosiarza przed krzyżem (kw. 161).

2 km. dalej za torem kolejowym leży **cmentarz wojenny** założony przez Rosjan w r. 1914, na którym spoczywają żołnierze najrozmaitszych narodowości i jeńcy wojenni z siedmiu lat wojny.

Również za torem kolejowym obok cytadeli leży świeżo powstała dzielnica willowa zwana **Nowym Żoliborzem**, gdzie Okręgowa Dyrekcja robót publicznych buduje szereg will na mieszkania dla urzędników. Powstało już kilka takich will projektowanych przez architektów Kontkiewicza, Gutta i Bojewskiego.

Przy ul. Okopowej 49, u wylotu ul. Gęsiej (dojazd tramwajem nr. 19 nie dochodzącym jednak do samego cmentarza) ogromny co do obszaru, ale mniej ciekawy **cmentarz żydowski**. Wobec zakazu rytualnego ustawiania

rzeźb i ornamentów figuralnych pomniki tutejsze są dość skromne i jednostajne, a nawet grobowce plutokracji odznaczają się jedynie bogactwem marmuru. Między innymi spoczywają tu: Henryk Wohl, gorący patrjota, sybirak, skarbnik rządu narodowego 1863 r., Mathias Bersohn archeolog i filantrop i inni. Napisy zazwyczaj dwujęzyczne po polsku i hebrajsku. Nie brak nawet na nich oryginalnych polskich poematów, a bezsprzecznie najoryginalniejszym w Warszawie jest napis, jakim pewna stroskana wdowa uczciła pamięć swego zmarłego męża:

„Tu leży mój mąż, co dręczył mnie wciąż,
Teraz leży w grobie, ulżył mnie i sobie".

14. POWIŚLE, SOLEC I CZERNIAKÓW

Są to dzielnice zabudowane niejednolicie i nie stylowo, pełne ogromnych fabryk, brudu i dymu, ciągnące się wzdłuż Wisły, zamieszkałe głównie przez ludność robotniczą. Rozsiadły się tutaj największe fabryki warszawskie, których kominy nadają ton tej części miasta, tutaj stoją gazownia (ul. Ludna 16), elektrownia, stacja pomp przy ul. Czerniakowskiej, fabryki Rudzkiego. Lilpopa i Raua i innych. Brzegi Wisły nadające się znakomicie na powstanie wzdłuż nich pierwszorzędnego bulwaru zabudowanego pięknemi gmachami, podobnie jak to ma miejsce np. w Budapeszcie nad Dunajem, albo w Pradze nad Wełtawą, nie mogły być dotychczas w tym kierunku wyzyskane, Rosjanie bowiem sprzeciwiali się stale założeniu bulwaru nad Wisłą, twierdząc że skoro bulwaru takiego nie posiada Moskwa ani Petersburg, nie może go posiadać Warszawa.

Ku Powiślu wiedzie w dół z miasta kilka charakterystycznych ulic. Najbliższą Zamkowi królewskiemu jest *ulica Marjensztat* skąd ładnie przedstawiają się tyły kościoła Bernardynów. Na rogu ul. Marjensztat i Krakowskiego Przedmieścia stał przed budową Nowego Zjazdu gmach konserwatorjum, którego uczniem za czasów Królestwa Kongresowego był Fryderyk Chopin a dyrektorem Elsner.

Równolegle biegnie **ul. Bednarska**, stromo w dół spadająca i zgięta, o dość staroświeckim charakterze. Pozostało tu jeszcze sporo kamieniczek z końca XVIII i pocz. XIX w. o charakterystycznych dachach i facjatach. Wiodła tędy niegdyś droga na most zbudowany w czasach Księstwa Warszawskiego, a pozostałością po nim jest piękny budynek pod nr. 4, dawna *"komora wodna* Gmach ten bardzo zniszczony przez wilgoć mieszczący obecnie nędzne łaźnie, zbudowany jest w czystym stylu klasycznym, a portyk oparty na 6 kolumnach korynckich ma w tympanonie rzeźbę „Porwanie Prozerpiny przez Poseidona" dł. Malińskiego.

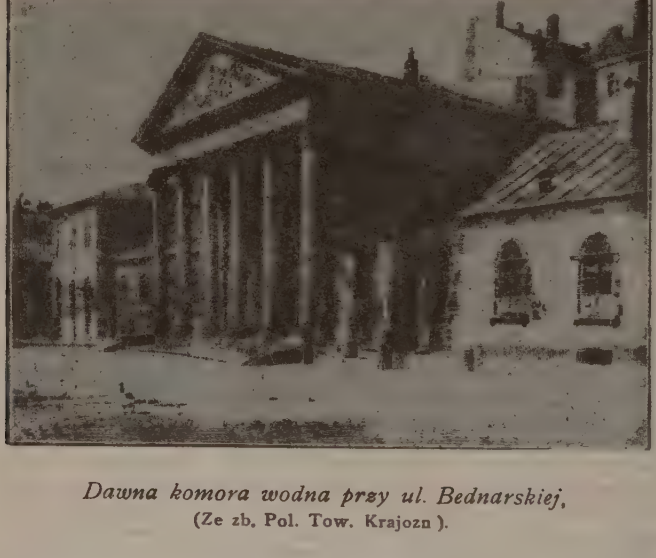

Dawna komora wodna przy ul. Bednarskiej,
(Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.).

Nowym jest zjazd prowadzący na Powiśle przez **ul. Karową**, który prowadzi w dół ładnie założonymi serpentynami. Obecnie wykończa się tu powyżej serpentyn budowa dwóch *teatrów Hellera*, do którego to gmachu włączono budynek Panoramy, zbudowanej w r. 1896 wedle proj. arch. Szyllera. Niegdyś urządzono tu wystawę Golgoty Styki, potem różne wystawy, Skating Ring a w suterenach do r. 1921 mieścił się teatr żydowski. Przebudową kieruje arch. Moszkowski.

Przy ul. Obożnej 1 wejście na *Dynasy* dawny ogród ks. de Nassau, obecnie siedziba Warszawskiego Tow. Cyklistów, którzy tu mają tor wyścigowy. U wejścia okrągły gmach Panoramy wzniesiony ok. r. 1890 na Panoramę Tatr.

Najbardziej charakterystyczną z ulic zbiegających na Powiśle jest **ul. Tamka**. Zachował się tu cały szereg nieprzerwany parterowych domków i piętrowych kamieniczek, z facjatkami i piąterkami, po części dachówką krytych. Stoją one jedna przy drugiej (nr. 18—32) stanowiąc jeden z najlepiej zachowanych kątów Starej Warszawy, gdzieś z pocz. XIX w. Patrząc na nie od dołu ku miastu, ma się widok jak ze starego obrazu Vogla lub Zaleskiego. Pod nr. 61 *zakład św. Kazimierza* dla sierot zał. w r. 1659 przez Marję Ludwikę, zostający pod opieką SS. Miłosierdzia. Malowniczy

kompleks starych budynków, w dziedzińcu dwunawowa barokowa kapl. Św. Kazimierza. W trzech ołtarzach barokowych obrazy z końca XVIII w. W prezbiterjum portret Marji Ludwiki. Pod nr. 1 dość oryginalna pięciopiętrowa kamienica z czerwonej cegły, z facjatą w stylu holenderskiego renesansu, mieszcząca *„Dom popierania przemysłu ludowego im. Stan. Kierbedzia"*, zbud. wedle proj arch. Wiśniowskiego Teofila.

Z Nowego Światu prowadzi na Powiśle ul. Książęca, przy której na lewo w ogrodach stanowiących niegdyś własność ks. Kazimierza Poniatowskiego (brata króla) stoi **szpital św. Łazarza**. Gmach główny wzniesiono w r. 1840 podług planów Henryka Marconiego. Po ks. Poniatowskim pozostał nieduży pałacyk, oryginalny minaret, grota podziemna niegdyś zdobna posągami cezarów, z resztkami stukaterji na sklepieniu (niegdyś miała służyć na zebrania masońskie, dziś mieści skład lodu). Ogrody te i budynki założył ks. Poniatowski po r. 1776 wedle proj. Zuga. Jego posiadłości ogrody i wille ciągnęły się niegdyś przez ogród Frascati aż ku Solcowi. Przy ul. Książęcej 21 w nowym budynku probostwa św. Aleksandra mieści się *nuncjatura*.

Powyżej mostu Poniatowskiego ciągnie się wzdłuż Wisły przedmieście **Solec**, niegdyś osada rybacka, której nazwa pochodzi od stojących tu magazynów solnych, do których sól spławiano Wisłą z żup solnych w Wieliczce, Bochni i na Rusi Czerwonej. Z magazynów tych pozostały jeszcze dwa (nr. 35 i 37), niegdyś Sanguszków: do których zapewne należał też pałacyk w głębi z XVIII w. W dziejach Polski znanym jest Solec dzięki temu, że pożar tutejszego *młyna* wieczorem 29 listopada 1830 r., dał hasło do ataku na Belweder i wybuchu powstania. Młyn ów, najstarszy w Warszawie z r. 1782 stoi pod nr. 14. Pod nr. 63 dawny rządowy skład soli, a pod nr. 71 całkowicie przebudowany dawny pałacyk ks. Kazimierza Poniatowskiego. Zabytkiem dawnych czasów jest też czczona na Powiślu starożytna figura św. Barbary na rogu ul. Ludnej. Zresztą na Solcu obok nowych bezstylowych kamienic i fabryk zachowało się jeszcze sporo starych, parterowych, dachówką krytych domków i piętrowych kamieniczek, niektóre dość charakterystyczne jak np. pod nr. 50 domek „pod Opatrznością".

Kościół na Solcu, skromny jednonawowy barok o krzyżowem założeniu, obecnie parafialny, powstał w latach 1696—1726 jako kościół Trynitarzy, zakonu trudniącego się wykupem jeńców z niewoli tureckiej. Kościół ten fundował Otto Felkerzamb wojewoda czernichowski. Klasztor Trynitarzy w r. 1816 wynajęto na fabrykę, w r. 1864 nastąpiła jego kasata. Wielki ołtarz barokowy z dobremi rzeźbami aniołów, które przypominają podobne rzeźby w kościele Paulinów. Stoi tu oryginalna rzeźba Chrystusa, do której wielkie na-

Kościół na Solcu.

Fot. Henryk Poddębski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

bożeństwo mają zatrzymujący się na Solcu flisacy. W nawach poprzecznych dobre obrazy z dawnych ołtarzów Trynitarzy, Madonna włoskiej szkoły i św. Jan z Malty pędzla Franciszka Smuglewicza. Kościół ten został przerobiony i rozszerzony w r. 1871. Trynitarzy przypominają czerwono-niebieskie krzyże na ścianach.

Na zachód od Solca, ponizej Łazienek ciągnie się wzdłuż długiej **ul Czerniakowskiej** przedmieście robotnicze, licho i niejednolicie zabudowane, nie cieszące się dobrą opinją w Warszawie. Brzydko, choć gęsto, zabudowane są też jej ulice boczne Szara, Górna, Fabryczna, Przemysłowa i Łazienkowska. Przy tej ostatniej znajduje się w budowie *kościół bł. Ładysława*, którą kieruje inż. Kuder. Będzie to budynek w niereprezentowanym dotychczas w Warszawie t. zw. stylu starochrześcijańskim. Przy ul. Szarej 8 niewykończony *kościół Maryawitów* (1912, proj. inż. Zaze). Na rogu ul. Agrykoli ogromny kompleks gmachów *Koszar Ułańskich*, naprzeciw *Stacja Pomp*, na rogu ul. Huzarskiej Koszary Huzarskie. Koszary te należą do lepszych jakie w Warszawie wybudowali Rosjanie, posiadały one niegdyś muzeum wojskowe, a pamiątką po Rosjanach pozostały tu dwie cerkwie prawosławne, z których wyjątkowo nie zdążyli jeszcze Niemcy zdjąć złoconej blachy z kopułek.

W dalszym ciągu przecina ul. Czerniakowska przedmieście *Sielce*, a wreszcie **Czerniaków**, gdzie stoi piękny kościół, który aczkolwiek wchodzi jeszcze w obręb miasta Warszawy jest tak odległy od miasta że jego opis pozostawiamy do ustępu o okolicach Warszawy (p. niżej).

Powiśle i Solec widzi się najlepiej idąc wspaniałą promenadą przez *Al. Trzeciego Maja* (przedłużenie Al. Jerozolimskich) na **most Poniatowskiego**, ku któremu prowadzi, stanowiący integralną część mostu, wysoki wiadukt wzniesiony ponad dachy niskich domów Powiśla. Wiadukt ten służy obecnie za miejsce promenady w miesiącach letnich. Ma on 700 m. długości, a prowadzi ponad dachami koszar, które mieszczą się w dawnym młynie parowym Banku Polskiego potem J. G. Blocha. Most, będący chlubą Warszawy, zbudowany w latach 1904—13 pod kierownictwem inż. Marczewskiego, przy współudziale arch. Szyllera, był w użyciu tylko przez dwa lata po otwarciu, albowiem w sierpniu 1915 Rosjanie. cofając się z Warszawy, wysadzili dwa środkowe przęsła nad samą rzeką leżące. a ta część mostu gdy w r. 1917 spalił się wzniesiony przez Niemców drewniany most prowizoryczny, dotychczas jeszcze znajduje się w stadjum odbudowy. Na jednej z wież mostu u wejścia od Al. Trzeciego maja odsłonięto w r. 1921 tablicę pam. Romualda Traugutta w sąsiedztwie jego domu.

Dwa kilometry długa promenada prowadzi od tego mostu do mostu Kierbedzia wzdłuż Wisły, a bulwar ten, dotychczas z powodu zakazu Rosjan bardzo słabo zabudowany, nosi nazwę **Wybrzeża Tadeusza Kościuszki**. Idąc nim widzimy najpierw kilka przystani wioślarskich warszawskich klubów sportowych, następnie zaś długie szeregi barek towarowych dowożących Wisłą towary z Gdańska do Warszawy. Domy stojące wzdłuż wybrzeża noszą w swych fasadach liczne ślady kul rosyjskich z bitwy 5 i 6 sierpnia 1915 r. Na bulwarze od ul. Karowej do mostu Poniatowskiego założono w r. 1914 skwer. Wybrzeże jest jak dotychczas prawie niezabudowane. Przy wylocie ul. Tamki wznosi się piękny gmach *szkoły sztuk pięknych* (proj Gravier) fundacji Eugenji Kierbedziowej. Przy wylocie ul. Karowej (nr. 2) duży nowoczesny gmach miejskiego *Instytutu Położniczego* (proj. Skórewicz), bliżej ul. Lipowej ładna willa Inspekcji kanalizacji.

Most Kierbedzia, biegnący przez Wisłę poniżej zamku królewskiego, żelazny, bardzo brzydki pod względem estetycznym, został zbudowany w latach 1859—64 podług planu gen. St. Kierbedzia, którego nazwę nosi. (Rosjanie zwali go Aleksandrowskim). Wskazaną jest przechadzka po nim z tego względu, że idąc jego prawą stroną z powrotem ku miastu ma się najpiękniejszy widok na Warszawę, a w szczególności Stare Miasto spadające amfiteatralnie ku Wiśle, nad

którego czerwonemi dachami wznoszą się wieże zamku królewskiego, katedry, Jezuitów i gotycka dzwonnica kościoła P. Marji.

Mosty nad Wisłą posiadają swoją historję. Pierwszy z nich drewniany z dębowych palów ściągniętych z puszcz litewskich zbudował około r. 1570 Zygmunt August pod kierownictwem częściowo nadwornego cieśli królewskiego Jerzego Schwartza, a częściowo inżynierów włoskich, a budził on w swoim czasie taką sensację, że Jan Kochanowski uczcił go specjalną fraszką. Pozostałością po nim jest nazwa ul. Mostowej, i stojąca poniżej tej ulicy dawna komora mostowa (p. wyżej). Most ten przetrwał do r. 1661, poczem przez 100 lat nie posiadała Warszawa mostu stałego, ale jedynie prowizoryczne, budowane na czas elekcji. Dopiero w r. 1775 powstał most stały z inicjatywy Stanisława Augusta. Za Księstwa Warszawskiego zbudowali inżynierowie francuscy kosztem 700.000 złp. nowy most, w innym miejscu niż poprzedni, ale trwał on zaledwie kilka miesięcy, gdyż zniszczyła go olbrzymia powódź w r. 1808. Pamiątką po tym moście są dwa stylowe budynki dawnych komór wodnych, u wylotu ul. Bednarskiej i ul. Szerokiej na Pradze. Później do r. 1861 był w tym miejscu most łyżwowy.

O budowie mostu pomyślano na nowo dopiero w r. 1844, a wstępem do tego była budowa *Nowego Zjazdu*, powstałego w r. 1844—46 wedle planów inż. Pancera, na sztucznym nasypie i arkadach, po zburzeniu byłego kościoła Klarysek przy Krakowskiem Przedmieściu. Warszawę z Pragą łączą nadto dwa **mosty kolejowe**, starszy, wykończony w r. 1875 pod kierunkiem inż. Tadeusza Chrzanowskiego, i nowy, wybudowany w r. 1908 przez inż. Aleksego Lubickiego. Dołem starego mostu odbywa się komunikacja kołowa, nadto jest z boku chodnik dla pieszych.

15. PRAGA.

Część miasta leżąca na prawym brzegu Wisły nosi ogólną nazwę Pragi aczkolwiek w jej skład wchodzi cały szereg odrębnych niegdyś gmin Osady na tym brzegu Wisły istniały już od dawna, a wieś Praga, która rozrastać się i rozwijać zaczęła po urządzeniu pierwszego mostu w r. 1573 doszła w XVII w. do takiego znaczenia, że w r. 1648 otrzymała prawa miejskie, robiac poważną konkurencję Warszawie. Powstały tu wówczas kościoły Bernardynów w r. 1598, oraz kościół na Kamionku (dawny Skaryszew). W r. 1573 na terytorjum Pragi odbyła się elekcja Henryka Walezego. Bitwa ze Szwedami 28-30 lipca 1656 toczyła się na terytorjum Pragi pod Grochowem, a tak pierwsza jak i druga wojna szwedzka zniszczyły miasto doszczętnie. Praga składała

Pałac pod Blachą, most Kierbedzia i Praga.

Fot. Henryk Poddębski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

się z dwóch części: Biskupiej należącej do biskupów płockich, która od r. 1648 otrzymała przywileje miasta, i książęcej, która w XVII w. należała do Kazanowskich, a w XVIII do Czartoryskich i Lubomirskich z Wilanowa. 5 października 1733 odbyła się na polach wsi Kamień pod Pragą elekcja Augusta III jako kontr-elekcja wybranego poprzednio na Woli królem Stanisława Leszczyńskiego. W XVIII w. rozwinęło się miasto na nowo, przybył mu trzeci kościół Bernardynek, lecz pamiętna rzeź Pragi przez Suworowa 5 listopada 1794 wyludniła miasto zupełnie. Za czasów Księstwa Warszawskiego 1807—11 z nakazu Napoleona zburzono niemal całą Pragę wraz z kościołami, aby zrobić miejsce pod fortyfikacje nad Wisłą. Zajęły one też całą przestrzeń dawnej Pragi (gdzie obecnie park Praski i baraki wojskowe), a gdy je usunięto za Król. Kongr. głównie za przyczynieniem się w. ks. Konstantego, Praga w podzięce wybrała go swym posłem sejmowym. W r. 1831 toczyła się na terytorjum Pragi pod Grochowem, niemal w tym samym miejscu co bitwa ze Szwedami, bitwa z Rosjanami. Ostatnią bitwę widziała Praga 5 i 6 sierpnia 1915, kiedy Rosjanie po wycofaniu się z Warszawy bronili Niemcom przejścia przez Wisłę, a jej świadkami są do dzisiaj liczne ślady kul w nadbrzeżnych realnościach.

Praga, rozrosła wskutek wybudowania licznych fabryk, trzech dworców kolejowych, o ludności przewyższającej niejedną stolicę, jest mimo to jedynem w swoim rodzaju zbiorowiskiem domów i ludzi o nikłych bardzo śladach usiłowań zaszczepienia głębszej kultury współczesnej. Zamieszkałą jest głównie przez ludność robotniczą i żydów, naogół mało ciekawa, brudna i niejednolicie zabudowana. Obok modernistycznych pięciopiętrowych kamienic, parterowe, gontem kryte, walące się rudery, lub puste place. Całość wyjątkowo brzydka, jest negacją estetyki, przestrzeganej przy zakładaniu siedzib ludzkich. Tu i ówdzie trafi się tylko jakiś piękniejszy dworek z połowy XIX w. lub bardziej artystyczna fasada nowoczesna.

Niedaleko mostu Kierbedzia przy ul. Zygmuntowskiej (d. Aleksandryjskiej) wznosi się ***kościół św. Florjana**, którego dwie gotyckie wieże, zdala widoczne, stanowią charakterystyczne znamię Pragi. Zbud. w końcu XIX w. wedle proj. Józefa Dziekońskiego, jest to ceglany gotyk trzynawowy, dość zręcznie kombinujący pierwiastki gotyku nadwiślańskiego ceglanego i francuskiego kamiennego. Już w warunkach konkursu kościoła wyżnaczono mu stosownie do ówczesnych poglądów estetycznych styl gotycki, oraz zastrzeżenie że ma pomieścić 4.000 osób. Z powodu tego, że kościół stoi poniżej poziomu ulicy i wygląda jakgdyby zapadły w ziemię, przedstawia się o wiele piękniej oglądany od strony absydy niż od frontu. Nawy poprzeczne zdobią na zew-

wnątrz kamienne *rzeźby* św. Michała i Florjana dł. Skoniecznego z r. 1904. Wnętrze trzynawowe, krzyżowe, bazylikowe W prezbiterjum i lewej nawie poprzecznej wcale dobra i do architektury kościoła dostosowana *polichromja* z lat 1899-1902 pędzla Antoniego, Jana i Zygmunta Strzałeckich. W prezbiterjum, gdzie widzimy postacie patronów polskich, przypomina ona w pewnych szczegółach polichromię Matejki z kościoła Marjackiego w Krakowie, w lewej nawie poprzecznej zaś manierę Wyspiańskiego. W górze nad w. ołtarzem dobra kopia Niepokalanego Poczęcia Murilla. W bocznych ołtarzach obrazy i rzeźby bez wartości artystycznej. Ze sklepienia zwieszają się ogromne modernistyczne żyrandole na lampy elektryczne.

Kościół św Florjana
Fot. S. Mierzejewski. Ze zb. Pol. Tow. Kr.

Naprzeciw wejście do **parku Pragskiego** (zwanego parkiem Kilińskiego) zał. w r. 1865. Niegdyś na tym miejscu stała dawna Praga, zburzona za Księstwa Warszawskiego, a w r. 1794 miano tu pochować ofiary rzezi. Dawną Pragę przypomina nazwa uł. Ratuszowej, przy której stał niegdyś ratusz Pragi.

Na rogu tej ulicy i ul. Jagiellońskiej stoi **kościół Loretański**, jedyna pozostałość po dawnych kościołach Pragi. W tem miejscu stał barokowy kościół Bernardynów z roku 1640, do którego jak w wielu kościołach Bernardynów dobudowano Kaplicę Łoretańską, będącą naśladownictwem słynnej, jako dzieło sztuki, kaplicy w Lorecie, którą w bazylice tamtejszej osłonięto domek M. Boskiej. Kościół Bernardynów okazały gmach ozdobiony dwoma wieżami, który należał do większych i piękniejszych kościołów w Warszawie, zburzono z nakazu Napoleona w r. 1811, dzieła sztuki i obraz M. Boskiej przeniesiono do kościoła Bernardynów na Krakowskiem Przedmieściu, a pozostała jedynie ogołocona ze wszelkich ozdób kaplica Loretańska. W r. 1853 zbudowano dokoła niej rodzaj kościoła, stanowiącego jakgdyby korytarz naokoło kaplicy i połączono ją w ten sposób z kilku

Kościół Loretański na Pradze.
Fot Henryk Poddębski. Ze zb. Pol Tow. Krajoz.

po rogach stojącemi kapliczkami. Budynek ten, aczkolwiek bardzo niepraktyczny dla nabożeństwa, służył za kościół parafialny pragski aż do budowy kościoła św. Florjana. Z dawnej ornamentyki kaplicy pozostały tylko fragmenty, dwa portale renesansowe, korynckie półkolumny gzems z ornamentem ze stiuku. Miejsce dawnych zajęły w niszach rzeźby fabryczne, a płaskorzeźby zastąpiły w XIX w. nędzne malowidła sepią.

U zbiegu ul. Jagiellońskiej i Zygmuntowskiej **cerkiew prawosławna** św. Marji Magdaleny, zwana cerkwią pragską, zbud. w r 1869 wedle proj. Syczewa i Palicyna w stylu bizantyjskim I ona miała niegdyś złocone kopuły, które zdjęli Niemcy. W ikonostasie dobre obrazy a wśród nich obraz Wieczerzy Pańskiej pędzla akademika Wasilewa. Obecnie jest cerkiew dość zaniedbaną a wewnątrz robi wrażenie rupieciarni dzięki temu, że z wyjątkiem wązkiego przejścia środkiem zajmują ją w całości obrazy, ołtarze i części ikonostasu z dawnego soboru na Placu Saskim, ponarzucane jedne na drugich W r. 1917 gdy Niemcy zabrali na amunicję dzwony z kościołów i cerkwi Warszawy, ta jedynie cerkiew zachowała swych 10 dzwonów, dzięki temu że są one żelazne, odlane w Westfalji, o dość krykliwym tonie. Naprzeciw cerkwi duży gmach *gimnazjum im. Władysława IV.*

Dawna komora wodna na Pradze.

Fot. Jan Bułhak. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

Główną ulicą Pragi za Księstwa Warszawskiego i potem aż do budowy mostu Kierbedzia była **ul. Szeroka** i stanowiąca jej przedłużenie ul. Ząbkowska. Tędy wiódł główny gościniec wychodzący na most na Wiśle. Pozostałością po nim jest stojący przy ul. Szerokiej 1 piękny budynek empirowy z facjatą, ozdobioną rzeźbą, przedstawiającą Posejdona ciągnionego na rydwanie przez trytony. Fasadę zdobi jońska kolumnada. Budynek, który niegdyś mieścił **komorę wodną*, obecnie zaniedbany jakgdyby w ziemię zapadły nosi liczne ślady kul z 5 sierpnia 1915.

W dalszym ciągu przy ul. Szerokiej zwraca uwagę pod nr. 17 czteropiętrowy gmach *szkoły pragskiej*. Jest to budynek neogotycki z czerwonej cegły, dostosowany stylem do niedalekiego kościoła św Florjana, jeden z najokazalszych gmachów szkolnych jakie powstały w Warszawie za rosyjskich czasów. Na rogu ul. Szerokiej *synagoga pragska*, niepokaźna rotunda biedermeyrowska z połowy XIX w. Obok przy ul. Jagielońskiej (d. Petersburskiej) *Izraelicki Dom Sierot* im. Mich. Bergsohna, oryginalny gmach modernistyczny, w formie jakgdyby zamku z basztami (proj. Stifelmann).

Ul Ząbkowska, na początku której zachował się bardzo charakterystyczny stary domek drewniany, prowadzi na otoczone ze wszystkich stron wałami kolejowymi przedmieś-

cie **Szmulowiznę**. Na rogu ul. Kawęczyńskiej i Otwockiej znajduje się w budowie, przerwanej przez wojnę, *kościół Serca Jezusowego*. Budowa postąpiła już o tyle naprzód, że w dolnym kościele odprawia się nabożeństwo. Będzie to gmach neorenesansowy z kolumnadą na froncie i kopułą, zbud. wedle proj. Wolskiego.

Na **Nowej Pradze**, gdzie brak jest jakichkolwiek osobliwości, względnie najlepiej zabudowaną jest ul. Wileńska. Przy ul. Łomżyńskiej nie wykończony *kościół Marjawitów*. Praga miała przed wojną dwa *dworce kolejowe*, które Rosjanie spalili w sierpniu 1915. Z nich jeden, Brzeski (Wschodni), częściowo został odrestaurowany, drugi Petersburski (Wileński) rozebrany zupełnie.

Za torem kolei rozciąga się przedmieście Targówek, a za nim **cmentarz na Brudnie**, po Powązkach drugi co do wielkości w Warszawie, założony w r. 1878. Przeważnie chowają tu osoby mniej zamożne, to też brak jest wybitniejszych pomników i brak grobów ludzi o głośnych nazwiskach. Pozbawionym zabytków jest też stojący na cmentarzu drewniany kościół zupełnie bezstylowy.

Za dworcem wschodnim (dojazd tramwajem nr. 4, 5, 6, 22) na t. zw. Saskiej Kępie, wzdłuż drogi prowadzącej na most Poniatowskiego leży ***Park Skaryszewski**, najmłodszy z parków Warszawy, urządzony w latach 1910—15. Zajmuje on ogromną przestrzeń, wiele uroku dodaje mu koryto ramienia Wisły, a z czasem gdy drzewa podrosną stanie się on obok Łazienkowskiego najpiękniejszym parkiem Warszawy. Ponieważ obecnie dostęp do niego przez most Poniatowskiego jest niemożliwy, jego frekwencja jest bardzo słaba, to też miłośnicy piękna przyrody znajdą tu nawet w popołudnia letnie ciszę, spokój i samotność jakiej nie dają inne parki warszawskie. W parku kawiarnia i boiska sportowe.

Na początku ul. Grochowskiej, którą biegnie kolejka do Otwocka zwraca uwagę zbudowana podobnie jak inne rogatki warszawskie, w czasach Król. Kongr., stara *Rogatka Grochowska* mieszcząca się w dwóch pawilonach empirowych z doryckiemi kolumnami i emblematami wojennymi. Zbudowano je w r. 1823 wedle proj. Kubickiego.

Za rogatką na prawo (Grochowska 4) leży stary, obecnie już zamknięty **cmentarz Kamionkowski**, gdzie zmarłych chowano do czasu otwarcia cmentarza na Brudnie. Na tym miejscu już w XIII w. stał kościół wsi Kamień, który dopiero po zniszczeniu w czasie bitwy ze Szwedami w r. 1656 popadł w ruinę, a z czasem rozebrany został. Jedyną pozostałością po nim jest gotycka rzeźba M. Boskiej, przeniesiona potem do kaplicy Loretańskiej. Na cmentarzu tym miano pochować poległych w bitwie w r. 1656 oraz przy szturmie na Pragę 4 listopada 1794, przyczem pochowano tu

Fot. Henryk Poddębski. *Kościół Bernardynów i widok na Pragę.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

też bohaterskiego obrońcę Pragi gen. Jakuba Jasińskiego, których grobowce usunęli Rosjanie po r. 1831. Na cmentarzu tutejszym pochowano też część poległych w bitwie pod Grochowem w r. 1831.

Za Kamionkiem leży przedmieście **Grochów**, słynne ze zwycięstwa polskiego nad Rosjanami 25 lutego 1831. *Pobojowisko* leży na północ od toru koleji do Wawra, najbliższa droga ku niemu prowadzi z przystanku kolejki Grochów I. Po przekroczeniu toru koleji nadwiślańskiej znajdujemy się wśród bagnistych łąk, gdzie niegdyś znajdowała się Olszynka, słynna jako czołowa pozycja wojsk polskich. Kości poległych tu Czwartaków spoczywały w dwóch *mogiłach*, które rozkopano w r. 1919 przy budowie kanału obwodowego. Przez dwa lata walały się kości wśród piasku, dopiero obecnie pochowano je w świeżo zbudowanej krypcie. *Dworek Grochowski*, niegdyś siedziba prymasa Poniatowskiego był w czasie bitwy siedzibą sztabu polskiego (Chłopicki), tutaj też umieścił Wyspiański akcję swej „Warszawianki". W ścianach kule z bitwy. Poległych Polaków pochowano przeważnie na granicy Kamionka i Grochowa wśród samotnych sosen, zas Rosjan w realności przy ul. Grochowskiej 73, gdzie im w r. 1883 postawiono pomnik. Poległym Polakom nie pozwalali Rosjanie postawić pomnika, uczczono ich dopiero w r. 1916 krzyżem pamiątkowym za torem koleji, przyczem usunięto pomnik rosyjski.

Grochów przecina w całej długości szosa lubelska nosząca tu nazwę ul. Grochowskiej Pod nr. 10 *cmentarz starowierców*; znacznie dalej pod nr. 77 *Instytut Weterynaryjny*. Niedaleko od niego *pomnik drogowy*, empirowy, w kształcie obeliska z lanego żelaza, ozdobionego 9 płaskorzeźbami dł. Malińskiego. Wzniesiono go w r. 1821 na pamiątkę ukończenia budowy szosy z Brześcia do Warszawy.

16. OKOLICE WARSZAWY.

Warszawa leży w okolicy stosunkowo mało urozmaiconej, wśród piaszczystej i płaskiej *równiny mazowieckiej*. Na jej monotonię narzekał już Słowacki, który w r. 1829 w liście do rodziny pisze: „Niezmiernie tęsknie za górami i lasami—tutaj takie puste okolice, takie smutne wkoło równiny, że aż rozpacz ogarnia". Jedynem urozmaiceniem krajobrazu jest szeroka wstęga *Wisły*, ale ta dla celów turystycznych dotychczas jeszcze nie została należycie wyzyskaną, a podróż kursującemi po niej bardzo nielicznemi parowcami wobec ich ogromnego przepełnienia brudną publicznością nie może nikomu sprawić przyjemności. Natomiast możliwą jest przechadzka wzdłuż Wisły w górę rzeki szeroką tamą, która rozpoczyna się na pragskim brzegu obok mostu Poniatow-

skiego, albo też lewym brzegiem w dół rzeki drogą jezdną, jaka biegnie od mostów kolejowych u stóp fortów Cytadeli do lasu na Bielanach. Zbiorowe wycieczki szkolne mogą na kolejkach wązkotorowych w dnie powszednie dostawać zniżki za zgłoszeniem w ich zarządzie przy ul. Marszałkowskiej 9.

Dokładnego przewodnika po okolicach Warszawy dotychczas niema. W marcu 1921 nakładem księgarni M. Arcta pojawił się „Przewodnik zoologiczny po okolicach Warszawy" opracowany przez St. Sumińskiego i Sz. Tenenbauma.

W licznych w okolicach Warszawy lasach sosnowych rozsiadło się kilkadziesiąt **letnisk**, przeważnie jednak zabudowanych bardzo chaotycznie, o mało estetycznych willach, bardzo drogich i bez należycie zorganizowanych rozrywek publicznych. Kursują do nich specjalne pociągi wycieczkowe, przeważnie do niemożliwości przepełnione. Względnie największym komfortem odznaczają się leżące przy kolejce wilanowskiej letniska *Konstancin i Skolimów*, przy kolei Wiedeńskiej *Milanówek i Brwinów*. Na prawym brzegu Wisły kilkanaście letnisk między Wawrem a Otwockiem, frekwentowanych głównie przez ludność żydowską (dojazd kolejką do Karczewa).

Z zabytków artystycznych i historycznych najważniejszemi są pałace w Wilanowie i Jabłonnie, oraz kościół Kamedułów na Bielanach, a ich zwiedzenie szczególnie zaś pałacu w Wilanowie jest ze wszech miar polecenia godne.

A) Przy **kolejce Wilanowskiej**, wychodzącej z pl. Unji Lubelskiej przy końcu ul. Marszałkowskiej, która w dalszym ciągu biegnąc ul. Belwederską mija przystanek *Marcelin*, leżące w sąsiedztwie jego ogrodowe restauracje, mające od rosyjskich czasów ustaloną reputację jako miejsce „szerokiej zabawy". Po przeciwnej stronie drogi rozległy **Park Sielecki**. Wejście od ul. Książęcej naprzeciw pamiątkowego krzyża z powodu ocalenia Czerniakowa w r. 1853 od epidemji cholery. Po części zajmują go ogrody warzywne, a po części stary zaniedbany park, pełen kasztanów i akacji, piękny w porze kwitnienia tych drzew. Jest tu też duży staw.

W sąsiedztwie mieści się na Sielcu *Zakład wychowawczy* zbud. przez Rosjan w r. 1900 jako „Przytułek Maryjski" z przeznaczeniem na wychowywanie polskich sierot celem ich rusyfikacji. Dawną cerkiew przerobiono obecnie na kaplicę, a w gmachach zakładu zbudowanego w stylu bizantyjskim, mieści się obecnie szkoła na 1000 dzieci i zakład wychowawczy dla 200 sierot. W dalszym ciągu: ***Czerniaków** (3 km.). Obok przystanku **kościół św. Bonifacego*, niegdyś Berdardynów, obecnie parafialny. Jest to budowla barokowa, z kopułą krytą miedzią, o centralnem założeniu, krzyżowa, która w planie przypomina kościół Sakramentek i jest dziełem tego samego architekta Tyllmana. Fundował go w latach 1692—4 marszałek w. koronny Stanisław Herakliusz Lubo-

mirski. Żaden z kościołów warszawskich nie posiada tak bogatych i artystycznych **stukatur* jak tutejsze, a są one doskonale dostosowane do architektury. Pokrywają ściany, sklepienia i kopułę, gdzie tworzą obramienia dla równie starych **fresków* dobrego włoskiego pędzla. Jeden z bocznych ołtarzów ma **tryptyk* gotycki z pocz. XVI w., jedyny w Warszawie, z obrazem Złożenia do Grobu w manierze van Orleya. Tryptyk ten dobrej roboty podarował kościołowi fundator; być może że pochodzi on ze Spisza, z którego kościołów marszałek Lubomirski będący równocześnie starostą spiskim, zabrał sporo tryptyków, np. z kościoła farnego w Podolińcu. W wielkim ołtarzu relikwie św. Bonifacego w szklanej trumnie. W kościele ciekawy obraz „Taniec Śmierci".

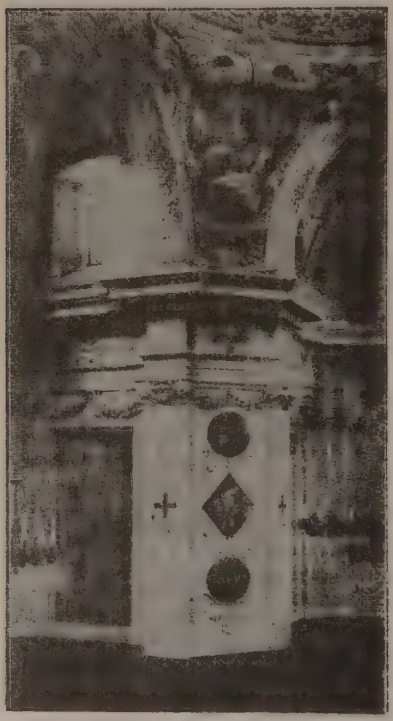

Kościół w Czerniakowie.
Ze zb. Tow. Op. nad zab. przeszł.

W dalszym ciągu biegnie pociąg licho obecnie utrzymaną drogą wilanowską, która niegdyś jako droga łącząca Wilanów z Warszawą była wysadzona aleją lip sadzonych przez Sobieskiego. Zniszczyli ją Rosjanie w XIX w. zakładając fort, który leży w połowie drogi między Czerniakowem a Wilanowem.

****Wilanów** (6 km.) wieś słynna w dziejach polskich jako rezydencja Sobieskiego, po którym tu pozostał pałac, jeden z najpiękniejszych w Polsce. Pałac ten był ulubioną rezydencją króla Jana III, który tutaj w czasie pobytu w Warszawie stale przebywał, gdyż za jego czasów zamek królewski był zrujnowany, i tutaj też zmarł 17 czerwca 1696.

*****Pałac** tutejszy jest to śliczny budynek barokowy,

Fot. Jan Bulhak. *Pałac w Wilanowie: fasada frontowa* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

piętrowy, o dwóch skrzydłach ozdobionych wieżami, budowany w latach 1674—1692. Przy jego budowie i upiększaniu czynni byli włoscy architekci August Locci (twórca projektu i główny kierownik budowy), Belotti, Affati, Ceroni, flamandzki Tyllmann, niemiecki rzeźbiarz Schlüter, oraz malarze nadworni Eleuter-Siemiginowski, Bazyli i Altomonte. Skrzydła dobudowano dopiero za Augusta II. Pałac tutejszy wykazuje dzięki temu ciekawą kombinację wpływów włoskiego i flamandzkiego baroka z typowym założeniem polskiego dworu. Charakrer baroku flamandzkiego mają szczególnie skrzydła z bogatą dekoracją rzeźbiarską.

Wilanów: oficyna pałacowa.
Ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

Po śmierci Sobieskiego przeszedł pałac na jego syna Konstantego, który w r. 1724 sprzedał go hetmanowej Helenie z Lubomirskich Sieniawskiej, za której dzierżawił pałac August II. Drogą posagu za jej córką Zofją przeszedł na wojewodę ruskiego ks. Augusta Czartoryskiego, jako posag ich córki Izabelli na marszałka w. k. ks Stanisława Lubomirskiego, za ich córką Aleksandrą na Stanisława Potockiego, ministra oświaty Królestwa Kongresowego. W rodzinie Potockich pozostał pałac przez lat 100, aż w końcu XIX w. drogą posagu za córką hr. Augusta Potockiego, przeszedł w dom hr. Branickich, w którym ręku dotychczas pozostaje.

Fot, Jan Bulhak. *Pałac w Wilanowie: fasada tylna* Ze zb Pol. Tow. Krajozn.

Pałac poddano restauracji w latach 1745, 1833, 1903, a przy tej ostatniej zepsuto cokolwiek stukatury tylnej fasady.

Obydwie **fasady* pałacu, oprócz złoconych herbów i biustów króla Sobieskiego i królowej, zdobią liczne rzeźby, urny, i **płaskorzeźby*, z których część przedstawia sceny z życia króla (odsiecz Wiednia i inne). Rzeźby na attyce mają być dziełem Schlütera. Do r. 1916 był pałac kryty miedzią, którą zdjęli Niemcy, pozostawiając ją tylko na bardzo malowniczych **hełmach* wież.

Pałac mieści około 50 pokoi, w których pozostało jeszcze mnóstwo **zabytków artystycznych i pamiątek* z czasów Sobieskich, do których późniejsi posiadacze dodali ze swej strony tyle dzieł sztuki, że w ten sposób zamienił on się na istne muzeum pierwszorzędnej wartości artystycznej i historycznej. Dla zwiedzających dostępną jest tylko część środkowa pałacu, z szeregiem pięknych i stylowo ornamentowanych komnat, po części zachowanych w tym stanie jak wyglądały za czasów Sobieskiego, (na sklepieniu w malowidłach często powtarza się postać jego żony Marji Kazimiery d'Arquien), po części z czasów Augusta II (pokój kąpielowy) a po części po późniejszych zmianach w stylu japońskim. Pokój w którym zmarł Sobieski przerobiony został w XIX w. na kaplicę wedle proj. Marconiego.

W jednym ze skrzydeł pałacu mieści się **galerja obrazów*. Tylko część obrazów dostępna jest dla publiczności, większość bowiem, a przedewszystkiem cenny zbiór portretów rodzinnych i pięknych mebli znajduje się w skrzydłach pałacu, zamieszkałych przez właścicieli. zamkniętych dla publiczności. Tutejsza galerja obrazów zapoczątkowana przez króla Sobieskiego, i powiększana przez następnych właścicieli Wilanowa zawiera ok. 1000 dzieł mistrzów tej miary jak Bacciarelli (Stanisław August, Stanisław Lubomirski, Elżbieta z Czartoryskich Lubomirska), Berghem, Boucher, Brouwer, Canaletto, Carracci, Carravagi, Casanova, Correggio, Ł. Cranach, David (*Portret hr. Stanisława Potockiego na koniu), Domenichino, C. Dujardin, A. Dürer, Van Dyck, Eisen, H. Gascar, (Jan III z rodziną), Jordaens, A. Kauffmann, Kasprzycki, Lampi, Le Brun, Ł. de Leyden, Cl. Lorraine, Eleuter-Siemiginowski (*Jan III na koniu i Marysieńka konno), A Ostade, Piazetta, G. i M. Poussin, Rembrandt, G. Reni, Ribera, Saly. Rosa, P. Rubens, D. Teniers, Tintoretto, Tycjan, Velazquez, C i P. Veronese, L. de Vinci, F. Wouwerman i wielu innych. Bardzo interesującym tak ze względów artystycznych jak i historycznych jest znajdujący się w tutejszych zbiorach duży zbiór portretów osobistości historycznych od XVI w. Mamy tu współczesne portrety *Anny Jagielonki i Jana Konrada ks. Mazowieckiego, z XVII w. Stefana Czarnieckiego, króla Jana III i całej jego rodziny (doskonały *portret królewicza Jakóba) oryginalny *por-

(Zb Pol. Tow. Krajozn.). *Pałac w Wilanowie: skrzydło boczne.*

tret Jana Kazimierza w polskim stroju i zbroi bez peruki (nr. 551), portrety Władysława IV i Cecylji Renaty (nr. 548, 549), duży portret Ludwika XIV pędzla Rigaud dar dla Jana III (nr. 535), ks. Bogusław Radziwiłł (nr. 547) i t. d. Najwięcej portretów zachowało się z XVIII i pocz. XIX w., pędzla najlepszych ówczesnych portrecistów, jak Bacciarelli, Lampi, Grassi, Graff i inni. Widzimy tu cały szereg osobistości związanych bardzo silnie z dziejami politycznemi, kulturalnemi i artystycznemi Warszawy i jej okolic. Do lepszych należą: kilka portretów Stan. Augusta, prymasa ks. Michała Poniatowskiego (Bacciarelli), *Protowej Potockiej (Grassi), pastel Izabelli z Flemingów Czartoryskiej, założycielki Puław, doskonały *pastel Marji Amalji z hr. Brühlów Mniszchowej, ks. Adama Czartoryskiego, hetmana w. k. Jana Klemensa Branickiego (nr. 687), sióstr króla Stan. Augusta Elżbiety Branickiej (nr. 673) i Katarzyny Tyszkiewiczowej, Ignacego Potockiego marszałka w. ks. Lit. (nr. 681), ks. Konstancji Lubomirskiej (Graff), duży portret ks. Konstancji z Czartoryskich Poniatowskiej z synem późniejszym królem. ojca króla Stan. Augusta, słynnej piękności ks. Natalji z Potockich Sanguszkowej i t. d. Nadto zbiory wilanowskie obejmują porcelanę chińską, saską, majolikę włoską, miniatury emaljowane, starożytności greckie, rzymskie i egipskie, wreszcie starożytności polskie i europejskie oraz pamiątki ofiarowane w swoim czasie Janowi III i Marysieńce. Najcenniejszym wśród nich jest wspaniałe **_biurko_ inkrustowane bronzem, perłową macicą, kością słoniową i różnokolorowem drzewem, zrobione z drzewa hebanowego i różowego, przesłane królowi Sobieskiemu przez papieża Innocentego XI za odsiecz Wiednia.

Bogatą jest także _biblioteka_, do której weszła biblioteka króla Jana III, ale głównie zbiory Stan. i Ignacego Potockich i Lubomirskich z Łańcuta, a która w r. 1904 liczyła 23,000 t. Niegdyś posiadała ona słynny księgozbiór Szczęsnego Potockiego „Biblioteque amoureuse“, który jednak wraz z przynależnym do niego zbiorem 17,000 rycin zniszczyła z przesadnej pruderji bibliotekarka F. Egerówna za wiedzą hr. Augustowej Potockiej. Wśród rękopisów znajduje się własnoręczny notatnik Sobieskiego z wyprawy wiedeńskiej, sporządzony dla Marysieńki, pergaminowy *modlitewnik Bony z przepysznemi miniaturami, modlitewnik Karola V i t. d. *_Zbiór numizmatyczny_ składa się z blisko 8,000 okazów i obfituje w pierwszorzędne osobliwości. W jego skład weszły też zbiory numizmatyczne J. U. Niemcewicza.

Poniżej pałacu ciągnie się wzdłuż odnogi Wisły ładny *park, którego osobliwością jest olbrzymia *_topola_ nadwiślańska, sadzona podobno przez króla Sobieskiego. Jest tutaj też empirowy pomnik, dla poległych w bitwie pod Ra-

Fragment z parku w Wilanowie

Fot. Stan. Nofok-Sowiński. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

szynem (1809). Park, którego część jest dla publiczności niedostępna, słynie ze swego bogactwa roślin egzotycznych. Przed pałacem bardzo stare *figi*. Z tarasy pałacowej wiodą w dół ku Wiśle pięknie zaprojektowane **schody* ozdobione wazonami i rzeźbami barokowemi. Dziedziniec pałacowy, gdzie za czasów Sobieskiego była aleja lipowa, zamyka *brama* z emblematami wojennemi z końca XVIII w. Na prawo od niej stoją dwa piękne *budynki* w stylu epoki Stan. Augusta, które aczkolwiek stylowe, zostały usunięte w cień przez sam pałac. Po drugiej stronie łachy wiślanej (podjazd łodzią z parku) leży *Marysinek*. Jest to stary wilgotny, gęsto krzewami podszyty park, tak zaniedbany, że miejscami przez gęstwinę trudno się przedrzeć. Zajmuje on przestrzeń kilkudziesięciu morgów. Posiada on olbrzymie topole nadwiślańskie, jesiony i kasztany. *Czeremchy* tu tak wiele jak nigdzie pod Warszawą, to też w porze jej kwitnięcia park pełen jest odurzającego zapachu.

W sąsiedzwie dworca kolejowego stoi ***kościół** z kopułą i dwoma wieżami, przebudowany i rozszerzony w latach 1857—72 podł. planów Henryka Marconiego w stylu włoskiego renesansu. Autorami rzeźb na fasadzie i płaskorzeźb w kościele byli rzeźbiarze warszawscy Malatyński, Cengler, Prószyński i L. Marconi oraz domorosły artysta Kwimczak, chłop wilanowski. Malowidła ścienne Kolberga i Karola Marconiego. *Wielki ołtarz* z marmuru, dzieło A. Sikorskiego z Warszawy z r. 1871 wedle proj. Leonarda Marconiego, mieści znakomity **obraz Zwiastowania* szkoły włoskiej, z prześliczną postacią Madonny, który ma pochodzić z kaplicy zamkowej ks. Lubomirskich w Wiśniczu. Antepedium inkrustowane z kolorowego marmuru, sprowadzono z Rzymu, ładny krzyż ołtarzowy z Florencji, wieczną lampę z Wenecji.

W *kaplicy* Potockich na prawo od prezbiterjum w ołtarzu obraz M. Boskiej pędzla Kupelwasera z Wiednia. Po obu stronach ołtarza dwa jednakowe marmurowe epitafia empirowe mężów stanu braci Ignacego Potockiego († 1809), marszałka Rady Nieustającej i Stanisława Potockiego († 1821) generała artylerji, ostatnio ministra oświaty Królestwa Kongresowego. Na ścianach kilka innych epitaliów członków rodzin Potockich i Branickich.

Po drugiej stronie prezbiterjum *kaplica św. Anny* z ołtarzem z alabastru naddniestrzańskiego (proj. L. Marconi), z obrazem św. Anny Samotrzeć pędzla L. Nowotnego w Rzymie (1861), który jest wzorowany na obrazach włoskich XVI w. Według proj. Marconiego wykonano też ambonę z alabastru. W ołtarzach bocznych rzeźba Ecce Homo dł. Henryka Stattlera, obrazy św. Józefa i św. Barbary pędzla Franciszka Drewaczyńskiego. Na cmentarzu empirowy grobowiec hr. Aleksandry z Lubomirskich Potockiej według planów Aignera.

Kościół w Wilanowie.

Fot. inż. Jerzy Konopacki. Ze zb. dr. M. Orłowicza.

Między kościołem a pałacem stoi ogromny *grobowiec hr. Stanisława Potockiego* († 1821) i jego żony Aleksandry z Lubomirskich, zbud. w r. 1836 w stylu angielskiego gotyku, według planów Henryka Marconiego ozdobiony lwami które trzymają tarcze herbowe Potockich (Pilawa) i Lubomirskich (Śreniawa). Pomnik ten jak stwierdza napis projektował Henryk Marconi, wykonał rzeźbiarz Konstanty Hegel, a zdobiące sarkofag empirowe płaskorzeźby alegoryczne są dziełem Tatarkiewicza, ucznia Thorwaldsena. Sarkofag wzorowany na sarkofagu Kazimierza Wielkiego na Wawelu zdobią na płycie górnej rzeźby całych postaci Stanisława Potockiego z żoną.

We wsi stary, na pół rozwalony *łuk tryumfalny* Sobieskiego. Z drugiej strony łachy wiślanej, w parku zwanym *Morysinek*, sztuczne ruiny.

2 km. na zachód na skraju wzgórza **Ursynów** z pałacem zbudowanym w r. 1860 przez hr. Henryka Krasińskiego podł. planów Rozpędowskiego, który później mieścił seminarjum nauczycielskie. Miejscowość niegdyś nazywała się Rozkosz, a nazwę Ursynów nadał jej Niemcewicz, który tu mieszkał. W r. 1830 odwiedzał tu starego Niemcewicza Słowacki i był zachwycony pięknością jego siedziby. Główną ozdobą parku są bardzo pięknie założone terasy i schody.

Piękny park jaki się tu znajdował wycięli w r. 1915 Rosjanie, pod pretekstem ułatwienia sobie obrony Warszawy. Powrócić stąd można do Czerniakowa przez gaj w Gucinie (2 km).

3 km. na południowy zachód od Wilanowa również od skraju wzgórza stoi pałac w ***Natolinie**. Pierwotnie była tu bażanciarnia Lubomirskich, potem pałacyk Czartoryskich, a w r. 1780 zbudował tu hr. August Potocki, prawdopodobnie podług planów D. Merliniego, zachowany do dzisiaj **pałacyk*. Podobne jak inne budowle Merliniego jest to budowla klasyczna z kopułą zbudowana z wdziękiem i lekkością, przypominająca Łazienki. Około r. 1800 przerobiła go w sposób pełen gustu hr. Anna z Tyszkiewiczów Aleksandrowa Potocka, za której otrzymał pałac obecną nazwę na część jej córki, słynnej z wdzięku i urody Natalji, późniejszej ks. Romanowej Sanguszkowej Urządzenie wewnętrzne empirowe, w pałacu pozostało parę ładnych rzeźb marmurowych, a w pokoiku przy salonie malowidło ścienne Norblina (Amorki). Ładny **park*, w którym ówczesną modę naśladownictwa klasycyzmu przypomina świątynia dorycka. Ozdobiony lwami most prowadzi do empirowego **grobowca Natalji Potockiej*, zbud. 1830 dl. Kaufmanna, który jest naśladownictwem grobowców etruskich. W parku tym jest obecnie bażanciarnia hr. Branickich, dlatego jest on zamknięty dla publiczności. W r. 1915 obrabowali pałac Rosjanie.

Przy kolejce wilanowskiej następną stacja jest **Powsin** (11 km.) z kościołem barokowym z r. 1725 fundacji hetmanowej Sieniawskiej, którego proboszczem od r. 1803 był poeta Woronicz, późniejszy arcybiskup warszawski.

Jeziorna (15) km), brudne miasteczko z wielką fabryką papieru. W sąsiedzwie sanatorjum *Klarysew*. Na południe *Słomczyn*, z kościołem z r. 1725, fund. Hieronima Wielopolskiego.

W dalszym ciągu leżą jedne tuż obok drugiego, położone wśród lasów sosnowych nad rzeką Jeziorną letniska ***Konstancin** (16 km) **Skolimów** (18 km.), **Chylice** (20 km.). Dwa pierwsze z nich należą do największych, najelegantszych i najczystszych w okolicy Warszawy, a w lecie są ulubionym miejscem wycieczek. W Konstancinie w niedużym parku kurhaus z restauracją, gdzie w lecie przygrywa muzyka.

B) **Kolej Grójecka**, wychodząca również z dworca położonego obok pl. Unji Lubelskiej, przebiega początkowo przez robotnicze brzydko zabudowane przedmieście **Mokotów**. Niegdyś była to wioska podmiejska gdzie w r. 1775 marszałkowa kor. ks. Elżbieta Lubomirska urządziła ładny park na stoku wzgórza i wystawiła *pałacyk* w klasycznym stylu. Do połowy XIX w. był pałacyk wytworną rezydencją arystokratyczną, potem meble przewieziono stąd do Jabłonny,

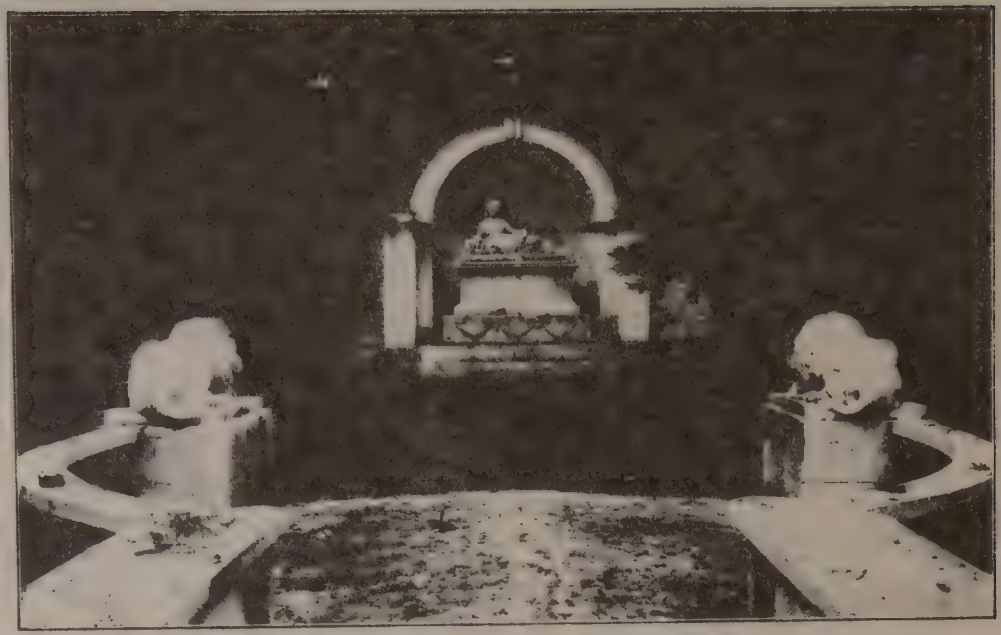

Fot. St. Nofok-Sowiński. *Park w Natolinie.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

a pałacyk i częściowo tylko zachowany park przeszedł na własność Szustrów. Przebudowany w połowie XIX w. stracił dawne cechy stylowe. Upodobanie doby Stan. Austasta przypomina jedynie kolumnada klasyczna w parku, rodzaj sztucznej ruiny starożytnej. Park zwany obecnie „*Promenadą*" służy za miejsce zabaw ludowych. Położony na górzystym terenie posiada staw z łodziami. Wejście zarówno z ul. Puławskiej jak z dołu z ul. Belwederskiej. Przy końcu Mokotowa stoi *kościół* bezstylowy, zbud. 1856 według proj. Esmanowskiego. Następna stacja jest;

Wierzbno, (2 km.) park z pałacykiem i historyczną karczmą gdzie w nocy 29 listopada 1830 nocował i koncentrował rosyjskie wojska w ks. Konstanty. Karczma to okazała, empirowa z pocz. XIX w., typ karczmy staropolskiej. W pałacyku obecnie gimnazjum. Park stary częściowo wycięty. W sąsiedztwie ***Królikarnia**, której nazwa pochodzi od znajdującej się tu niegdyś hodowli królików Augusta II. W r. 1786 wystawił tu dyrektor teatru Thomatis, istniejący **pałacyk*, według proj D. Merliniego Jest to również budowla w stylu klasycznym, przechodzącym w empire, o założeniu centralnem z kopułą i opartym na kolumach portykiem. W latach 1816—59 mieściła się tu galerja obrazów ks. Michała Radziwiłła z Nieborowa, potem pałacyk należał do Pusłowskich, wreszcie umieszczono w nim przytułek dla rakowatych. Jak daleko w końcu XVIII w. posunęło się naśladownictwo form klasycznych, świadczy, że nawet kuchnie umieszczone są w okrągłej świątyni, wzorowanej na grobowcu Cecylji Metelli. Do wstępu do parku, który obecnie jest własnością hr. Krasińskiej potrzebne pozwolenie zarządzającego. Składa się on z sadu owocowego i zapuszczonego parku z pałacem.

Służewiec (5 km.) z kościołem rokokowym fundacji ks. Augusta Chartoryskiego z r. 1742. Za stawem oryginalna, ale haniebnie utrzymana pamiątka z czasów Królestwa Kongresowego *Gaj w Gucinie*, z drzewami sadzonemi przez przyjaciół (ministra Mostowskiego i innych) na cześć Stanisława Potockiego, z sarkofagami, obeliskami. płytą pamiątkową botanika Szuberta i t. d. Nazwa pochodzi od imienia wnuka Stan. Potockiego Augusta. Niegdyś miały się tu odbywać uroczystości masońskie. W dworku w Gucinie miał mieszkać Niemcewicz. Niedaleko *Szopy*, z dworkiem z roku 1840, parterowym z klasyczną facjatą opartą na czterech jońskich kolumnach.

Pyry (9 km) na lewo od toru duży las sosnowy dóbr wilanowskich.

Piaseczno (15 km.) nieduże miasteczko z willami dla letników. Kościół z XV w. fundacji książąt Mazowieckich, przebudowany w r. 1736 w czasie bitwy w październiku 1914 po której w okolicy Piaseczna pozostały liczne ślady,

Fot. Jan Bułhak. *Krótikarnia.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

uległ uszkodzeniu. Typem przypomina on kościół w Serocku, lecz z powodu otynkowania stracił wartość artystyczną.

Zbacza stąd odnoga kolejki grójeckiej, której końcową stacją jest **Góra Kalwarja** (30 km.) miasteczko o 5,000 m., położone na wysokim brzegu nad Wisłą. Nazwa pochodzi od stacji i kaplic Drogi Krzyżowej, wzniesionych tu w końcu XVII w. przez biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego. Dawny kościół Bernardyński zamieniono na parafialny, pochowany jest tu marszałek wielki koronny Franciszek Bieliński. W kościele św. Krzyża spoczywa fundator biskup Wierzbowski. W dawnym kolegium pijarskim szpital. Wśród żydów słynie Góra Kalwarja jako siedziba rabina cudotwórcy.

2 km. na południe malowniczo położone na urwisku nad Wisłą leżą ***ruiny zamku* ks. Mazowieckich w **Czersku**. Obecnie jest to podupadłe miasteczko o charakterze wsi, w którym tylko rynek świadczy, że ma ono przeszłość miasteczka. Niegdyś w XII i XIII w. było stolicą księstwa Mazowieckiego. Konrad I więził w tutejszym zamku ks. Henryka Brodatego. Później był zamek siedzibą kasztelanów. Często przebywała tu królowa Bona, która zamek odnowiła. Wnosząc z zachowanych murów nie był to zamek w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale warowne opasanie grodu książęcego. Gród miał tu istnieć już w czasach pogańskich. Z czasów Bony pochodził zapewne nie zachowany do dzisiaj pałacyk mieszkalny. Ruiny zamku składają się z trzech ogromnych wież, połączonych murami. Wnosząc z nich zamek został zbudowany z cegły w XIV w. w stylu nadwiślańskiego gotyku, a wyglądem przypominał ówczesne zamki krzyżackie. Wieże mają mury kolosalnej grubości a z ich szczytów ładny widok na okolicę. Czersk uległ zniszczeniu w czasie wojny szwedzkiej 1656.

C) Idąc **gościńcem krakowskim** od rogatek Jerozolimskich przechodzimy najbrzydsze i najmniej ciekawe osady podmiejskie, w szczególności *Ochotę* i inne. Na Ochocie stoi jeszcze nie wykończony *kościół św. Jakóba*, poważna budowla w stylu romańsko-gotyckim, wznoszona wedle projektu Oskara Sosnowskiego, nagrodzonego na konkursie. I w dalszym ciągu przedstawia się okolica mało interesująco. 11 km. za rogatką leży **Raszyn**, słynny z bitwy stoczonej tu 19 kwietnia 1809 r. przez wojska polskie ks. Józefa Poniatowskiego z trzykrotnie silniejszą armją austrjacką, po której Austryjacy opanowali Warszawę. Zachowała się tu słynna olszynka, oraz pomnik na miejscu śmierci pułk. Cyprjana Godebskiego. Kościół, później przebudowany, fundowali w r. 1654 Opaccy, po których pozostał pałac z końca XVI w. w niedalekich *Falentach*. Przez pewien czas służył za letnią siedzibę Zygmunta III. Za Stan. Augusta należał do bankiera Teppera, który w r. 1787 podejmował tu króla. W XIX w. został przebudowany.

Pałac w Falentach

Fot. Henryk Poddębski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

D) Przy **kolei Wiedeńskiej** leżą:

Pruszków (15 km) osada fabryczna (m. in. największa w Polsce fabryka ołówków Majewskiego), która uległa częściowemu zniszczeniu w czasie bitwy rosyjsko-niemieckiej w październiku 1914. 2 km. na wschód stanowiący jakgdyby osobne miasto zakład dla umysłowo chorych w **Tworkach**. W sąsiedztwie *Pęcice* ze starym kościołem gotyckim i stylową karczmą. 8 km. na południe miasteczko *Nadarzyn*, z empirowym kościołem fundacji Tomasza Ostrowskiego z r. 1806, (proj Kubicki) który ma trzy obrazy Bacciarellego.

Brwinów (21 km.) i ***Milanówek** (24 km.) są to leżące obok siebie, eleganckie i stosunkowo drogie letniska podmiejskie. W Milanówku wyróżnia się willa Sängera, która (proj. Heurich) jest kopią pałacu w Łazienkach, oraz willa Welischa. Stosunkowo do innych letnisk pod Warszawą wyróżnia się Milanówek dodatnio znaczną ilością stylowych willi.

W przedłużeniu Leszna ul. Górczewska prowadzi do wsi **Górce**, gdzie w r. 1587 w czasie elekcji okopał się Zamoyski przeciw zwolennikom arcyksięcia Maksymiljana a w r. 1794 zwycięstwo nad Prusakami zwolniło Warszawę chwilowo od oblężenia. Duże zakłady ogrodnicze Ulricha.

E) Przy **kolei Kaliskiej** leży: **Płochocin** (22 km.), nieda-

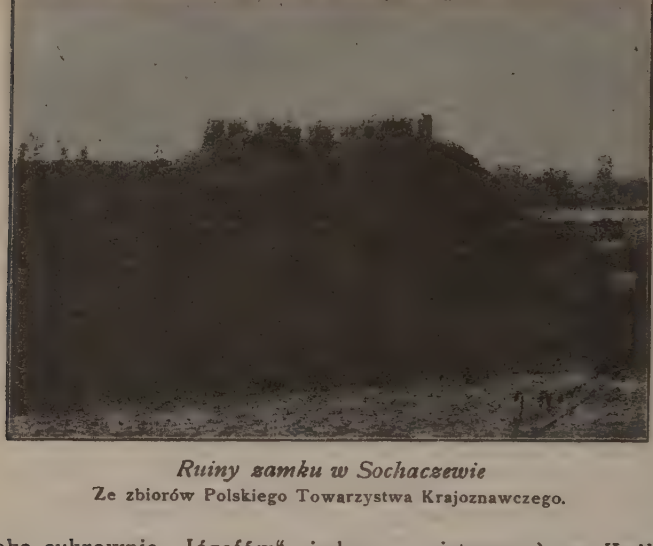

Ruiny zamku w Sochaczewie
Ze zbiorów Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego.

leko cukrownia „Józefów“, jedna z najstarszych w Królestwie Kongresowem. W sąsiedztwie *Rokitno* miejsce odpustowe z kościołem barokowym z r. 1706 (proj. Belotti), zburzonym przez Niemców w październiku 1914, którzy wtedy po klęsce pod Rokitnem musieli się z pod bram Warszawy cofnąć pod Włocławek i Częstochowę.

Błonie (28 km.) miasteczko o 3500 m. z kościołem niegdyś kanoników Lateraneńskich, który po licznych przebudowaniach zachował tylko w prezbiterjum gotyckie gwiaździste żebrowanie. Ratusz empirowy z pocz. XIX w. uszkodzony w czasie wojny. 7 km. na północ za wsią *Lesano* (parafja marjawicka z kościołem) zaczynają się sosnowe lasy silnie już obecnie przetrzebionej Kampinoskiej puszczy, która niegdyś ciągnęła się ku północy po Wisłę, na zachód po Bzurę. Na wschód od Leszna leży *Zaborów*, z drewnianym kościołem z r, 1791, oraz *Borzęcin* z gotyckim kościołem z r. 1355, fundacji Konrada Mazowieckiego, od r. 1359 kanoników Lateraneńskich.

Sochaczew (50 km.) miasto powiatowe o 7,000 mieszk. zniszczone w r. 1915 przez Niemców. Ruiny zamku, który niegdyś należał do silniejszych fortec księstwa Mazowieckiego. W XIV w. był Sochaczew stolicą jednego z księstw dzielnicowych mazowieckich. Kościół Dominikanów fundowany w r. 1244 przez księcia Ziemowita. Cmentarz maho-

Dworek Chopina w Żelazowej Woli
Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

metański. 6 km. na północny wschód **Żelazowa Wola**, miejsce urodzenia Fryderyka Chopina (1810). W pięknym parku nad Utratą zachował się jego dworek rodzinny. Pomnik postawiony w r. 1894. 10 km. na północ **Brochów** z jedynym w swoim rodzaju w Polsce obronnym **kościołem* z basztami i strzelnicami; który zniszczyło ostrzeliwanie niemieckie w r. 1915. Posiadał on na kształt zamczyska dwie wieże ze strzelnicami po bokach fasady i jedną przy absydzie. Fundował go w r 1662 kasztelan inowrocławski Albrecht Lasocki na miejscu poprzedniego zburzonego przez Szwedów. Zewnątrz przedstawiał się dość bezstylowo, wewnątrz okazale, jako kościół bazylikowy z emporami, o beczkowym sklepieniu ozdobionym kasetonami. Na wschód od Brochowa ciągną się wzdłuż Wisły aż ku Bielanom resztki ogromnej dawniej, dziś przetrzebionej **puszczy Kampinoskiej** z sosnowymi lasami. Bierze ona nazwę od wsi *Kampinos*, gdzie znajduje się oryginalny kościół drewniany o dwóch wieżach z doby barokowej.

F) Wśród bliższych wycieczek **parowcem Wisłą** najpopularniejszą jest wycieczka do **Bielan**. Jest to dawny ***kościół Kamedułów*, który leży 6 km. na północ od Warszawy, na wzgórzu na lewym brzegu Wisły, wśród bardzo pięknego **lasu dębowego*, w najpiękniejszym punkcie w okolicach Warszawy. Z lasem dębowym łączy się olszyna, oraz pew-

Kościół w Brochowie przed zburzeniem
Fot. inż. Jerzy Konopacki. Ze zb. dr. M. Orłowicza.

nego rodzaju osobliwość przyrodnicza, mały las akacjowy, pełen odurzającego zapachu w porze kwitnienia tych drzew. W lesie mnóstwo wiewiórek i ptactwa a wśród nich słowiki. Kościół zaczęto w r. 1634 z inicjatywy króla Władysława IV, jako kościół drewniany, pod murowany położono fundamenty w r 1669, a budowa została wykończoną dopiero w połowie XVIII w. Jest to najbardziej stylowa budowla barokowa kościelna tak w samej Warszawie jak i w okolicy. Założenie centralne, nad zakrystjami po obu bokach prezbiterjum wznoszą się dwie wieże, fasadę zdobią u góry herby Polski i Litwy ze stiuku. Białe ściany kościoła zdobią wspaniałe **stukatury* rokokowe z połowy XVIII w., szczególnie piękne są one w portalach między kaplicami i obramieniami okien. Bardzo stylowy jest **wielki ołtarz* z marmuru i stiuku, z barokową **rzeźbą* Niepokalanego Poczęcia, z białego marmuru, doskonałego dłuta. Pod nią obraz Zbawiciela, szkoła wenecka XVI w. Na ścianach prezbiterjum portrety królów Władysława IV, Jana Kazimierza i Michała Korybuta. Jest tu też barokowy grobowiec podkomorzego nurskiego Jana Kazimierza Brzezińskiego z pysznym *portretem (maniera holenderska, doskonały typ szlachcica polskiego). W środkowych kaplicach bocznych rokokowe **ołtarze* ze stiuku z obrazami św. Jana Nepomucena oraz św. Romualda

Kościół na Bielanach

Fot. Leon Ostaszewski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

i Benedykta pędzla Franciszka Smuglewicza (koniec XVIII w.). Smuglewiczowi przypisują też bardzo dobre **obrazy* 12 apostołów w nawie głównej. W słupie koło drugiego ołtarza spoczywają serca króla Michała Korybuta i jego matki. Na cmentarzu na lewo od wejścia do kościoła skromny grobowiec polskiego uczonego i męża stanu Stanisława Staszica († 1826). Kameduli mieli w ogrodzie 13 domków, ozdobionych herbami królów i innych fundatorów. Po kasacie Kamedułów rząd rosyjski w końcu XIX w. umieścił w klasztorze inwalidów i wojsko, obecnie mieści się tu zakład wychowawczy ks. Marjanów.

W sąsiedztwie Bielan leżą **Młociny**, z parkiem i pałacem wystawionym w r. 1748 przez ministra Brühla, który potem przebudował osławiony Adam Poniński. Jest to ładny budynek w klasycznym stylu, z fasadą opartą na czterech doryckich słupach z herbami na facjacie niezbyt fortunnie odrestaurowany w r. 1898. U wejścia do parku dwa lwy empirowe, przy gościńcu resztki aleji kasztanowej.

Z Bielan powracać można do Warszawy pieszo (5 km. do ostatniego przystanku tramwaju nr. 17 obok dworca Gdańskiego). Droga początkowo wiedzie przez piękny las bielański, później zaś przez gminę podmiejską **Marymont**, gdzie dawny pałacyk królowej Marji Kazimiery, po przebudowaniu służył w latach 1818—63 na siedzibę Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego. Ostatnio mieścił koszary. Sławne z przysłowia „Elegant z marymonckiej mąki" młyny tutejsze znane są w historji z tego że Stan. August po porwaniu go przez Konfederatów spędził tu noc z 3 na 4 listopada 1771. Do Marymontu można się dostać autobusem z Placu Muranowskiego. Na zachód od Marymontu *Wawrzyszew* z kościołem z r. 1548 fundacji Baltazara Smosarskiego.

G) **Kolejka do Jabłonny**, której stacja znajduje się obok mostu Kierbedzia po stronie Pragi, prowadzi w kierunku północnym wzdłuż Wisły. Zdala widać na wzgórzu wieżę kościoła w Bielanach. Dalej leży **Tarchomin** (8 km.)

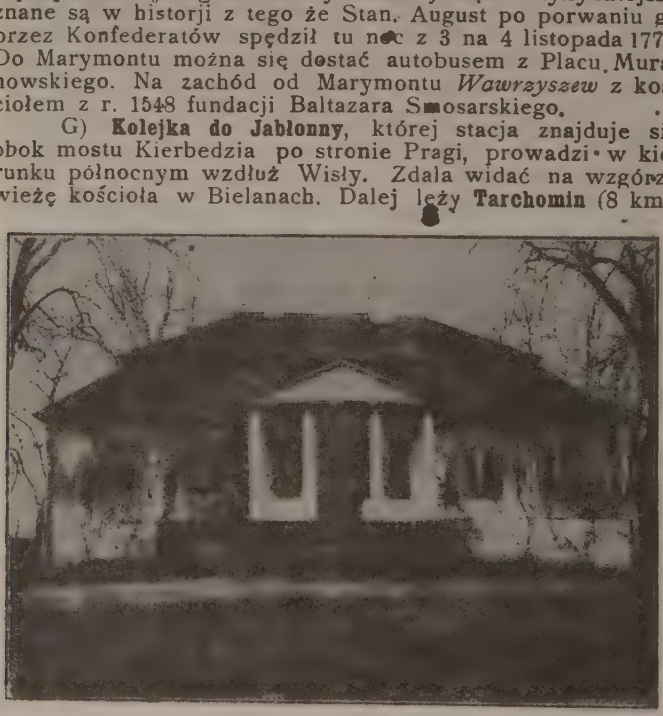

Dworek w Tarchominie

Fot. Feliks Liszewski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

z kościołem wzniesionym w r. 1583 przez Ossolińskich i ładnym *dworkiem empirowym wzniesionym przez ministra Tadeusza Mostowskiego w czasach Kr. Kongresowego, zapewne wedle planów Corazziego, który przebudował jego pałac przy ul. Przejazd. Obecnie własn. Kiślańskich. Dalej leży **Buchlik** (14 km.) z dużym i pięknym parkiem hr. Potockich do którego jednak ze względu na zwierzyniec (sarny) wstęp wzbroniony.

***Jabłonna** (15 km.) nieduże miasteczko, wsławione jako rezydencja ks. Józefa Poniatowskiego. Od dawna istniała tu rezydencja biskupów płockich, a brat króla ks. Michał Poniatowski, jeszcze jako biskup płocki w r. 1778 zbudował tu obecny **pałac* wedle proj. Merliniego. Styl klasyczny, założenie centralne jak zwykle u Merliniego, lecz kopułę zastępuje tu wieża zakończona głobusem. Do prawego skrzydła przytyka romantyczna terasa ze starożytnych ułamków architektonicznych i rzeźb. Po księciu prymasie przeszedł pałac na jego bratanka ks. Józefa Poniatowskiego, i był jego ulubioną rezydencją. **Urządzenie wewnętrzne* utrzymało się prawie niezmienione z jego czasów: przeważa empire, styl Ludwika XVI i rokoko. Bardzo pięknie ozdobiona jest

Jabłonna — pałac

Fot. J. T. Grotkowski. Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

okrągła sala główna w stylu Ludwika XVI. Wiele portretów członków rodziny i innych pamiątek po księciu Józefie. Biblioteka pochodzi po części ze zbioru ks. prymasa a poczęści ks. Józefa, równie jak galerja obrazów. Kaplica pałacowa założona przez ks. prymasa, również jak *park*, w którym postawiono później mały *łuk tryumfalny* z napisem „Poniatowskiemu". Na przeciwnym brzegu Wisły *Kiełpin* z kościołem drewnianym modrzewiowym z r. 1549, fundacji Jana Węgrzynowskiego i ładnym parkiem.

Łuk ks. Józefa w Jabłonnie
Fot. T. Grotkowski. Ze zb. Pol. ow. Krn ozn.

H) Wzdłuż **kolejki Mareckiej**, której końcowa stacja znajduje się przy ul. Stalowej (dojazd tramwajem Nr. 18) leżą: **Zacisze** (3 km.). Obok folwarku Lewinów kępa (jodeł nad stawkiem jest resztą po pięknym niegdyś parku.

Marki (10 km) osada fabryczna, z przędzalnią braci Brix i S-ka, która przed wojną zatrudniała do 5,000 rob.

Pustelnik (12 km.) mały kościołek modrzewiowy z XVII w., postawiony wedle tradycji przez jakiegoś magnata, który po hulaszczym życiu osiadł tu jako pustelnik.

Czarna Struga (14 km.). W okolicy duże lasy, przeważnie sosnowe, częściowo mieszane, jest też spora partja lasu świerkowego z piękną aleją. Stąd przez wsławiony bitwą z bolszewikami 14 i 15 sierpnia 1920 i częściowo wówczas spalony las w Nieporęcie, zbacza linja do **Zegrza** (28 km.). Jest to ładnie położony na wysokim brzegu nad Bugiem-Narwią obóz wojskowy, skąd po Narwi kursuje codziennie parowiec do Serocka i Pułtuska. Po drodze **Nieporęt** (25 km.), położony niegdyś wśród puszczy gdzie był letni dworzec królewski, do którego królowie przyjeżdżali szczególnie w czasie zarazy w Warszawie. Pałacyk wystawił Jan Kazimierz wedle proj. Willera z Gdańska, jego

fundacji jest też kościół z r. 1651. W r. 1668 darował on dobra tutejsze jezuitom. 3 km. na zachód od Zegrza *Wielisżew* ze starym kościołem drewnianym i dwoma stawami o obszarze 28 i 30 morgów.

Pod *Zegrzem* pobojowisko z r. 1794, gdzie był ranny malarz Aleksander Orłowski.

Końcową stacją tej linji jest **Radzymin** (20 km.), miasto powiatowe o 5,000 m. Jedynym jego zabytkiem jest kościół o dwóch wieżach fundacji ks. Eleonory Czartoryskiej z 1773. Miała ona tutaj też okazały park i pałac, zamieniony potem na zakłady dobroczynne, a wreszcie urzędy. Radzymin odegrał wybitną rolę w czasie bitwy pod Warszawą 13, 14 i 15 sierpnia 1920, kiedy jako pozycja kluczowa obrony Warszawy przechodził dziewięciokrotnie z rąk polskich w bolszewickie i odwrotnie, a jego utrzymanie w ręku polskim zadecydowało o odwrocie bolszewików. W czasie tej bitwy spaliło się przedmieście.

I) **Koleje Petersburska i Brzeska** przecinają za Warszawą dość duże lasy, wśród których leży kilka letnisk. W szczególności przy pierwszej z tych linji leżą: *Ząbki* (10 km.) z ogromną cegielnią hr. Ronikiera i hutą szklaną. Dalej *Wołomin* (20 km.), gdzie linja kolejowa przecina pobojowisko „bitwy pod Warszawą“ z bolszewikami. Szczególnie gwałtowne walki toczyły się na południe od Wołomina pod *Osowem*, gdzie na czele ochotników warszawskich zginął 14 sierpnia kapelan ks. Skorupka (krzyż pamiątkowy). W sąsiedzwie *Kobyłka*, z ładnym rokokowym kościołem niegdyś Jezuitów, potem Bernadynów, fundowanym w roku 1740 przez biskupa Marcina Załuskiego. W końcu XVIII w. znajdowała się tu słynna fabryka pasów.

Przy drugiej z tych linji leży **Rembertów** (10 km.) wśród lasów, gdzie pobudowano wille dla letników. Znajdują się tu wielkie koszary wojskowe, w których między innymi mieści się Szkoła Aplikacyjna. W dalszym ciągu mija ta linja kilka letnisk. W szczególności *Wesołą* (14 km.), *Sulejówek* (16 km.), *Miłosną* (18 km.), i *Skrudę* (20 km.), 4 km. na północ od Miłosnej *Okuniew*, małe miasteczko w okolicy lesistej, w latach 1796 — 1809 graniczna komora austryjacka, 18 lutego 1831 miejsce bitwy. Kościół z r 1835 fund. hr. Jana Łubieńskiego. Dom w którym nocował Napoleon. W *Dembem Wielkiem* (25 km.) pobojowisko z r. 1831.

J) **Kolejka Otwocka** biegnie równolegle z linją kolejową Lubelską w kierunku południowym. Jej stacja początkowa znajduje się na Pradze obok mostu Kierbedzia. Pociąg mija przedmieścia Kamionek, Grochów I, Grochów II (p. wyżej), *Gocławek*, gdzie znajduje się w budowie kanał obwodowy, mający połączyć Wisłę z Bugiem. Tutaj dopiero kończą się granice Warszawy. W dalszym ciągu leżą:

Wawer (8 km.) na pamiątkę bitwy z r. 1831 umieszczo-

no tu krzyż pamiątkowy. Zbacza stąd jedyny już w okolicy Warszawy tramwaj konny do letniska *Miłosna*. W okolicy duże lasy sosnowe hr. Branickich.

Za Wawrem przecina linja kolejowa, lasy sosnowe wśród których rozsiadł się cały szereg sąsiadujących ze sobą **letnisk** ciągnących się od Wawra aż po Otwock. Każde z tych letnisk składa się z kilku lub kilkudziesięciu will, pobudowanych wśród lasów bez żadnego systemu, a letniska te, z których największemi są *Falenica i Otwock*, frekwentowane są głównie przez ludność żydowską i odznaczają się z jednej strony wielką drożyzną, a z drugiej brakiem jakiegokolwiek komfortu i elegancji, stojąc pod tym względem daleko w tyle za Milanówkiem i Konstancinem. Niemniej jednak w lecie są one przepełnione, a przepełnione również do niemożliwości, szczególnie w niedziele, są kursujące tutaj pociągi. Za Wawrem następują letniska:

Anin (9 km.), *Kaczy Dół* (10 km) 2 km. na zachód nadaleko Wisły leży wieś *Zerzeń*, z kościołem neogotyckim z r. 1880 zbud. wedle proj. Wojciechowskiego, którego wysoka wieża widną jest z daleka tak z tej kolejki, jak i z biegnącej przeciwnym brzegiem Wisły kolejki wilanowskiej. W wielkim ołtarzu rzeźby św. Piotra i Pawła dłuta Syrewicza, witraże proj. Biedrońskiego. Dalej następują: *Radość* (12 km), *Miedzeszyn* (13 km.) z ładnym dworkiem, *Falenica* (16 km.) brudne miasteczko i duże letnisko, *Michalin* (17 km.), *Józefów* (18 km.), *Jarosław* (20 km.), *Swider* (21 km.), wreszcie *Otwock Nowy* (22 km.) W miejscowościach tych przeważnie są także stacje koleji lubelskiej, na której w lecie kursują z dworca wschodniego specjalne pociągi wycieczkowe.

Jarosław i Świder ściągają dość duże rzesze zwolenników kąpieli rzecznych, którzy używają jej tłumnie w płynącej tędy niewielkiej rzece Świder, mającej dno piaszczyste i czystą wodę. 2 km. na zachód od Otwocka Nowego wpada ona do Wisły. 7 km. na północ od przystanku Świder leży *Wiązowna*, gdzie w ogrodzie p. Szlenkerowej rosną olbrzymie dęby, topole i kasztany, uznane przez Min. Oświaty za zabytki przyrody podlegające ochronie państwowej.

Końcową stacją tej kolejki jest **Karczew** (26 km.) nie duże miasteczko wśród piasków nad Wisłą, posiadające kościół barokowy, jednonawowy. krzyżowy z kaplicami, bez wież. Wewnątrz posiada on ładne stukatury a w bocznych ołtarzach dwa dobre obrazy z XVIII w., Niepokalane Poczęcie i Ukrzyżowanie. Fundował go marszałek Franciszek Bieliński w latach 1732—37. Pozostał po nim też w leżącym 4 km. na południe od Karczewa **Starym Otwocku** (zwanym też Wielkim) **pałac*, leżący na wyspie wśród wielkich stawów. Stawiał go jego ojciec Kazimierz Bieliński

Fot. Adam Wisłocki. *Nad Wisłą.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

w końcu XVII w. i tu miało miejsce spotkanie się w r. 1705 Augusta II z carem Piotrem. Pałac został widocznie potem przebudowany, gdyż jego ruiny, nieźle zachowane, noszą cechy stylu przejściowego z rokoka w klasyczny. Obecnie ruiny pałacu należą do Kurtzów. Za nich pałac, poprzednio jeszcze w dobrym stanie zachowany, stał się kompletną ruderą, gdzie jedynie resztki ornamentyki ścian pokojów malowidła i stukatury, świadczą o dawnym jego bogactwie artystycznym. Resztę zniszczyła zła wola i niedbalstwo. Jest tu duży stary park, na wejście do którego trzeba otrzymać pozwolenie ogrodnika i wielki sad. W parku jeziorko nad którego brzegiem stoją ruiny pałacu.

K) **Przechadzka wzdłuż Wisły**, wobec tego, że Wisła płynie w okolicach Warszawy, wśród płaskich, piasczystych i niezalesionych brzegów nie nastręczy wprawdzie zbyt wielu wrażeń estetycznych, w każdym razie jest ona jednak interesująca ze względu na poznanie krajobrazu nadwiślańskiego. Wzdłuż Wisły usypano tamy, po których można odbyć tę przechadzkę zaczynając ją od praskiego końca mostu Poniatowskiego i idąc w górę rzeki. Za mostem Poniatowskiego zboczyć należy na **Saską Kępę** w epoce saskiej własność królewska, stąd nazwa. Niegdyś było to ulubione miejsce wycieczkowe Warszawiaków. Polecenia godną jest wycieczka szczególnie w porze kwitnięcia drzew owocowych, kiedy Kępa wygląda jak jeden wielki kwietny ogród, w którym moc ptactwa a zwłaszcza słowików. Nigdzie nie występuje tak pięknie czar wiosny.

L) **Wycieczki parowcem Wisłą**. W miesiącach letnich w godzinach popołudniowych, a w dnie świąteczne od rana kursują statki spacerowe do Bielan i Młocin, oraz Tarchomina, nadto luksusowy statek „Polska" z restauracją i muzyką wojskową, urządza dwu i czterogodzinne wycieczki Wisłą. Odjazd z przystani pod mostem Kierbedzia.

SPROSTOWANIA I UZUPEŁNIENIA.

A. Wiadomości ogólne i instytucje publiczne.

Poselstwa i konsulaty (str. 12) Austrya pos. i kons Królewska 16, Czechosłowacja Wydział prasowy poselstwa i konsulat Złota 4. Danja pos. Bielańska 14, Ukraina Sow. (U. S. F. R.) Jasna 26 Norwegja pos. Ujazdowskie Al. 17, Holenderski kons. Al. Ujazdowskie 19.

Teatry (str. 12). Świeżo otwarte: *Nowości* (dyr. Heller i Ordyński) dla operetki przy ul. Bielańskiej 5 w oficynie (1600 miejsc). Na ukończeniu budowa *Teatru Stołecznego* przy ul. Karowej (dyr. Heller i Ordyński) na 1600 miejsc, tamże teatr *„Maska"* na 400 miejsc. W dawnym teatrze Nowości przy ul. Hypotecznej daje obecnie przedstawienia *Teatr*

im. Wojciecha Bogusławskiego pod dyr. Gorczyńskiego. Teatr „*Wodewil*" dla operetki Nowy Świat 43.

Teatrzyki (str. 12) „Nietoperz" Nowy Świat 63.

Redakcje (str. 14) pisma Naród, Wiarus Polski i Bellona już nie wychodzą. Gazeta Poniedziałkowa ul. Hortensja 7. Kurjer Poniedziałkowy, Okólnik 5a.

Instytucje akademickie: *Domy Akademickie* przy ul. Polnej 50 (200 łóżek) i w koszarach Blocha obok wiaduktu Poniatowskiego (555 łóżek). *Ogniska akademickie*: Lwowska 12, Koszykowa 80, Złota 63, a dla studentek pl. Dąbrowskiego 8 (obok cukierni Ziemiańskiej). *Kuchnie akademickie*: Koszyko-

Fot. St. Nofok-Sowiński *Zamek w Czersku.* Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

wa 80, Mokotowska 6 (Szkoła Wawelberga), Al. Trzeciego Maja 9 i Polna 50.

Liczba ludności: (str. 28) według spisu ludności z dnia 1 października 1921 posiada Warszawa, wliczając w to osoby chwilowo w tym dniu nieobecne 955.000 m. Z tego posiada dawna Warszawa (I—XV) 825 000 m., a przyłączone przez gen. Besselera przedmieścia (kom. XVI—XXVI) 130.000 m. Z tego do narodowości polskiej zaliczyło się 675.000 osób. Statystyki wyznaniowej dotychczas nie ogłoszono. Ponieważ przed wojną śródmieście Warszawy liczyło 885 000 m. a przedmieścia 140 000 m., wynika stąd że (o ile spis został ściśle przeprowadzony, w co należy wątpić) ludność Warszawy zmniejszyła się w czasie wojny o 70.000 m.

Zmienione nazwy ulic. Pomijając przedmieścia, gdzie nazw ulic nie zmieniono ale nadano je na nowo, zmieniono w ostatnich latach w śródmieściu szereg nazw ulic i tak: d. Berga—ob. Traugutta, d. Bulwar—ob. Wybrzeże Kościuszki, d. Czysta—ob. Ossolińskich, d. Erywańska - ob. Kredytowa, d. Instytutowa—ob. Matejki, d. Kaliksta - ob. Śniadeckich, d. Karasia—ob. Słowackiego, d. Kotzebuego—ob. Fredry, d. Leopoldyny — ob. Emilji Plater, d. Nowowiejska — ob. Niemcewicza, d. Sadowa—ob. Ks. Skorupki, d. Sienna (po ul. Marszałk.) ob. Sienkiewicza, d. Szucha—ob. Batorego, d. Teodora ob. Chałubińskiego, d. Jerozolimskie Al. (po Nowy Świat) ob. Al. Trzeciego Maja, d. Warecki pl. — ob. Napoleona, d. Wielka (od Polnej do Koszykowej)—ob. Lwowska. d. Wielka (od Koszykowej do Jerozolimskiej)—ob. Poznańska, d. Witkowskiego pl.—ob. Kazimierza Wielkiego, d. Włodzimierska—ob. Czackiego, d. Zielony pl.—ob. Dąbrowskiego, d. Teatralny pl.—ob. pl. Konstytucji. Nowonadane nazwy pl. Małachowskiego i pl. Unji Lubelskiej. *Na Pradze*: d. Aleksandrowska—ob. Zygmuntowska, d. Esplanadowa — ob. 11 Listopada, d. Konstantynowska—ob. Florjańska, d. Michałowska—ob. Łukasińskiego, d. Moskiewska—ob. Grochowska, d. Petersburska—ob. Jagiellońska.

Zamek królewski (str. 33) znajduje się obecnie w stadjum restauracji, którą kieruje arch. Skórewicz. W kilku salach rozwieszono obrazy odzyskane z wiedeńskich muzeów cesarskich, i tak w sali audencjonalnej Rejtan — Matejki, w sali Canaletta Brandta „Czarniecki pod Koldyngą" i A. Löfflera „Powrót z niewoli" ze zbiorów wied. akad. szt. p. Wiszą tu też portrety Augusta III i Marji Józefiny pędzla Rotariego. W dawnej kaplicy cykl 17 pastelów L. Wyczółkowskiego, „Skarbiec katedry na Wawelu". Bibliotekę królewską zbudował w r. 1779 Dominik Merlini.

Katedra (str. 38) wyłożenie fasady kaflami jest dziełem arch. Kudera z ostatnich lat z przed wojny. Fasadę zdobią barokowe rzeźby z XVII w., natomiast rzeźby w przedsionku są dziełem K. Hegla, który jest też autorem neogotyckich

ołtarzów. Obraz Trzech Króli przypisuje Rastawiecki Antoniemu Bantowi. Pomnik Bacciarellich proj. H. Szpilowski, ich portrety malował Michał Gładysz. Kapl. pogrzebową obok katedry proj. Konstanty Wojciechowski (1891).

Stare Miasto. *Kościół Jezuitów* (str. 43) obrazy Czechowicza pochodzą z r. 1772, zaś biusty ks. Konarskiego i Kopczyńskiego dł. Tatarkiewicza z r. 1851. Kościół odnawiał w r. 1835—7 A. Corazzi (ołtarz wielki). Syrena na środku *rynku* (str. 44) dł. K. Hegla. Rest. *kamienicy Fukierów i ks. Mazowieckich* przeprowadzał przed wojną Wł. Marconi. *Kościół św. Marcina* (str. 47), górna część fasady ma być dziełem Fr. Placidiego z poł. XVIII w. Obraz Zesłania św. Ducha w *kośc. Popaulińskim* ma być dziełem J. B. Plerscha († 1817). W *kośc. Dominikanów* (str. 50) obrazy M. B. Różańcowej, św. Katarzyny Sieneńskiej i św. Urszuli mal. Hadziewicz. Prezbiterjum proj. Ceroni. *Muzeum Miejskie* (str. 51) będzie otwarte w grudniu 1921 r. W dzwonnicy katedralnej mieści się zaczątek *Muzeum Djecezjalnego* dla starej sztuki kościelnej a przy ul. Jezuickiej 4 zał. w r. 1917 *Muzeum Pedagogiczne* (gabinety fizyczny i chemiczny) obydwa niedostępne dla publiczności.

Nowe Miasto (str. 54). Kopułę i latarnię *kościoła Sakramentek* rest. Wł. Kosmowski ok r. 1880. Kościół ten jest otwarty we czwartek przez cały dzień. *Kośc. P. Marji* rest. Kropiwnicki (1853) i E Zygadlewicz (1883). W *kośc. Franciszkanów* wieżę i szczyt fasady z ud. w r 1788 Józef Boretti.

Krakowskie Przedmieście. W *Kośc. Bernardynów* (str 57) znajdują się obrazy „Wniebowzięcie" Hadziewicza, „Św Cecylja" i „Św. Stanisław" Gładysza, oraz św. Franciszek i M. B. Anielska, B. J. Plerscha. Kapl. Loretańską bud. w r. 1832-37 Leopold Śmieciński. *Kościół Karmelitów* (str. 60) rest w r. 1851 S. Baliński, kapl. Grobu Chrystusowego, proj. Henryk Marconi w r. 1862, w. ołtarz proj. Tyllman w r. 1701, nowsze ołtarze i chór muzyczny proj. 1857 Leon Sużyński. *Kośc. Wizytek* (str. 64) rest. w r. 1847 H. Marconi. *Uniwersytet* (str. 66) Portyk pałacu Kazimierzowskiego dodał W. Ritschel w r. 1825, dwa pawilony boczne zbud. w r. 1815 — 16 Józef Boretti, gabinet zoologiczny jednocześnie Michał Kado, aulę, amfiteatr i prosekt̨orjum, oraz gabinet zoologiczny restaur. 1865—8 B. P. Podczaszyński. Na gmachu głównym płask. Apollina, Poezji i Astronomji, dł. Malińskiego, jego rzeźby też na attyce gmachu obok (Arystoteles, Oświata i Geometrja). Na gmachu Instytutu fiz i chem. rzeźby dł. Cenglera, a na fa adzie Biblioteki dł. Hipolita Marczewskiego. W ogrodzie *pałacu Staszyca* (str. 68) resztki ruin kaplicy moskiewskiej. W stylu moskiewskim przebud. go w końcu XIX w. Pokrowski z Petersburga. W sali głównej był niegdyś fryz dł. Malińskiego. *Kościół św. Krzyża* (str. 69) rest. w poł. XIX w. H. Marconi. Tabl. pam. 3 Maja z r. 1916 pr. Szyller;

Dokoła pl. Teatralnego. W *kośc. Kapucynów* (str. 71) obraz św. Weroniki Blanka, a w ołtarzu kaplicy król. Gładysza (1830). Emp. pomniki Wyczechowskiego z r. 1845 dł. Tatarkiewicza i hr. Anny Pociejowej († 1815) proj Zygmunt Vogel. Dawny *pałac Raczyńskich* (str. 56) był niegdyś gmachem w stylu St. Augusta zbud. wedle proj. J. Kamsetzera. Z tego czasu zachowała się śliczna dekoracja sal, oraz sala recepcyjna II piętrowej wysokości. Obecną rest. kieruje Marjan Lalewicz. *Pałac prymasów* (tr. 56) za Król. Kongr. otrzymał drugie piętro wedle proj W. H. Mintera. *Ratusz* (str. 76) zbud, w r. 1775 jako pałac Jabłonowskich został w r. 1815 przeb. w stylu emp. na ratusz wedle proj. Fryd. Lessela. W latach 1863—67 rest., przez Józefa Orłowskiego i Emila Falkowskiego (proj. wieży) wedle proj. straconego w r. 1864 Rafała Krajewskiego. Przy ozdabianiu sal współdziałał A. D. Krysiński. *Kośc. Reformatów* (str. 79) pędzla R. Hadziewicza są obrazy M. Boskiej nazewnątrz, a wewnątrz św. Barbary, Dawida, Błog. Jakuba i św. Piotr z Alkantary. Obraz Niep, Poczęcia mal. Józefat Łukaszewicz, († 1850). W podziemiach pochowany malarz Łukasz Smuglewicz († 1775) *Pałac Brühlowski* (str. 86) został w r. 1921 odrest. przez Marjana Lalewicza. Rzeźby w Inst. Wód Mineralnych w *ogrodzie Saskim* (str. 87) są dł. Malińskiego.

Sobór (str. 82). Dekoracją malarską soboru kierował słynny malarz rosyjski W. Wasniecow, który jest autorem wspaniałych mozaik w absydzie. Współdziałali w niej jego wybitni uczniowie, do których oprócz poprzednio wymienionych należeli też Nesterow, i Röhrich. Mozaiki nad portalami projektował Bruni. Jedynie dekoracja malarska soboru jest dziełem artystów rosyjskich, gdyż autor projektu Leonjusz Benoît, budowniczy pałaców cesarskich z Petersburga pochodził ze zrusyfikowanej katolickiej rodziny francuskiej, a kierownik budowy prof. Fedders jest Łotyszem z Rygi.

Aleje Ujazdowskie i Belwederskie. Budową obecnego *Sejmu* (str. 96) kier. do r. 1852 Józef Orłowski, potem Teofil Schüller, kapł. bud. 1851—3 B. P. Podczaszyński. *Pałac Ujazdowski* (str. 96) bud. w XVII w. Boratini i Jarzembski, w końcu tego wieku przebudowywał go Tyllman, w r. 1770 Buzzi. W r. 1784 przebudował go na koszary pułk. St. Zawadzki, a w poł. XIX w, na szpital Jerzy Völck. *Kośc. Opatrzności* (str. 98) miał być wybud. w klasycznym stylu wedle proj. słynnego arch. wileńskiego Wawrzyńca Gucewicza. *Szkołę Podchorążych*, d. korpus kadetów im. Suworowa zbud. Wiktor Junosza Piotrowski, wedle proj. H. Gaya. *Obserwatorjum astronomiczne* rest. 1869—72, B. P. Podczaszyński, który też wystawił nową cieplarnię w ogr. Botanicznym. Oranżerję proj. 1843 A. Corazzi.

Łazienki (str. 106). Zbiornik wodny zwany Okrąglakiem proj. Dominik Merlini. Teatr z Pomarańczarnią zbud. po r.

Grobowiec ministra Potockiego w Wilanowie.
Fot. T. Grotkowski Ze zb. Pol. Tow. Krajozn.

1781 Jan Chrystjan Schuch. Nową pomarańczarnię pr. Al. Woyde Szkołę Podchorążych zbud. za Król. Kongr. W. A. Minter.

Wzdłuż ul. Marszałkowskiej. Przy bud. *pał. Kronenberga* (str. 113) w latach 1867 — 71 czynni byli Józef Huss i B. P. Podczaszyński. Karjatydy dł. Leonarda Marconiego. Bud. *Tow. Kred. Miejskiego*. (str. 114) rest. i rozszerzył Wł. Marconi. Wewnątrz biusty Kronenberga, Zamoyskiego i Zielińskiego dł. B. Syrewicza. *Giełdę* (str. 115) przebud. Lanci w r. 1877, obecnie rest. ją Edward Eber. *Biust Napoleona* (str. 117) z pl. Napol. usunięto w październiku 1921. Gmach *starej poczty* (pl. Napoleona 10) proj. w r, 1840 Józef Lessel. *Kapl. Dzieciątka Jezus* (str. 118) zbud. w latach 1754—57, przez Antoniego Fontannę, rest. w r. 1825 przez Al. Groffego, a w r. 1840 przez A. Gołońskiego Obraz Dzieciątka Jezus w wiel. ołtarzu według Rastawieckiego jest dziełem Canaletta. Pomnik Naruszewicza w *kośc. św. Piotra* (str. 120) z r. 1861 przeznaczony był poprzednio do kośc. w Janowie Podlaskim. Na *cmentarzu Świętokrzyskim* pochowani byli gen. Michał Sokolnicki († 1816), hetman w. k. Ożarowski († 1794) i podskarbi w. k. ks. Adam Poniński († 1798). Gmach główny *Politechniki* (str. 122) wraz z aulą i pięknym dziedzińcem oraz inst. Fizyczny proj. wyłącznie St. Szyller, zaś instytuty chemiczny, mechaniczny i budynki mieszkalne Br. Rogóyski. Zdobiąca szczyt fasady rzeźba jest dziełem Piusa Welońskiego. Budową *wodociągów i kanalizacji* (str. 122) kierowała komisja

złożona z inż. Majewskiego i Spornego oraz arch. Bol. Podczaszyńskiego. *Szpital Dz. Jezus* (str. 123) proj. Józef Dziekoński. *Więzienie w Mokotowie* (str. 124) bud. arch. Mikołaj Możdżeński († 1915).

Grzybów, Leszno, Żelazna Brama i Wola. *Kościół WW. Swiętych* (str. 124) wedle proj. H Marconiego z r. 1861, który wzorował się na kościele św. Justyny .w Padwie, bud do r. 1883 F. Zygadlewicz, potem Z. Kiślański. Rzeźby na obydwóch attykach *kościoła św. Karola* (str. 127), oraz rzeźby św. Grzegorza i św. Hieronima przed kościołem i rzeźby św. Stanisława biskupa i Stan. Kostki, Bronisławy, Kunegundy i Salomei w nyżach są dziełem Pawła Malińskiego, rzeźby Chrystusa i M. Boskiej z r. 1845 dł Tatarkiewicza, a św. Józefa i Jana Kantego dł. T. Czajkowskiego. *Kościół na Woli* (str. 129) przebudował w r. 1840 w stylu emp. na cerkiew Idźkowski, a obrazy do niej wymalował Kokular. Na tablicach z bronzu wypisane po rosyjsku bardzo dokładnie dzieje wojny 1830—31 r. W kaplicy *szpitala św. Ducha* (str. 130) obraz M Boskiej Hadziewicza. Stojącą na środku *pl. Bankowego* (str. 130) fontannę pr. ok. r. 1860 Józef Orłowski. Pierwotny *pałac Leszczyńskich* (nr. 5) miał w r. 1765 bud. arch. francuski Wiktor Louis. Stylową restaurację tych gmachów w r. 1919—21 przep owadził Marjan Lalewicz. Emp. mauzoleum Halpertów na *cm. ewang.* (str. 135) proj. Adolf Schuch w r. 1834. Na starym *cm. mahometańskim* (str. 135) przy ul. Młynarskiej (pukać do bramy) grób gen. Zacharjasza Kielińskiego zmarłego w Pizie w r. 1857, jego żony Michaliny z Pohlensów i Al. Tarak Buczackiego († 1845). Nowy cm. mahometański leży za cmentarzem Powązkowskim przy ul. Tatarskiej, niedaleko toru kolejowego, a łączy się z nim cm. wojenny dla żołnierzy rosyjskich wyznania mahometańskiego.

Nalewki. *Bank Państwa* (str. 136) stoi na miejscu dawnej mennicy, pięknego budynku empirowego, który zbudował rząd Król. Pol. w r. 1817—19, wedle proj. Aignera, a który zdobiły rzeźby P. Malińskiego. *Koszary artylerji* przy ul. Dzielnej 19 (str. 138) proj. pułk. St. Zawadzki w r. 1789. Fasadę ogrodową *pał. Krasińskich* (str. 140) proj. Maderni. Na *cm. żydowskim* (str. 148) pochowany jest też głośny rabin Mayzels († 1869) w kw. 1 i twórca „Esperanta" dr. L. Zamenhof († 1917) w kw. 10 naprzeciw bramy.

Powiśle i Solec. Komorę wodną przy ul. Bednarskiej (str. 149) odnowił w r. 1921 arch. Czesław Przybylski. Wiadukt przy *ul. Karowej* zbud. inż. Bronikowski, części arch. proj. St. Szyller. Gmach Tow. Hygienicznego (nr. 31) proj. Jan Heurich w r. 1914. Pawilon Warsz. Tow. Cyklistów na *Dynasach* (str 150) proj. St. Szyller, Panoramę pr Karol Kozłowski. *Kapl. św. Kazimierza* na Tamce (str. 150) rozszerzył Wł. Marconi. *Kosciół na Solcu* przebud. i rozsze-

rzył w r. 1882 B. Muklanowicz. *Rzeźnię* pr. P. Frydrych. *Młyn parowy* pod nr. 12 zbud. w r. 1827 A. Gołoński wedle pr. Adolfa Schucha, odbudował po pożarze L. Karasiński. W ogrodzie domu pod nr. 111 niegdyś Cenglera jego dł. pomnik Kopernika. *Gazownie* bud. T. T. Lembke.

Praga (str. 154—60). *Komorę wodną* przy ul. Szerokiej pr. Corazzi (?) rest. Jan Sbarbori. Rzeźby dł. Malińskiego. *Szpital Przemienienia Pańskiego* pr. A. Oraczewski *Szkołę Pragską* proj. H. Gay. *Synagogę* bud. Józef Lessel ok. r. 1840, *Straż Ogniową* Józef Orłowski, *Dworzec Wschodni* A. Kropiwnicki w r. 1865, kościół cmentarny na *Brudnie*, Edward Cichocki (1878).

B. GMACHY PRYWATNE.

(Podane cyfry oznaczają obecne numery orjentacyjne, w nawiasie hypoteczne, obok nazwisko architekta i rok budowy, o ile wiadomy. *Skrócenia*: neor. — neorenesansowy, neog.—neogotycki, bied.—biedermyerowski, emp —empirowy, sec.-secesyjny, mod.—modernistyczny, rz.—rzeźba (y), dł.—dłuta, klas —klasyczny, pr.—projektował).

Aleje Jerozolimskie nr. 4—6 (1267 D i E) d. kam. kupca Istomina, pr. A. Woliński, nr. 28 (1574 F) pałacyk hr. Broel-Platerów neorokokowy pr. Wł. Marconi, nr. 21 (1582) proj. St. Szyller, nr. 23 (1582 D) portal St. Szyllera z r. 1898, fasada pr. Domaniewskiego. Nr. 32 (1574) V p. z r. 1913, mod. klas. proj. Lilpop. Nr. 41 (6372) V p. sec. z r. 1904 pr. Panczakiewicz. Nr. 71 pr. B. Rogóyski. Nr. 48 (*Dworzec Kaliski*) pr. Jan Huss. Nr. 93 (VII p.) mod. pr. Z. Górney.

Aleja Róż nr. 3 (1714 I) neor. willa hr. Zyberk-Platerów z r. 1877 pr. Żochowski. Nr. 4 (1714 E) pr. J. Huss. Nr. 12 (1714 L) pałacyk hr: Zamoyskich (Louis XVI) pr. Z. Kalinowski, rz. Otta. Nr. 14 (1714 O) willa Nakwaskich, pr. Stifelman, szczyt Krzywda-Polkowski.

Aleja Ujazdowska: *strona nieparzysta* nr. 47 (ks. Woronieckich) 1832, proj. Corazzi, rest. St. Szylier. Nr. 45 (1673) pr. J. Huss r. 1877 Nr. 43 (1673 A) proj. Jan Heurich sen. Nr. 41 pałacyk neor. pr. Michał Dobromysłow, odnowiony 1909. Nr. 39 (1671 A) neor. pr. Józef Huss. Nr. 37 (1669) pr. Wł. Marconi. Nr. 33 (1667) neor. pał. Dziewulskich, pr. Wł. Marconi. Nr. 31 (ks. Czetwertyńskiej) neor. pr. Leander Marconi. Nr. 29 (1667 A) ks. Radziwiłłowej, pr. J. Heurich. Nr. 27 (Piękna 12) willa neor. ks. Radziwiłłowej, pr. Leander Marconi, rz. L. Kucharzewskiego. Nr. 25 (1713 B) emp. willa pr. Corazziego, gdzie w r. 1831 miał mieć siedzibę sztab polski. Nr. 21 (willa hr. Rzyszczewskich) pr. Arveuve. Nr. 19 (Chopina 1) V p. mod. pr. Lande i Dziekoński. Nr. 17 pr. Wł. Grochowicz, również nr. 15. Nr. 13 (1714 A) pałacyk neor.

hr. Wielopolskich, pr. Józef Huss 1876. Nr. 11 neor. pałacyk hr. Sobańskich z r. 1876 pr. Leander Marconi (nie Ankiewicz). *Strona parzysta* nr. 40 (gimnazjum) pr. Sulimowski i Ritschel 1841. Nr. 38 pr. J. Dziekoński 1894. Nr. 36 (1724) dom Strzałeckiego pr. Wł Marconi. Nr. 34 pr. Józef Dziekoński. Nr. 32 pr. Kwiatkowski, Czepe i Oczkowski. Nr. 30 pr. St. Szyller. Nr. 28 pr. Adam Oczkowski. Nr. 26 pr. Leander Marconi. Nr. 24 pr. K. Kozłowski. Nr. 22 pr. L Rakowski, nadbudo Goldberga Nr. 20, 18 pr. Goldberg, nr. 16 pr. Franciszek Lanci.

Bielańska nr. 3 (603) Hotel Lipski emp. z r. 1829, pr. K. Galle Nr. 7 (601B) hotel Krakowski emp z r 1830, pr. Adolf Schuch, nr. 9 (601N) pr. L. Zychliński w r. 1862.

Boduena nr. 3—5 (6145) Wł. Marconi. Nr. 2 IV p. mod. pr. Leon Wolski i Zygmunt Binduchowski Nr. 4 V p. mod. emp. z r 1912 pr. Leon Wolski.

Bracka nr. 13 (1582A) IV p. sec. pr. Lande. Nr. 18 V p. neor. pr. Edward Lilpop nadbud. T. Wiśniowski.

Brzozowa nr. 12 mod. kam. prof. uniw. z r. 1920 pr. Kazimierz Tołłoczko.

Chopina nr. 2 a (6172) neor. z r. 1900, pr. Popławski. Nr. 4 (5707) pr. W. Marconi. Nr 3 (*Dolina Szwajcarska*) pr. L. Zychliński w r. 1868 salę Koncertową przebudował w r. 1870 Strzegocki.

Czackiego nr 3 *dom Techników*, rz. Z. Otta. Nr. 10 pr. St. Szyller (ornamentyka pokojów w różnych stylach).

Dąbrowskiego pl. nr. 1 (1364) i nr. 3 (1369) pr. J. Ankiewicz 1865, neor. rz. Cenglera Nr. 5 d. *hotel Francuski*, ob. Główny Urząd Ziemski pr. Leon Sużyński r. 1865 przebud. Ad. Oczkowski, rz. dł. Cenglera. Nr. 1 *Min. Pracy*.

Daniłowiczowska nr. 16 kam. Spiessa mod. z r. 1911 pr. Lilpop i Jankowski.

Długa nr. 13—15 (589) emp. pr. St Zawadzki. Nr. 16 (544) emp. pr. Adolf Schuch. Nr. 38-40 (556) dawny *pałac Dückerta* z końca XVIII w. pr. S. B. Zug. Nr. 42 (6662) V p. sec. z r. 1911 pr. Weiss. Nr. 39 (580) VI p mod. z r. 1913 pr. Kosowski. Nr. 48 (558) mod. z r. 1921 pr. Edward Eber. Nr. 50 (560) *Pasaż Simonsa* pr. Terlecki w r. 1900.

Elektoralna nr. 1 (797) emp. z r. 1835 pr. A. Corazzi. Nr. 2 neor. pr. J. Ankiewicz.

Foksal nr 19 *(Tow. Wioślarskie)* neog. pr. B. Rogóyski.

Franciszkańska nr. 6 (1809A) i 6-a (6899) dwie VI p. kam. mod. z r. 1912 pr. J. Handzelewicz.

Fredry nr. 2 (612 A) pr. W. Rakiewicz. Nr. 6 (Bank Zachodni) z r. 1913 pr. J. Dziekoński. Nr. 10 (612 E) neor. z r. 1885 pr. J. Heurich sen. Nr. 12 (hot. Brühlowski) neor. z r. 1882 proj. W. Lanci.

Grzybowska nr. 26 (1027) gmach *gminy izraelickiej* pr. Wł. Marconi.

Hoża nr. 41 (6409) V p. sec z r 1910 pr. J. N. Czerwiński. Nr. 64 (1444 D) neor. z r. 1899 pr. Grochowicz.

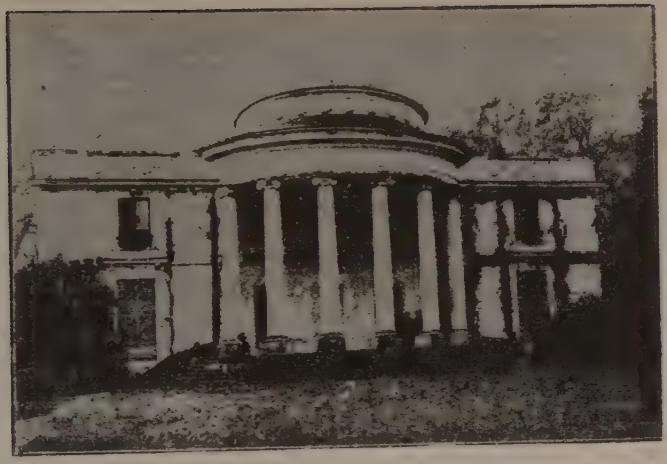

Fot. Kazimierz Kulwieć. *Natolin* Ze zb Pol. Fow. Krajozn.

Jasna nr. 14 i 16, dwie jednakowe kam. sec. IV p. bud. Harczyk, ut fama fert, z cegieł zaoszczędzonych przy budowie soboru. Nr. 26 (hotel Victoria) pr. P. Frydrych.

Kanonja nr. 8 w r. 1814 rest. F. Boretti.

Kapucyńska nr. 21 (*Gimnazjum im. Batorego*) zbud. w r. 1902 Pokrowski wedle proj. St. Szyllera i Jabłońskiego rz. Z Otta.

Karmelicka nr. 10 (*szpital Ewangelicki*) bud. 1835—7 Adolf Schuch.

Kopernika nr. 14, 15, 16 i 28 pr. Wł. Marconi. Nr. 34 (*Sewerynów*) 2779 AB pr. Fr. M. Lanci 1846. Nr. 41 dom Bratniej Pomocy Uniw. z r. 1771 ładne wnętrze. Nr. 43 (*szpital dla dzieci*) pr. J. Ankiewicz i Tournelle w r. 1874—5.

Koszykowa nr. 11a (róg Służewskiej) III p. kam. bar. Lesserów neor. bogato orn. pr. St. Szyller. Nr. 26 (*Bibljoteka Publiczna*) pr. Jan Heurich, bud. Wł. Marconi 1913. Nr. 55 (5519) bud. Owczynnikow. Nr. 80 (1600 B) Kuchnia techników mod. pr. Krzywda-Polkowski. Na rogu ul. Żelaznej kliniki bud. Tadeusz Zieliński.

Krakowskie Przedmieście: *strona nieparzysta*: Nr. 5 (*pałac Czapskich*) proj Jakób Fontanna, dek. J. Kamsetzer, w r. 1851 przebudował H. Marconi. Kominek marmurowy i salę jadalną proj. St. Szyller. Nr. 7 (411) dom *Macierzy Szkolnej* neor. proj. H. Marconi 1860. Nr. 9 (412 A) kam. niegdyś fotografa Bajera, neor. z r. 1857—61 proj. Józef

Orłowski, rzeźby dł. Pruszyńskiego i Leonarda Marconiego. Nr 15 (*pał. hr. Józefa Potockiego*), neorokokowe bramy i kraty proj. Wł. Marconi, który też restaurował cały pałac. Nr. 17 (415) pr. H Marconi. Nr. 25 (421) stylowo odnowił Wł. Marconi. Nr. 53 (435) proj. J. Orłowski w r. 1867, jak również nr. 61 (440). Nr. 79 (451) kam. Roeslerów przebud. w końcu XVIII w. przez S. B. Zuga. Nr. 87 (kam. Prażmowskich) przebud. prawdopodobnie przez Jakóba Fontannę. *Strona parzysta*: nr. 6 pr. Fr. Brauman. Nr. 24 *(szpital św. Rocha)* budow. w r. 1749 wraz z kaplicą Jakób Fontanna. Nr. 30 *(pał. Uruskich)*, oficyny bud. Józef Huss w r. 1895. Nr. 32 pał. Potockich, rest. H. Marconi w r. 1852. Nr. 36 (391) dawny dom Wizytek, pr. A. Kropiwnicki. Nr. 44 *(hotel Bristol)* dekorację wewnętrzną pr. Wagner z Wiednia. Nr. 48 *(pał. Nam.)* proj. C. Tencalla, obecną rest. kieruje Marjan Lalewicz. Z 10 rzeźb na dachu tylko dwie skrajne pochodzą z dawnej bramy Krakowskiej, środkowe są dłuta Pawła Malińskiego. Nr. 50 (386) neor. pr. J. Dietrich, rz. czterech pór roku dł. Cenglera. Nr. 58 (2673 A) *łaźnie Fajansa* IV p. neor. pr. Rafał Krajewski w r. 1862 bud. J. Dietrich, rz. Pruszyńskiego i Leonarda Marconiego. Nr. 64 (369 A) pr. E. Cichocki, bud. L. Karasiński. Nr. 66 *(Muzeum Przem. i Roln.)* pierwotnie wystawione jako kolumnada emp. na odwach w r. 1818 wedle proj. Algnera, w r. 1856 przerobiona na Wystawę Szt. Pięk. przez J. Ankiewicza, (freski Gersona), a na Muzeum w r. 1874 przez W. Rakiewicza. W dziedzińcu dawny klasztor Bernardynów i pierwotna kolumna Zygmunta.

Kredytowa nr. 1 *Tow. Kredyt. Ziemskie*, zbud. w r. 1853 Józef Górecki, a jedynie fasadę proj. Henryk Marconi. Fresk „Nadanie przez Kazimierza Wielkiego statutu Wiślicy“ uchodzi za najlepsze dzieło Karola Marconiego († 1864). Nr. 7 *Klub Myśliwski* ma bardzo piękną i stylową dekorację wewnętrzną sal, artystyczną aż do drobiazgów jak klamki, wykonaną w r. 1900 wedle proj. jednego z członków Michała Trembickiego († 1902).

Królewska nr. 6 (413 A) pr. A. Kropiwnicki (przebud.) rz. czterech pór roku dł. Malińskiego. Nr. 27 (1854), oraz nr. 29 i 29a (5055 i 1066 K) pr. Karol Kozłowski. Ostatnia z tych kamienic stoi na miejscu zburzonego w r. 1895 dawnego *pałacyku marszałka Bielińskiego* (p. str. 115) który stawiał Antoni Fontanna w połowie XVIII w. Nr. 31 (1066 N) V p. komb. ren. i sec. pr. Drews 1903. Nr. 33 (1066 S) pr. A. Zabierzowski. Nr. 16 (1078 D), i nr. 21 (1070) pr. W. Lanci.

Leszno nr. 5 (Prokuratorja) pr. P. Frydrych w połow. XIX w. Nr. 13 (730) dom handl. Roya VI p. mod. z r. 1903 wedle proj. Landego. Nr. 62 Szkoła Konarskiego z r. 1900 pr. Stefan Szyller.

Lwowska nr. 15 (6719) i 17 (5518) mod. V p. pr. Z. Górney.

Marszałkowska: Nr. 154 (1066 O) kam. Blocha zbudow. 1866—70 przez B. Podczaszyńskiego i W. Lanciego, przebud. przez Wł. Marconiego. Nr. 152 (1066 M) pr. A. Kropiwnicki, rz. Malińskiego. Nr. 137 V p. sec. z r. 1903 pr. Gustaw Lande. Nr. 129 IV p. sec. pr. L. Panczakiewicz. Nr. 127 IV p. neog. wenecki z r. 1896 pr. Józef Dziekoński. Nr. 124 (1397) gmach „Rosja" pr. Wł. Marconi (nie Goldberg). Nr. 118 (IV p. neor.) pr. St. Szyller Nr. 81a (6406) VI p. sec. z r. 1904 pr. Stifelma ni Weiss. Nr. 81 (6405) IV p. sec. z r. 1909 pr. Czerwiński. Nr. 75 (róg Wilczej) mod. V p. pr. Juljusz Nagórski. Po przeciwnej stronie nr. 66 (1699) III p. neog. wawelski z r. 1893 pr. St. Szyller. Nr. 61 V p. mod. pr Stifelman i Weiss, na facjacie obraz M. B. z majoliki, roboty Stan. Jagmina. Nr. 38 (5049) IV p. sec. w r. 1903 pr. Fijałkowski. Nr. 6 (5433) V p. mod. z r. 1913 pr. L. Panczakiewicz.

Mazowiecka nr. 3 (1352) pierwotnie proj. A. Corazzi w r. 1829, przebud. w st. mod. St. Szyller. Nr. 5 (1351 B) w dziedzińcu pał. hr. St. Łubieńskiego z r. 1901 pr. F. Arveuve. Nr. 7 (1351 A) pr. Lilpop i Jankowski Nr. 9 (1350 A) pr. Fr. M. Lanci. Nr. 10 (1346 C) pr. Wł. Marconi. Nr. 12 (1347 F) pr. W. Bobiński w r. 1857, rz. dzieci dł. Cenglera.

Miodowa (str. 71) otrzymała w październiku 1921 z powodu połączenia jej z ul. Nowomiodową zmienioną numerację orjentacyjną. Numery po stronie parzystej przesunięto o dwa (dawny nr. 2, ob. 4, d 4, ob. 6 itd.) zaś po str. nieparzystej pał. bisk. krak. ma ob. nr. 5, pał. Teppera 7, pał. Paca 15, pał. arcyb. 17. Nr. 3 (480 A) VI p. mod. z r. 1910 pr. Czerwiński. Nr. 4 (497 C) III p. bied. z r. 1844 pr. L. Kozubowski. Nr. 14 (pał. Chodkiewiczów) fasada z r. 1824 pr. St. Hoffmann. Nr. 21—23 (490) pr. w r. 1851 I. Völck, przeb. w r. 1902 Lilpop. Oryg ornam. Nr. 22 (*konwikt Pijarów*) zbud. w połowie XVIII w. Jakub Fontanna, przebud. w końcu tego wieku St. Zawadzki.

Mokotowska nr. 6 *(Szkoła Wawelberga)* bud. w roku 1896—7 J. Hinz (nie Goldberg). Nr. 8 (6325) IV p. sec. z r. 1904 pr. Leon Wolski. Nr. 14 (5924) VII p. mod. z r. 1913, pr. Antoni Jabłoński. Nr. 24 (5331) V p. mod. klas. z roku 1914 pr. L. Wolski. Nr. 41 (5365) V p. mod. pr. Czerwiński i Heppen w r. 1911. Nr. 57 (1664) i nr. 59 dwie oryginalne, przeładowane ornamentyką (Krakowiacy, Górale, żubry, zbroje i t. d.) III p. kam. pr. Zygmunt Binduchowski Nr. 62 mod. pr. Juljusz Nagórski.

Moniuszki nr. 2-a (6366 A) VI p. kam. mod. z r. 1910 pr. Leon Wolski. Nr. 4 (6366) V p. sec. mod. z r. 1911 pr. Józef Handzelewicz.

Mylna nr. 5 (2481 A) emp. z r. 1845, pr. A. Corazzi.

Nalewki nr. 15 (2241), 19 (2243) i 28 (2257 AB) proj. A. Corazzi 1827, 1832 i 1829.

Natolińska nr. 6 (6222) VI p. sec. z r. 1904 pr. Oczkowski

Niecała nr. 10 IV p. mod. pr. Trzciński.

Nowogrodzka nr. 4 (1593) VI p. emp. mod. pr. A. Bagieński jak również mod. kam. pod nr. 6 i 6-a (6748). Nr. 18—18 a (1599 A) VI p. mod. z r. 1912 pr. arch. Jabłoński. Nr. 46 (1582 F), pr. K. Kozłowski w r. 1899.

Nowy Świat nr. 1 (1274) pr. A. Gołoński. Nr. 6 (1282), straż ogniowa, pr. Józef Lessel 1838. Nr. 9 (1279) i nr. 14 (1286 A), d. *Izba Obrachunkowa* z r. 1827 pr. A. Corazzi. Nr. 18 (1290) pr. H. Marconi, neor. Nr. 19 (1265) d. *pałac Kosakowskich*, neor. z poł. XIX w. pr. H Marconi, rz. P. Malińskiego, dekorację apartamentów I p. pr Fr. M. Lanci, *Colosseum* w dziedzińcu pr. St. Szyller. Nr. 35 (1259 C) d. *pał. arcyb. Hołowczyca*, emp. pr. A. Corazzi. Nr. 39 emp. pr. F. Boretti. Nr. 40 (1303) emp. z r. 1827 pr. Józef Lessel. Nr. 49 d. *pał. Małachowskich* emp. pr. Hilary Szpilowski. Nr. 69 i 67 (1245 AB) d. *pał. Zamoyskich*, rzeźba attyce obydwóch gmachów są dziełami Pawła Malińskiego. Na facjacie pierwszego pałacu alegorje Przemysłu i Rolnictwa (Minerwa, Cerera, Merkury i Jazon, Wisła i Bug).

Ordynacka nr. 4 (2874 C) zakład *św. Wincentego à Paulo* pr. W. Hirszel, kaplica z r. 1899, pr. St. Szyller.

Piękna nr. 2, 4 i 6 (1726 A) II p. neor. z r. 1868 pr J. Ankiewicz. Nr. 18 (1757) i nr. 22 (1757 J) pr. K. Kozłowski w r. 1892. Nr. 24—6 (1757 H) Szkoła hr. Plater pr. Hirszel i A. Oczkowski.

Podwale nr. 6—8 (529—531) pr. A. Corazzi 1833. Jatki na rogu ul Nowomiejskiej emp. pr. K Galle w r. 1828.

Polna nr. 58 (6040) V p. mod. z r. 1913, proj. Stifelman i Weiss.

Poznańska nr. 3 (1700 E) V p. mod. pr. Wolski. Nr. 38 (1388 B) i nr. 36 dwie VII p. kam. mod. z r. 1912 pr. Edward Eber.

Przechodnia nr. 7 pr. Corazzi w r. 1835.

Przejazd nr. 7 (650) emp. pr. K. Galle. Nr. 9 (647) pr. Corazzi (1827) emp. rz. Malińskiego.

Przeskok nr. 2 (6144) pr. St. Szyller w r. 1900 rz. Wiśniowskiego. Nr. 4 (6146) IV p. sec. z r. 1903 pr. L. Panczakiewicz.

Rymarska nr. 7 (738) pr. A. Corazzi rest. P. Frydrych. Nr. 12 (471 H) kam. bar. Lesserów pr. H Marconi 1856.

Senatorska nr. 8 (459) *pał Małachowskich* pr. S. B. Zug w r. 1788. Nr. 22 (467 A) III p. kam. emp pr. A. Corazzi. Również nr. 28—30 (468) z r. 1829. Nr. 29 *Galerja Luksemburga* pr. Drews w r. 1912. Nr. 35 *(pał. Zamoyskich)* w r. 1815 przebud. w stylu emp. F. A Lessel, zaś w r. 1816 sprowadzony w tym celu z Czech Paweł Maliński, ozdobił go fryzem „Tryumf Bachusa". Bibljotekę Zamoyskich pr. Ankiewicz w r 1868. Nr. 40 *(pał. Mniszchów)* przebud. w r. 1829 w stylu emp. Adolf Schuch. W sali Resursy Kupieckiej biust Steinkellera dł. Syrewicza.

Kościół w Kampinosie.

Fot. inż. Jerzy Konopacki. Ze zb. dr. M. Orłowicza

Sienkiewicza nr. 2 (6363) VII p. mod. pr. Stifelman i Weiss

Sienna nr. 5—7 (róg ul. Zielnej) IV p. sec. pr. Panczakiewicz. Nr. 45 (1487 A) VI p. mod. z r. 1910 pr. J. N. Czerwiński.

Służewska nr. 3 (kam. Tołwińskiego 6 25) sec. proj. Stifelman i Weiss. Nr. 7 (Stołowickiego-Selubskiego) pr. Tołwiński i Stifelman (nie Szyller).

Smolna nr. 8 *(Instytut Oftalmiczny)* pr. H. Marconi zbud. w r. 1870 A. Woliński. Nr. 23, 24 i 25 pr. K. Wojciechowski. Nr. 30 d. gimnazjum gen. Chrzanowskiego, pr. Zenon Chrzanowski. Nr. 32-40 domy hr. Branickich pr. Rogóyski.

Świętojerska nr. 8 (1765) kam. II p. z końca XVIII w. pr. gen. St. Zawadzki, który tu zmarł w r. 1806. Nr. 13—15 (1790 AB) kam. niegdyś kamerdynera Ryxa z końca XVIII w. pr. B Solari.

Świętokrzyska nr. 28—30 kam. ks. Wł. Lubomirskiego pr. St. Szyller na facjatach rz. Wiśniowskiego Poezja i Muzyka. Nr. 33 (1332) II p. pał. neor. ks. M. Radziwiłła pr. W. Bobiński w r. 1850.

Tłomackie dwie małe jednopiętrowe kamieniczki kryte dachówką z końca XVIII w. proj. S. B. Zug (1790). On też proj. studnię „Gruba Kaśka".

Traugutta nr. 4 d. Bibl. Krasińskich, dobudowana w r. 1851 w stylu pałacu wedle p oj. Henryka Maconiego. Nr. 5 (409 B) Bank Natansonów. proj. A. Goebel (1874). Nr. 7 Bank Handlowy pr. Leander Marconi w r. 1870. Nr 9 (408—9) IV p. neor. pr. Konst. Wojciechowski.

Trzech Krzyży pl. nr. 4-6, *Instytut Głuchoniemych* II p. neor. z poł. XIX w, pr. Pszczółkowski. Nr. 13 (1588) pr A. Corazzi w r. 1827 emp. Nr. 18 (1274) pr. J. Huss w r. 1886, ładna klatka schodowa.

Wałlców nr. 14 (6752) VI p. kam. mod.-klas. z r. 1912 proj. J N. Czerwiński.

Wiejska nr. 10 *(Frascati)* pr. St, Zawadzki, z końca XVIII w.

Wierzbowa nr. 4 (638) p. str. 81, pr. E. Falkowski ok. r. 1870, rz. dł. Kucharzewskiego (Chleb i Wino oraz Noc i Dzień). Nr. 5 (614 C) neor. z r. 1864 pr. Z. Kisłański. Nr. 6 (616) *Hot. Angielski*, pr. Feliks Gąsiorowski, rozszerzył Hir. szel. Nr 9 (473 C) pr. F. Brauman, rz. Sztuk Pięknych dł. Leonarda Marconiego.

Wiloza nr. 7 *Przytulisko* pr. J. Huss, w dziedzińcu kaplica z r. 1914 pr. arch. Konstanty Jakinowicz. Nr 22 (1694 B) III p. neor z r. 1880 pr. Al. Wojde. N. 23 (1704) VI p. mod. z r. 1911 pr. St. Grochowicz Nr. 31 (6724) VI p. mod. z r. 1911 pr. L Wolski

Wolska nr. 4 (3102) Sale Zarobkowe im. Staszica pr. A. Nowicki 1886. Nr. 18 (3096) Przytułek Starozakonnych proj. A. Gołoński 1836. Nr. 25 (3084) *pał. Biernackich* pr. Józef Orłowski ok. r. 1860 neor Nr. 52 (3092 D) kam. hr Grocholskiego z r. 1912 pr. Hoppe. Nr. 39 Wolski Szpital Zapasowy kilka pawilonów nowoczesnych, pr A Oraczewski.

Zielna nr. 12 V p. sec. z r. 1902 pr. Drews. Nr. 37—39 *(Cedergren)* budowę prowadził Rogóyski, wedle proj. szwedzkiego inż. J. Clapsona. Sześć kamienic między ul. Prózną a Królewską (nr. 47—52) pr. J. Heurich sen.

Złota 45 (1510) VI p. mod. pr. Stifelman i Weiss.

Żelaznej Bramy pl. nr. 10 (957) d. *pał Radziwiłłów* przebud. w końcu XVIII w. w stylu klas. J. Hempel.

Żórawia nr. 1 (1630) V p. sec. z r. 1905 pr. Radzicki. Nr. 4 (6531) V p. sec. z r. 1906 pr. Panczakiewicz. Nr. 4-a (1610) V p. mod. pr. Stifelman i Weiss. Nr. 11 (1625) III p. neor. z r. 1879 z karjatydami pr. S. Adamczewski. Nr. 22 (6016) IV p. sec. z r. 1903 pr Mazurkiewicz.

Drobne sprostowania. Synagogę (str. 137), pał. ks. Czetwertyńskiej (str. 94), Frascati (str. 96) i Bank Handlowy (str. 115) budował Leander (a nie Leonard) Marconi. Nazwisko wspomnianego na str. 32 (kol. Zygmunt.) i str. 64 (pał. Nam.) architekty brzmi Constantino Tencalla (nie Tomalli). Panoramę (str. 60) bud. Kozłowski (nie Szyller). Gmach Tow. „Rosja" (str. 155) pr. Wł. Marconi (nie Gold-

berg). Pałacyk Sobańskich (str. 94), pr. Leander Marconi (nie Ankiewicz). Szkołę Wawelberga (str 122) proj J. Hinz (nie Goldberg). Kam. przy ul. Służewskiej 7 pr. Stifelman i Tołwiński (nie Szyller). Przy ul. Lwowskiej 15 i 17 Z. Górney (nie Rogóyski).

Meczet mahometański znajduje się czasowo w prywatnem mieszkaniu przy ul Nowy Świat 72, I p (pałac Staszica) w oficynie m. 7. Nabożeństwa w piątki od 11 — 12. Wstęp też dla członków innych wyznań.

Muzyka kościelna (str. 12). W czasie nieszporów w kościele św. Zbawiciela muzyka gregoryańska.

C. OKOLICE WARSZAWY.

Babice (k. Ożarowa) nowy kościół proj Dziekońskiego.

Chotomów (k. Jabłonny) kościół pr. Franciszek M. Lanci w r. 1868.

Czersk (str. 178). Nowy kościół pr. Konst. Wojciechowski w r 1900.

Dąbrówka. Kościół z końca XIX w. pr. Z. Twarowski.

Falenty (str. 178). Po nabyciu przez Teppera kilka budowli wystawił Szymon B Zug w r. 1788. Pałac rest. ok. r. 1860 Fr. Lanci. Tabl. pam bitwy pod Raszynem.

Góra Kalwarja (str. 178). Kościół Bernardynów fund. marszałka Bielińskiego. bud. Jakub Fontanna ok. r. 1760.

Grodzisk Kościół z r. 1888, pr. Br. Żochowski

Helenów (k Pruszkowa). Pałac emp. proj. Jakub Kubicki przebudowali go w połowie XIX w. Henryk Marconi, oraz Wł. Hirszel († 1899), ktory ozdobił go wewnątrz dla hr. Stan. Potockiego.

Jabłonna. (str. 185). Belweder wystawiono w r. 1783 wedle proj. S. B. Zuga. Pałac rest. w r. 1847 Henryk Marconi.

Jadwisin (k. Zegrza) Gustowny pałacyk ks. Maciejowej Radziwiłłowej z r. 1900 proj F. Arveuve.

Jasgarzew (k. Piase zna) Kościołek drewniany, odrest. w r. 1867 przez A. Kaliszewskiego

Jeziorna (str 174) Fabrykę papieru bud. Jakub Gay.

Jordanowice (k. Grodziska). Pałac rokokowy z połowy XVIII w proj Coustou.

Józefow (str. 188). Kościół proj Zygmunt Binduchowski.

Kobyłka (str. 187). Kościół restaur. w r. 1860 Ludwik Beth er.

Konstancin (str. 174). Kościół proj. Konst. Wojciechowski. Willę Dziewulskiego i Piechowskiego proj Władysław Marconi. kilka innych will Oraczewski, willę Aleksandra Manna Jan Heurich.

Królikarnia (str. 176). Po pożarze w r. 1880 rest. pałac Jan Huss. Most w parku proj. Franciszek M. Lanci.

Leszno (str 180). Kościół proj. Konst. Wojciechowski w r. 1893.

Marki (str. 186). Kościół bud. Jan Hinz w r. 1901, fabrykę Edward Lilpop († 1911).

Marymont (str. 184). Instytut Gospodarstwa Wiejskiego z r. 1843, emp. proj A. Corazzi, a budował Al. Zabierzowski.

Młochów (k. Nadarzyna). Pałac emp proj. Jakub Kubicki, w pocz. XIX w. przebud. Henryk Marconi w połow. XIX wieku.

Młociny (str. 184). Pałac bud. S. B. Zug w r. 1786, który też projektował park i zdobiące go budynki.

Mokotów (str. 174). Park założył w r. 1775 Jan Chrystjan Schuch, a zdobiące go budyneczki i pawiloniki wystawił Szymon B. Zug w latach 1775—80.

Ochota (str. 178) Przy Al Grójeckiej gmach Izb św. Antoniego proj. Oskar Sosnowski.

Otwock Nowy (str. 188) Kościół z r. 1892 pr. Wł. Marconi.

Otwock Stary (str. 188). Pałac rest w r. 1850 Jan Sbarbori.

Pęcice (str. 179). Pałac, park i zabudowania w końcu XVIII w proj. Jan Chrystjan Schuch, przebudował około r. 1830 Fryd. Lessel.

Radziejowice (k. Grodziska). Kościół pałac i sztuczne ruiny zamku w parku, w stylu klasycznym bud. w końcu XVIII w. Jakób Kubicki.

Radzymin (str. 187). Pałac budował i dekorował Jan Kamsetzer. Kościoł rest. w końcu XIX w. Konst Wojciechowski. Seminarjum nauczycielskie proj. Corazzi.

Raszyn (str. 178). Kościół rest. w końcu XVIII w. S. B. Zug.

Rokitno (str. 180) Kościół wykończył dopiero w latach 1881—84 Konst. Wojciechowski.

Służew (k. Wilanowa). Kościół przebudował w poł. XIX w. Fr. Lanci.

Tarchomin (str 184). Pałac hr. Mostowskiego budował Szymon B. Zug w końcu XVIII w.

Teresin (k. Błonia). Pałacyk ks. Druckich-Lubeckich, zbud. wedle proj. Fr. Arveuve, oraz obszerny park, głośny przed wojną z zamordowania ks. Druckiego Lubeckiego i procesu ordynata Bispinga.

Tworki (str. 179): Z kład dla umysłowo chorych, budował T. T. Lembke, a rozszerzył ok. r. 1900 A. Oraczewski.

Wilanów (str. 164). Pałac rest, w latach 1847 - 8 Fr. M. Lanci który dodał różne usunięte później pseudogotyckie krużganki, on też przebudował galerję obrazów, oficynę i budowle gospodarcze W końcu XIX w. rest. go Wł. Marconi. Fontanna główna, tarasy i werandy są dziełem B. P. Podczaszyńskiego z r. 1856

Zawady (k. Błonia). Kościół proj. Józef Dziekoński.

Zegrze (str. 187). Kościół proj. Konst. Wojciechowski w r. 1899.

ZAKOŃCZENIE.

Kilkomiesięczny okres czasu, który upłynął między opracowaniem rękopisu a oddaniem go do druku i wykończeniem druku sprawił, że w międzyczasie otrzymałem szereg wiadomości, których uwzględnienie w tekście nie było już możliwem, a które pomieściłem dopiero w uzupełnieniach, gdzie też znalazły miejsce sprostowania kilku nieścisłych wiadomości, jakie dostały się do tekstu, oraz niektóre zmienione w międzyczasie adresy.

O ile wiadomości dotyczące Starej Warszawy po za osobistemi spostrzeżeniami czerpałem niemal wyłącznie ze źródeł drukowanych, o tyle wiadomości dotyczące nowoczesnej Warszawy, a przedewszystkiem jej budownictwo musiałem gromadzić bardzo mozolnie drogą licznych konferencji z szeregiem znawców nowoczesnej architektury. Wiadomości o przeszło 100 kamienicach zdobyte drogą uciążliwych poszukiwań archiwalnych dostarczył mi p. *J. Lewandowski*, archiwista urzędu Inspekcyjno-Budowlanego magistratu Warszawy, wiele cennych wskazówek otrzymałem też od p. *Stanisława Łozy*, autora „Słownika architektów i budowniczych Polaków, oraz cudzoziemców w Polsce pracujących" (Warszawa 1917), które to cenne dzieło polecam każdemu, kto chciałby uzupełnić swoje wiadomości odnośnie do zabytków architektonicznych Warszawy. Wiele wiadomości otrzymałem też drogą konferencji odbytych z architektami pp. *Stefanem Szyllerem* i *Aleksandrem Ranieckim*. Wszystkim wymienionym panom składam na tym miejscu serdeczne podziękowanie za łaskawą i cenną pomoc.

Zmiany i uzupełnienia doprowadziłem do połowy listopada 1921.

Oznaczone z góry szczupłe ramy Przewodnika nie pozwoliły mi na opublikowanie nawet połowy posiadanego materjału, to też odkładam je do przyszłego „Artystycznego Przewodnika po Warszawie", nazywając Przewodnik obecny „Krótkim Przewodnikiem po Warszawie".

AUTOR

INDEKS ABECADŁOWY.

A. Warszawa.

	Str.
Adresowe biuro	11
Agrykola	96
Akademickie instytucye	191
Aleje Belwederskie	98
Aleja Róż	93, 197
Aleje Jerozolimskie	119, 197
Aleja Trzeciego Maja	153
Aleje Ujazdowskie	93, 197
Archiwum	143
Archiwum akt dawnych	47
Arsenał	137
Banki	11
Bank Handlowy	115, 204
„ Państwa	136, 196
„ Polski	130
„ Spółek Spółdz.	117
„ Warszawski Stoł.	118
„ Zachodni	198
„ Zjedn. Ziem Polski	118
Bankowy Plac	130, 196
Batorego Al.	124
Bednarska ul.	149
Belweder	108
Belwederskie Aleje	98
Bibljoteki:	13
Ord. Krasińskich	89
Publiczna	123, 199
hr. Przeździeckich	90
Uniwersytecka	66, 193
Załuskich	78
Ord. Zamojskich	132
Bielańska ul.	136, 198
Boduena ul.	198
Boisko Lotnicze	122
Bracka ul.	198
Brudno	160, 197
Brzozowa ul.	47, 198
Café Varsovie	89
Cedergren	115, 204
Ceglana ul.	126
Ceny przedwojenne	31
Cerkiew św. Marji Magd.	158
„ na Podwalu	53
„ Przemienienia	74
„ Ujazdowska	98
Cmentarze:	
Ewang.-Augsburski	135, 196
Ewang.-Reformowany	135
Kamionkowski	160
Kapucyński	74
Mahometański	135, 196
Marjawicki	129
na Brudnie	160, 197
Powązki	143
Prawosławny	128
Starowierców	162
Świętokrzyski	195
Wojskowy	148
Wolski katolicki	129
Żydowski	148, 196
Chłodna ul.	127
Chopina ul.	198
Collegium Nobilium	73, 201
Colosseum	88, 202
Cukiernie	10
Cyrk	90
Cytadela	56
Czackiego ul.	114, 198
Czerniakowska ul.	152

	Str.
Dąbrowskiego pl.	116, 198
Daniłowiczowska ul.	198
Długa ul.	75, 198
Dolina Szwajcarska	98, 198
Dor Wycieczkowy	10
„ Kilińskiego	47
„ Kierbedziów	151
„ Kołłątaja	47
„ Lelewela	76
„ Macierzy Szkol.	68, 199
„ Malczewskiego	130
„ Mochnackiego	76
„ Moniuszki	118
„ Słowackiego	129
„ Tow. Dobroczyn.	60
„ Tow. Przyjaciół Nauk	68, 193
„ Traugutta	91
„ Woronicza	47
„ Witwickiego	132
„ Żmurki	91
Doróżki	9
Dunaj Szeroki	47
Dwoice kolejowe	7
Dworek Biernackich	128, 204
Dworzec Główny	1 9
„ Kaliski	197
„ Wschodni	197
Dynasy	150, 196
Dzielna ul.	138, 196
Dzielnica żydowska	136
Dzika ul.	138
Elektoralna ul.	129, 198
Figura M Boskiej	60
„ Św. Jana Napomucena	81. 91
Filharmonja	116
Foksal ul.	90, 198
Franciszkańska ul.	138, 198
Frascati	96, 204
Freta ul.	53
Fredry ul.	198
Galerja Luksemburga	202
Gazownia	128, 197
Giełda	115, 195
Gim. im. Batorego	74, 199
„ praskie	158
„ im. Reya	114
Gim. im. Staszica	122
„ im. Jana Zamoyskiego	91, 203
Gruba Kaśka	203
Grzybów	125
Grzybowska ul.	198
Hale Targowe	122, 126
Herb miasta	31
Hortensja ul.	118
Hotele:	9
Angielski	81, 204
Bristol	64, 200
Brühlowski	198
Europejski	64
Francuski	198
Krakowski	198
Lipski	198
Montreal	89, 202
Polonja	119
Victoria	199
Hoża ul.	121, 198
Hypoteczna ul.	79
Hypoteka	74
Instytut Głuchoniem.	92, 204
„ Oftalmiczny	91, 203
„ Położniczy	153
„ Weterynaryjny	162
Izba Skarbowa	130
„ Obrachunkowa	89, 252
Izraelicki Dom Sierot	159
Jasna ul.	116, 199
Jazdów	94
Jerozolimskie Aleje	119, 197
Kabarety	12
Kamienice:	
Baryczków	46
Bayera	199
Biskupów Poznańskich	47
Blocha	201
ks. Czetwertyńskich	114
Dowgiałły	124
Dziewulskich	53
Fukiera	46, 193
Gazowni	114
Gepethnera i Wolffa	118
Geyera	121

Str.

Goldstanda 118
Grocholskiego 128, 204
Hersego 115
Jezuicka 46
Klasztorek 46
Klubu Myśliwskiego 114, 200
Ks. Mazowieckich 46, 193
Kuzniecowa 115
Br. Lilpop 118
Or-Ota 47, 199
Petyskusa 78
Pod Stwoszem 68
Pod Zegarem 127
Prażmowskich 68, 200
Profesorów Uniw. 198
hr. Raczyńskich 113
„Rosya“ 115, 204
Scheiblerów 81
A. Strzałeckiego 93
Szelechowych 119
Szlenkierów 116
Wójtowska 47
Kamienne Schodki 48
Kamionek 160
Kanonie 47, 199
Kąpiele 11

Kaplice:

Anglikańska 118
Dz. Jezus 118, 195
św. Kazimierza 151, 196
Moskiewska 69, 193
Przytuliska 204
św. Teresy 60
św. Wincentego 202
Kapucyńska ul. 74, 199
Karmelicka ul. 199
Karowa ul. 150, 196
Kasa Poż. Przemysł. 118
Katedra św. Jana 38, 192
Kawiarnia Duvalla 47
Kawiarnie 10
Kinoteatry 12
Klasztor Benonów 54
Klimat 28
Kolegium Jezuickie 47
„ Pijarów 73, 201
Kolejowe bilety 11

Str.

Kolumna Zygmunta III 33, 204
Komisja Edukacyjna 75
„ Skarbowa 130, 196
Kom. Wodna 149, 159, 196 197
Koncerty 12
Konserwatorjum 89
Konsulaty 12, 190
Konwikt Teatynów 75
Kopernika ul. 89, 199

Kościoły:

św. Aleksandra 91
„ Andrzeja 78
„ Anny 57, 193
„ Antoniego 79, 194
„ Augustyna 137
Augustjanów 48, 193
Bazyljanów 73
Bernardynów 57, 193
św. Bonifacego 163
Bonifratrów 138
Dominikanów 50, 193
Domin. Obserwantów 69
św. Ducha 48, 193
Ewang. Augsburski 113
Ewang. Reformowany 132
św. Florjana 156
Franciszkanów 55, 193
Garnizonowy 74
św. Jacka 50, 193
„ Jakóba 178
„ Jerzego 53
Jezuitów 43, 195
św. Józefa 60, 193
Kapucynów 71, 194
Karmelitów Bosych 60, 193
Karm. Trzewiczkowych 132
św. Karola 127, 143, 196
„ Kazimierza 54, 193
Klarysek 33
św. Krzyża 69, 193
Loretański 157
bł. Ładysława 152
św. Marcina 48, 193
Marjawitów 152, 160
Narodzenia P. Marji 132
Opatrzności (ruiny) 98, 194
Panny Marji 54, 193

Str.

Paulinów 48, 193
Pijarów 74
św. Piotra i Pawła 120, 195
na Powązkach 143
Przem. Pańskiego 71, 194
Redemptorystów 128
Reformatów 79, 194
Sakramentek 54, 193
na Solcu 151, 196
Serca Jezusowego 160
św. Stanisława 128
Trynitarzy 151, 196
Wizytek 64, 193
na Woli 128, 129, 196
Wszystkich Św. 124, 196
Zbawiciela 120
Koszary artylerji 138, 196
„ ułańskie 152
Koszykowa ul. 122, 199
Krak. Przedmieście 56, 199
Kredytowa ul. 114, 200
Krochmalna ul. 126
Królewska ul. 115, 200
Książęca ul. 151
Księgarnie 14
Lekarskie Tow. 81
Leszno 132, 200
Loretańska kapl. 157
Lwowska ul. 122, 200
Łazienki 98, 194
Łaźnie Fajansa 200
Magazyn Jabłkowskich 118
Małachowskiego pl. 114
Marjensztat ul. 149
Marszałkowska ul. 115, 120 201
Mazowiecka ul. 118, 201
Meczet 205
Mennica 196
Mieszkańców liczba 28, 192

Ministerstwa: 11

Aprowizacji 121
Handlu i Przemysłu 130
Kolei Żelaznych 89, 202
Pracy 198
Rolnictwa 76, 194
Robót Publicznych 114
Skarbu 130

Str.

Spraw Wewnętrzn. 88, 202
Spraw Zagraniczn. 73, 84
Sprawiedliwości 75, 194
Miodowa ul. 71, 201
Mokotów 124, 174
Mokotowska ul. 122, 201
Moniuszki ul. 118, 201
Most Kierbedzia 153
„ Poniatowskiego 153
„ Zygmunta Augusta 48
Mosty kolejowe 154
Mury miejskie 47

Muzea:

Dyecezyalne 193
Etnograficzno-Przyrod. 59
Miejskie 51, 193
Pedagogiczne 193
Przem. i Rolnictwa 59, 200
Sztuk Piękn. (Zachęty) 112
Zoologiczne (Uniw.) 66
Zoologiczne hr. Bran. 96
Zydowskie 125
Muzyka kościelna 12, 205
Mylna ul. 201
Naczelne Dowództwo 84
Nalewki 136, 138, 201
Napoleona pl. 117
Natolińska ul. 123, 201
Nazwy ulic 137, 192
Niecała ul. 81, 202
Nowiniarska ul. 138
Nowogrodzka ul 92, 121, 202
Nowa Praga 160
Nowy Świat 87, 202
Nowy Zjazd 154
Nowy Żoliborz 148
Obserwatorjum 98, 194
Obszar miasta 31
Ochota 178
Ogród Botaniczny 98, 194
„ Frascati 96
„ Pomologiczny 121
„ Saski 86, 194
Okólnik 89
Omnibusy 9
Ordynacka 202

Str.

Pałace:

Arcybiskupi 73, 201
Belwederski 108
Bielińskich 115, 200
Biskupów krakow. 71, 201
„ poznańskich 47
Blanka 78
Branickich 71, 88, 202
Brühlowski 84, 194
Chodkiewiczów 71, 201
Czapskich 62, 199
Czartoryskich 63, 200
Dückerta 198
Działyńskich 132
Frascati 96, 204
Hołowczyca 88, 202
Kazimierowski 77, 193
Kossakowskich 88, 202
Krasińskich 140, 196
Kronenberga 113, 195
Leszczyńskich 130, 196
Łazienkowski 98, 194
Małachowskich 76, 88, 202
Młodziejowskiego 71
Mniszchów 80, 202
Mostowskich 140
Namiestnikowski 64, 200 204
Paca 73, 201
Pod Blachą 38
Potockich 63, 200
Potockiego Józefa 63, 200
Prymasowski 76, 194
Przebędowskich 136
Przeździeckich 90
Pusłowskich 88
Raczyńskich 75, 194
Radziwiłła Janusza 136
Radziwiłłów 126, 204
Sanguszków 88
Saski 84
Sobańskich 93, 198
Staszica 68, 193
Sułkowskich 88
Teppera 71, 201
Ujazdowski 96, 194
Uruskich 63, 200
Zamoyskich 80, 88, 90, 202
Zawiszów 136

Str.

Panorama 150, 196, 204

Parki:

Krasińskich 142
Łazienkowski 106, 194
Praski 157
Saski 86, 194
Sielecki 163
Skaryszewski 160
Sobieskiego 96
Ujazdowski 96
Pasaż Simonsa 198
Pawiak 137
Pensyonaty 10
Piękna ul. 202
Piwna ul. 47

Place:

Bankowy 130, 196
Dąbrowskiego 116, 198
Kazimierza Wielkiego 126
Krasińskich 142
Małachowskiego 114
Napoleona 117
Saski 81
Teatralny 76
Trzech Krzyży 91, 204
Unji Lubelskiej 123
Warecki 117
Zamkowy 83
Żelaznej Bramy 126, 204
Plan zwiedzania 16
Poczta 117, 10
Pocztowa Kasa Oszczęd. 117
Podchor. Szkoła 98, 194, 195
Podwale 51
Pole elekcji 129
Politechnika 121, 195
Polna ul. 122, 202
Pol. Tow. Krajoznawcze 64
Położenie geogr. 27

Pomniki:

Kopernika 68
Mickiewicza 60
Napoleona 117, 195
Sobieskiego 106
Zygmunta III 33, 204

	Str.
Pora zwiedzania	15
Posąg Kazim. Wielkiego	125
Poselstwa	11, 180
Powązki	143
Powiśle	149, 196
Poznańska ul.	202
Praga	154, 197
Prokuratorja	200
Promenada	176
Przechodnia ul.	202
Przejazd ul.	202
Przeskok ul.	202
Przystań parowcow	7
Przytułek Położniczy	135
Przytulisko	204
Ratusz	76, 194
Redakcje	14, 191
Restauracje	10
Resursa Obywatelska	60, 200
Rogatka Grochowska	160
„ Jerozolimska	119
Rymarska ul.	202
Rynek Starego Miasta	43, 193
Rzeźnia	197
Sale	14
Saski Plac	81
Sąd Okręgowy	73, 201
Sejm	96, 194
Semin. żeńskie im. Orzeszkowej	138
Senatorska ul.	76, 202
Sewerynów	89, 199
Sienna ul.	116, 203
Służewska ul	123, 203
Smiertelność	30
Smocza ul.	137
Smolna ul.	91, 203
Sniadeckich ul.	122
Sobór	81, 194
Solec	151, 196
Sport	13
Stacja Filtrów Wodociągowych	122
Stacja Pomp	152
Stara Poczta	195
Stare Miasto	43
Stowarzyszenie Prac. Handlowych	116
Stow. Techników	114, 198
Świętojerska ul.	53, 203
Świętojańska ul.	38
Świętokrzyska ul.	118, 203
Synagoga	136, 204
„ praska	159, 197
Szeroka ul	159
Szkoła Kupiecka	125
„ Konarskiego	200
„ Podchorążych	98, 194
„ Sztuk Pięknych	153
„ Wawelberga	122, 205
Szmulowizna	160
Szpitale:	11
Św. Ducha	130, 196
dla dzieci	89, 199
Dzieciątka Jezus	123, 196
Ewangielicki	199
Izraelicki	128
Św. Łazarza	151
Przemienienia Pańsk.	197
Św. Rocha	200
Ujazdowski	94
Tamka ul.	150
Teatry Hellera	150
Teatr Letni	86
„ Narodowy	143
„ Nowoczesny	117
„ Polski	71
„ Reduta	78
„ Wielki	78
Teatralny pl.	76
Teatry	12, 13, 190
Tłomackie	136, 203
Tor Wyścigowy	122
„ Cyklistów	150
Towarzystwa:	13
Cyklistów	196
Kredytowe Miejsk.	114, 195
„ Ziem.	114, 200
Lekarskie	81
Rolnicze	89
Sportowe	13
Wioślarskie Warsz.	90
Trauguta ul.	204
Tramwaje	7

	Str.
Trębacka ul.	81
Trzech Krzyży pl.	91, 204
Ujazdowskie al.	93
Uniwersytet	66, 193
Urzędy miejskie	14
Uzdrowisko	124
Waliców ul.	204
Warecka ul.	118
Wiejska ul.	96, 204
Wielopole	126
Wierzbowa ul.	81, 204
Więzienie Mokotow.	124, 196
„ ratuszowe	79
„ wojskowe	137, 196
Wilcza ul.	204
Wioślarskie Tow.	90. 198
Władze państwowe	11
Wodociągi	122, 195
Woj. Warszawskie	136
Wola	127
Wolska ul.	128, 204
Wspólna ul.	93
Wybrzeże Tadeusza Kościuszki	153
Wystawa Starożytności	64
Wyznaniowa statystyka	30
Zakład Św Kazimierza	150
Zakład Rodziny Marji	135
„ Św. Wincentego a Paulo	202
„ Wód Miner.	87 194
Zakłady naukowe	14
Zamek Królewski	33, 194
Zamkowy pl.	33
Zarząd gm. izraelickiej	125
Zbiory prywatne	
hr. Branickich	96
Józefa Choynowskiego	112
Fotografji Warszawy	15
hr. Krasińskich	90
hr. Potockich	63
hr. Przeździeckich	90
hr. Edw. Raczyńskiego	63
A. Strzałeckiego	93
Świdzińskiego	90
hr. Zamoyskich	132
Zielna ul.	115, 204
Złota ul.	204
Żabia ul.	132
Żelazna Brama	126, 204
Żoliborz	56
Żórawia ul.	92, 204
Żydowski Dom Sierot	128, 159

B. Okolice Warszawy.

	Str.		Str.		Str.
Anin	188	**G**ocławek	187	Kiełpin	186
Babice	205	Góra Kal.	178, 205	Klarysew	174
Bielany	181	Górce	179	Kobyłka	187, 205
Błonie	180	Grochów	162	Konstancin	174. 205
Borzęcin	180	Grodzisk	205	Królikarnia	176,205
Brochów	181	Gucin	176	**L**eszno	180, 206
Brwinów	179	**H**elenów	205	**M**arcelin	163
Buchlik	185	**J**abłonna	185, 205	Marki	186, 206
Chotomów	205	Jadwisin	205	Marymont	184, 206
Chylice	174	Jarosław	188	Michalin	188
Czarna Struga	186	Jazgarzew	205	Miedzeszyn	188
Czerniaków	163	Jeziorna	174, 205	Milanówek	179
Czersk	178, 205	Jordanowice	205	Miłosna	187
Dąbrówka	205	Józefów	188, 205	Młochów	206
Dembe Wielkie	187	**K**aczy Dół	188	Młociny	184, 206
Falenica	188	Kampinos	181	Mokotów	174, 206
Falenty	178, 205	Karczew	188	Morysinek	172

	Str.
Nadarzyn	179
Natolin	174
Nieporęt	186
Ochota	178, 206
Okuniew	187
Osów	187
Otwock Nowy	188, 206
Otwock Stary	188, 206
Pęcice	179, 206
Piaseczno	176
Płochocin	179
Powsin	174
Pruszków	179
Pustelnik	186
Pyry	176
Radość	188
Radziejowice	206
Radzymin	187, 206
Raszyn	178, 206
Rembertów	187
Rokitno	180, 206
Saska Kępa	190
Sielec	163
Skolimów	174
Skruda	187
Słomczyn	174
Służew	206
Służewiec	176
Sochaczew	180
Sulejówek	187
Świder	188
Szopy	176
Tarchomin	184, 206
Teresin	206
Tworki	199, 206
Ursynów	174
Wawer	187
Wawrzyszew	184
Wiązownia	188
Wesoła	187
Wieliszew	187
Wierzbno	176
Wilanów	164,—172, 206
Wołomin	187
Ząbki	187
Zaborów	180
Zacisze	186
Zawady	206
Zegrze	187, 206
Zerzeń	188
Żelazow. Wola	181

SPIS RZECZY.

Str

Słowo od autora 5

1. Wskazówki praktyczne (dworce kolejowe—dworce kolejek wązkotorowych, przystań parowców — tramwaje elektryczne, omnibusy – dorożki — pobyt w Warszawie--hotele — dom wycieczkowy — pensjonaty — restauracje — kawiarnie i cukiernie — poczta — biuro sprzedaży biletów kolejowych — księga adresowa — biuro adresowe — kąpiele — banki — władze państwowe—poselstwa zagraniczne—konsulaty — teatry — koncerty — muzyka kościelna — cyrk — kabarety — kinematografy — teatry ogródkowe — sport — ważniejsze towarzystwa, biblioteki—redakcje—księgarnie — urzędy i zakłady miejskie — szpitale — wyższe zakłady naukowe — większe sale — zbiory fotografji — zbiory prywatne — pora zwiedzania muzeów, kościołów i osobliwości — plan zwiedzania Warszawy) 7

2. Dzieje miasta 16

3. Wiadomości statystyczne (położenie geograficzne, klimat, wzrost mieszkańców, statystyka wyznaniowa, śmiertelność, obszar miasta, ceny przedwojenne, herb miasta, dzielnice). 27

4. Zamek królewski i katedra. 32

5. Stare Miasto. 43

6. Nowe Miasto 53

7. Krakowskie Przedmieście 56

8. Dokoła Placu Teatralnego i Saskiego. . . 71

9. Nowy Swiat i Plac Trzech Krzyży 87

10. Aleje Ujazdowskie, Łazienki i Belweder . 93

11. Wzdłuż ul. Marszałkowskiej 110

12. Grzybów, Leszno, Żelazna Brama i Wola . 124

13. Dzielnica żydowska (Nalewki). Powązki . 136

14 Powiśle, Solec i Czerniaków 149

15. Praga 154

16. Okolice Warszawy 162

17. Sprostowania i uzupełnienia

a) Wiadomości ogólne i gmachy publiczne (poselstwa i konsulaty—teatry—teatrzyki—redakcje – instytucje akademickie—liczba ludności według ostatniego spisu zmienione nazwy ulic—gmachy publiczne według dzielnic). 190

b) gmachy prywatne. 197

c) Okolice Warszawy 205

Zakończenie 207

Indeks abecadłowy 208

PRACE
TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE DR. MIECZYSŁAWA ORŁOWICZA

Do nabycia w księgarni „Książnicy Polskiej", Warszawa, Nowy Świat 59.

Przewodnik Ilustrowany po letniskach, zdrojowiskach i stacjach klimatycznych w Galicji (wspólnie z dr T Praschi lem) Lwów 1912, skład główny w ks. Altenberga we Lwowie

Ilustrierter Führer durch Galizien (wspólnie z dr. Kordysem) Wien 1913, A Hartlebens Verlag.

Ilustrowany Przewodnik po Galicji. Lwów 1914. Skład główny księg. Altenberga Lwów.

Ilustrowany Przewodnik po Wschodnich Karpatach. Lwów 1914, str. 80, 56 ilustr.

Przewodnik po Europie tom I (Austro-Węgry, Niemcy, Rosja, Szwajcarja w granicach przedwojennych). Kraków 1914, str. 422, plany większych miast. Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie.

Przewodnik po ziemiach dawnej Polski, Litwy i Rusi (w granicach przedwojennych), Kraków 1914, str. 216 i plany większych miast Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie.

Co zwiedzać w Galicji? Lwów 1914. Str 64, 41 ilustr.

Ilustrowany Przewodnik po Przemyślu Lwów 1917, stron 174, 63 ilustr. Skł. gł w księg A. Juszyńskiego w Przemyślu

To samo po niemiecku **Ilustrierter Führer durch Przemyśl.**

Ilustrowany Przewodnik po Lwowie. Lwów 1920, 136 str 32 ilustr. Skł. gł. w Księgarni Polskiej we Lwowie.

Plan rozwoju Zakopanego. Warszawa 1920, str. 144, skład gł u Gebethnera i Wolffa w Warszawie

Ilustrowany Przewodnik po Poznańskiem Lwów 1920, str. 176 i 72 ilustr. Skład gł w Książnicy Polskiej w Warszawie

Ilustrowany Przewodnik po Poznaniu. Lwów 1920, str. 48 i 23 ilustr. Skł gł. w Książnicy Polskiej.

Ilustrowany Przewodnik po Spiszu, Orawie, Liptowie i Czadeckim. Lwów 1921, str. 288 i 111 ilustr. Skład główny Książnica Polska.

Jarosław, jego przeszłość i zabytki. (Przew. Ilustr) str 140 i 28 ilustr. Skł. gł w Książnicy Polskiej, Lwów 1921.

Petite Guide de Varsowie. Varsovie 1921. Str. 85 i 19 ilustr Skł gł. księgarnia Wendego w Warszawie.

A Short Guide to Warsaw Warsaw 1921, str. 80 i 19 ilustr Skł. gł. księgarnia Wendego w Warszawie.

Przewodnik po Gdańsku. Warszawa 1921 str 126 Skł główny w Polskiem Tow Krajoznawczem w Warszawie.

Ilustrowany Przewodnik po Warszawie i okolicy. Warszawa 1921. Skład główny w Polskiem Tow. Krajoznawczem w Warszawie

W DRUKU:

Przewodnik po Polsce (ok 500 str).

Przewodnik po woj. Pomorskiem (ok. 240 str.).

Przewodnik po Krakowie (ok. 240 str).

Drukarnia Rolnicza. Sp. z ogr odp., Warszawa, Złota 24.

Przedruk techniką fotooffsetową
wykonany w Bielskich Zakładach Graficznych
z egzemplarza udostępnionego
przez Bibliotekę Narodową w Warszawie.
Wydano w nakładzie 3000 egzemplarzy

Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe
Warszawa 1990

WAIF Reprint